MANNEN

VAN

BETEEKENIS

IN ONZE DAGEN.

LEVENSSCHETSEN EN PORTRETTEN,

BIJEENGEBRACHT DOOR

Dr. E. D. PIJZEL.

UNIVERSITATIS
GRONINGANAE
BIBLIOTHECA

HAARLEM,
H. D. TJEENK WILLINK,
1888.

INHOUD.

Prof. C. W. Opzoomer, door Jhr. B. H. C. K. van der Wijck . . . . . Blz. 1

Friedrich Spielhagen, door W. J. Manssen . . . . . » 37

Henry George, door P. L. Tak . . . . . » 83

Multatuli (E. Douwes Dekker), door H. de Veer » 131

Georges Clémenceau, door Dr. E. D. Pijzel . . . . . » 175

Sully Prudhomme, door Mr. J. N. van Hall . . . . » 219

Alfred Krupp, door F. H. Usener, Gepens. Majoor der Artillerie . . . . . » 247

Keizer Friedrich (18 October 1831—15 Juni 1888), door Dr. E. D. Pijzel . . . . . » 293

Pr OPZOOMER

C. W. OPZOOMER.

Er wordt verhaald, dat Alexander de Groote, van zijn beroemden leermeester sprekende, deze woorden deed hooren: »Aan Philippus dank ik het leven, aan Aristoteles wat waarde aan het leven geeft."

Velen zijn er in den lande, die een niet minder sterk getuigenis wenschen af te leggen aangaande den gunstigen invloed, welken hun oude leermeester Opzoomer op hen heeft uitgeoefend. Zij danken hem, dat hij hen heeft leeren denken met hun eigen hersens, hun een wereld van nieuwe en verheffende gedachten heeft ontsloten, hen aan klaarheid en schoonheid van uitdrukking heeft gewend en hen zoo het volkomene op ieder gebied heeft leeren najagen; zij danken hem dat hij het zaad der wijsheid, die zich verhevene doeleinden stelt, in hunne zielen heeft gelegd en hun zoo den weg heeft gewezen om hunne rekening met het leven en de wereld op een manier te vereffenen, welke niet enkel het verstand, maar ook het gemoed bevredigt.

Daar deze »man van beteekenis" talrijke dankbare leerlingen telt, had niet juist ik de taak op mij behoeven te nemen zijn beeld te teekenen. Anderen hadden dat even goed, sommigen zelfs beter kunnen doen. Nu ik voor den vriendelij-

ken aandrang van dr. Pijzel, die mij in staat achtte dat werk met liefde en zorg te verrichten, bezweken ben, moet ik het vermijden in herhalingen van wat vroeger door mij gezegd werd te vervallen. Want ik heb reeds elders, in *Eigen Haard*, over Opzoomer geschreven. Dezen keer zal ik dus slechts enkele biographische bijzonderheden aanstippen, en er mij vooral op toeleggen binnen een kort bestek de wijsbegeerte van Opzoomer in hare hoofdtrekken te doen kennen.

Des te eerder kan ik aldus mijne taak opvatten, daar het leven van dezen denker aan gebeurtenissen, welke de wereld van gerucht vervullen, niet zeer rijk is. Aan hevige vervolgingen heeft hij slechts een korten tijd, gedurende de eerste periode van zijn academische werkzaamheid, bloot gestaan. Toen regende het smaadschriften, gerijmd en ongerijmd; van de kansels werd er tegen Opzoomer gewaarschuwd; uit alle oorden van het land schoot men pijlen op hem af; geen middel werd versmaad om den roekelooze, den hoogmoedige, die, zooals het heette, het christendom trachtte te verdelgen, het evangelie voor zijne wijsbegeerte de plaats te doen ruimen, voor goed onschadelijk te maken. Het was een geluk voor Opzoomer, dat hij toen door een schild van achtbare mannen gedekt werd, die geregeld naast de studenten op de collegebanken plaats namen om zijne lessen aan te hooren. Mulder, Ballot, Wenckebach, Rueb, Suermondt, van Marle, de vier gebroeders Verloren, Jan Hora Siccama, Nepveu en anderen vormden om hem heen een bolwerk, waarachter hij veilig voort kon gaan te denken en te werken. Zoo trok de razende storm voorbij zonder den jeugdigen hoogleeraar uit zijn katheder te slingeren. Langzamerhand werd de lucht helder; thans kan men zich ter nauwernood meer voorstellen, dat er een tijd is geweest, waarin de naam Opzoomer velen eene rilling op het lijf joeg; sedert lang telt Opzoomer vrienden en vereerders onder de mannen van zeer uiteenloopende kleur.

Toen de kerkelijke partijen opgehouden hadden tegen Op-

zoomer storm te loopen, vertoonden zich weldra vijanden uit een anderen hoek. Het waren strijdlustige geleerden, die hunne krachten wilden meten door met Opzoomer te worstelen. Met ruwe hand trachtten sommigen hem van het voetstuk af te rukken, waarop hij door den waardeerenden tijdgenoot was geplaatst geworden. Anderen trokken met kalm en ernstig betoog tegen hem te velde. Men zou een kleine bibliotheek kunnen vullen met wat er tegen Opzoomer in de laatste 45 jaren geschreven is. Door het wapengekletter werd de republiek der geleerden, indien ik mij niet vergis, slechts zelden in groote opschudding gebracht. Ik meen dat aan twee oorzaken te moeten toeschrijven. In de eerste plaats daaraan, dat het dramatisch effect meestal ontbrak; daar Opzoomer slechts zelden overeind rees om zich te verweren. De meest felle en hardnekkige zijner bestrijders was zeker dr. J. van Vloten. Ik meen te kunnen zeggen, dat Opzoomer hem nooi genoemd, laat staan beantwoord heeft. Tegen enkele anderen heeft Opzoomer wel den termijn van repliek gepleit, maar, de kolossale vruchtbaarheid van zijne pen in aanmerking genomen, kan men zeggen, dat de door hem in het licht gezonden strijdschriften zeer gering in aantal zijn. Er is nog een tweede reden, waarom men met kalmte den tegen Opzoomer gevoerden strijd aanzag. Als de veldtocht was afgeloopen, bleek hij telkens geheel de oude te zijn gebleven. Het was niet gelukt hem een gevoelige wonde toe te brengen. Weinige jaren na den aanvang zijner academische werkzaamheid trok hij de hoofdlijnen van zijn stelsel met zoo vaste hand, dat hij zich nooit verplicht heeft gezien ze geheel of gedeeltelijk weder uit te wisschen. Wel heeft hij het eens geleerde herhaald, maar nooit heeft hij het herroepen. Opzoomer is een man als uit brons gegoten. Zijn brein is klaar en stevig als kristal, niet bewegelijk en wankelbaar gelijk het stroomend water, dat telkens andere oevers in zich afspiegelt.

Ook daarom is er weinig in zijn leven, dat den blik

der groote schare trekt, daar hij van het woelig staatstooneel zich steeds heeft verwijderd gehouden. Wel heeft men herhaalde keeren hem kandidaat willen stellen voor gemeenteraad en tweede kamer; ook werd hem een paar keer de portefeuille van justitie aangeboden. Maar Opzoomer heeft er nooit toe kunnen besluiten zijn Utrechtschen katheder vaarwel te zeggen. Zelfs weigerde hij in 1871 de plaats van Stuffken aan de eerste universiteit van ons land in te nemen.

Wanneer men de schitterende ovaties uitzondert, welke Opzoomer gebracht zijn op twee groote gedenkdagen, die van zijn vijf-en-twintig- en van zijn veertigjarig professoraat, kan men zeggen, dat er weinig in het leven van dezen stillen geleerde is voorgevallen, dat het oog der menigte kon boeien. Zijne lotgevallen zijn dan ook spoedig verhaald.

Hij werd op 20 April 1821, te Rotterdam geboren en door vriendelijke, maar streng godsdienstige ouders in het calvinistisch geloof opgevoed. Op het Erasmiaansch gymnasium, waar door degelijk onderwijs de grond tot zijne wetenschappelijke vorming werd gelegd, behaalde hij steeds zonder moeite alle eerste prijzen. In Februari 1839 te Leiden als student in de rechten ingeschreven, vond hij daar uitstekende meesters en uitstekende vrienden, meesters als Thorbecke, Uylenbroek, Weyers, Bake, Peerlkamp, van Assen, Kaiser, J. van der Hoeven; vrienden als Goudsmit, de Vries, Robert Fruin, Dozy en Burger. Hij sloot zich niet binnen de grenzen van ééne faculteit op; nog thans hoort men verhalen, dat de met hem aangekomen studenten op de vraag, wie de knapste jurist, wie de knapste theoloog, wie de knapste orientalist, wie de knapste philoloog onder hen was, antwoordden: Opzoomer, altijd Opzoomer! Reeds als student oogstte hij, vooral door geschriften tegen da Costa en van Oosterzee, grooten roem.

Hij zag zich met goud bekroond wegens de beantwoording van een door de juridische faculteit uitgeschreven prijsvraag en kreeg bij die gelegenheid van Thorbecke te hooren,

dat het bewijs van het auteurschap, »hetgeen van ieder ander gevorderd zou worden, voor hem niet noodig werd geoordeeld, daar zijn naam alleen een genoegzame waarborg was."

Opzoomer promoveerde den 31 October 1845 in de rechten op eene dissertatie, waarvan mr. N. Olivier in *Themis* getuigde, dat zij een »nieuw onderzoek" en »geheel nieuwe resultaten" behelsde. Korten tijd daarna werd hij als opvolger van Schroeder naar den Utrechtschen katheder van wijsbegeerte geroepen, en kon zoo niet aan zijn plan gevolg geven om ook in de letteren den doctorstitel te verdienen, door de verdediging van een proefschrift over het Arabische recht, dat hij reeds onder handen had. Nog vóór de aanvaarding van zijn ambt werd hij door den Leidschen senaat honoris causa tot doctor in de letteren benoemd.

Laat ons thans over den philosophischen arbeid van Opzoomer spreken.

Op 9 Juni 1846 aanvaardde hij zijn ambt als hoogleeraar met eene opzienbarende redevoering, getiteld: »De wijsbegeerte den mensch met zich zelven verzoenende." Nog in het zelfde jaar gaf hij een boek over de leer van God bij Krause uit. Het is niet te veel gezegd, als wij beweren, dat deze twee »coups d'essai" terstond »des coups de maître" waren. Men verbaast er zich over, dat de 24jarige denker zoo te huis was in de moeilijkste stelsels der Duitsche wijsbegeerte, zoo beslist wist te zeggen, wat hem van Kant en wat van Fichte, wat van Schelling, Hegel, Krause deed verschillen. Ook de stijl der zoo even genoemde werken was bewonderenswaardig. Vooral daarom, omdat die wel wat weelderige, maar zoo klare en gemakkelijke stijl Opzoomer's eigen schepping was. De ondeugende Heine heeft, niet zonder overdrijving, ergens gezegd, dat Kant zijn boeken schreef in een stijl van pakhuispapier. Inderdaad zijn er gedeelten in Kant's werken, die voortreffelijk gestileerd zijn, doch daarnaast talrijke andere, over wier zin de uitleggers, zoo het

hun lust, tot in eeuwigheid zullen kunnen strijd voeren. Kant's opvolgers maakten het met hunne orakelspreuken en met hun logge, onverduwbare terminologie zoo bont, dat niet slechts de groote schare, die van inspanning der hersens afkeerig is, maar een denker als de scherpzinnige Herbart hen beschuldigt soms driesten onzin te hebben neergeschreven. Krause, aan wien Opzoomer zich voorloopig het meest verwant gevoelde, schreef, daar hij uit overdreven purisme alle woorden van vreemden oorsprong wilde verwijderen, een Duitsch, dat aan gewone stervelingen soms als Chineesch in de ooren klinkt. Welnu, Opzoomer wist de gedachten der groote meesters aan gindsche zijde van den Rijn, zonder aan hare diepzinnigheid afbreuk te doen, in een bevallig en doorzichtig kleed te hullen. De smaakvolle jonge man had zonder moeite gevonden wat zelfs door Kinker en van Hemert te vergeefs was gezocht: een onberispelijken stijl voor bespiegelende wijsbegeerte.

Wellicht vraagt men, hoe Opzoomer, student in de rechten, er toe verlokt was geworden zich in de Duitsche stelsels te verdiepen. Zeker niet door het voorbeeld der Leidsche hoogleeraren, vooral niet door het onderwijs van den man, die in den katheder der wijsbegeerte stond. In de feestrede, welke hij op den dag zijner 25jarige ambtsbediening uitsprak, gaf Opzoomer zelf het antwoord, toen hij van het streng calvinistisch geloof gewaagde, waarin hij door eene vrome moeder was opgevoed geworden. Wat aan de wijsbegeerte bij hem was voorafgegaan was eene volledige wereldbeschouwing, door goddelijk gezag geijkt. Het theologisch stelsel had tot hem gesproken van wat geen zinnelijk oog aanschouwen kan, van de eenheid der schepping, van den zin van al het bestaande, van de bestemming der ziel; reeds in den morgen van zijn leven had dat stelsel er hem aan gewend niet enkel boomen, maar tevens het woud te zien. Toen nu door bijbelstudie en nadenken het voorvaderlijk geloof hem ontzonken was, keerde hij zich tot de bespiege-

lende wijsbegeerte om van haar een nieuwe en betere, een door het vrije denken voortgebrachte oplossing der oude raadselen te ontvangen. Bij haar werd licht gezocht, toen geen hooger licht meer schitterde. Geen wonder, want van de bespiegelende philosophie geldt wat Schopenhauer van alle philosophie getuigt: »Zij en de godsdienst willen hetzelfde, doch gelijk Karel V en koning Frans, toen zij beiden Milaan begeerden."

Het groote onderwerp der bespiegelende philosophie is: de springbron van alle zijn, aller wezens diepste grond. Opzoomer meende, voorloopig althans, bij haar gevonden te hebben wat hij zocht. Vandaar het slot zijner inwijdingsrede, een zegelied, dat vele hoorders, als ware het een schimpscheut op hun geloof, van schrik versteenen deed:

»Wij hebben leeren kennen, dat en wat God is... Wat het vrome geloof in kinderlijke onschuld aannam, dat heeft onze wijsbegeerte doorzien en tot gekende waarheid verheven. Zij reikt aan het godsdienstig geloof de hand, niet om daartoe af te dalen, maar integendeel om het tot zich op te heffen. Wat door het hart reeds beleden wordt, maar voor het verstand nog door nevelen verborgen is, dat wil zij ook daarvoor verhelderen en daarom vaagt zij die nevelen weg."

Doch weldra kwam Opzoomer tot de ontdekking, dat wat bespiegeling, buiten de ervaring om, uit de springbron van alle zijn en geschieden, wier drijfkracht zij meent te doorgronden, heet af te leiden, zonder uitzondering aan de ervaring is ontleend, en enkel in dat hoogste beginsel is teruggeleid. Hij leverde een critiek om aan te toonen, dat Cartesius, Spinoza, Fichte, Hegel, die de een met zijn »cogito ergo sum", de ander met zijn begrip van »substans", de derde met zijn »absoluut ik", de vierde met zijne »idee" alles willen begrijpen en licht verspreiden over den samenhang van alle verschijnselen, telkens bij de ervaring om den hoek moeten gluren, al ware het maar alleen om te ontdekken, wat er steelsgewijze in het hoogste beginsel dient te worden

opgenomen, zal het vervolgens met groot vertoon er weer uit te voorschijn worden gehaald. De denker, zeide hij, die zonder ervaring van zijne plaats tracht te komen, is wel in beweging, maar komt nooit één stap vooruit; men ziet hem altijd rijden, maar hij rijdt op een hobbelpaard. En elders ontleent hij aan de fabelleer een beeld om het goochelspel der eenzijdige bespiegeling aan de kaak te stellen. »De oude legende", zegt hij, »verhaalt van Kekrops, dat hij, om zijne manschappen te tellen, ieder een steen liet aanbrengen en daarop die steenen telde. Een omslachtige volkstelling voorwaar, die niemand aan onzen tijd zal aanprijzen. Maar zij is inderdaad het treffendste voorbeeld, dat ik zou kunnen geven, om aanschouwelijk voor te stellen, hoe de bespiegelende wijsgeeren te werk gaan."

Natuurlijk bedoelt Opzoomer niet den indruk te geven, dat de bespiegelende wijsgeeren uit een krankzinnigenhuis zijn weggeloopen. Met grooten eerbied spreekt hij o. a. van den reuzengeest van Hegel; zijne werken noemt hij een schatkamer van waarheid; in zijne wijsbegeerte des rechts, der godsdienst, der kunst, der geschiedenis is veel wat men, naar zijn oordeel, nooit meer zal afbreken. Wellicht vraagt iemand, hoe dan zulk een man er toe komen kon door de bloote werkzaamheid van het denken niet enkel den vorm, maar ook den geheelen inhoud der ervaring te willen voortbrengen. Mijn antwoord is, dat het vermetel streven om alle verstrooide kundigheden uit één beginsel af te leiden in het verstand des menschen wortelt. Eenheid van voorstelling onderstelt een samenvattend, een steeds identisch bewustzijn. Na de straten en pleinen eener mij onbekende stad op goed geluk gedurende enkele dagen te hebben doorkruist, heb ik het beeld, het plan der stad in mijn hoofd en kan ik zonder vragen mijn weg vinden naar museum, schouwburg, hôtel. Het is omdat het niet hier deze, ginds een andere, maar steeds dezelfde persoon is geweest, welke al die gebouwen, al die straten heeft aanschouwd en in het geheugen opgeborgen. Doch gelijk de

eenheid van bewustzijn ons tot verbinding van indrukken in staat stelt, zoo doet zij ons ook hunkeren naar verbinding, overal schakels zoeken, punten van overeenkomst opsporen.

De kloof tusschen het bewuste en het bewustelooze, tusschen geest en stof mag niet erkend worden. Waar de wetenschap geen brug kan bouwen, tracht valsch vernuft een band te knoopen. De diamant, leert Carus, is een keisteen, die tot bewustzijn is gekomen. Volgens Schelling zijn de bosschen niet anders dan de haren van het aarddier; de gezwollen streek aan de evenaar heet de buik der natuur. Amerika heet een vrouwelijk werelddeel, want het is slank en op 48 graden breedte ijskoud. Die graden zijn de jaren der vrouw, oud reeds vóórdat zij de vijftig heeft bereikt. De versteeningen in de rotsen zijn geen overblijfselen van vroeger leven, maar de eerste pogingen der natuur om dieren en planten voort te brengen. Hegel beweert, dat de maan een uitgedroogd en dorstig kristal is, hetwelk de zee zou willen opslurpen, haar om die reden naar zich toetrekt, en zoo eb en vloed veroorzaakt. Ook zegt hij, dat, als er geen scherpe grenzen tusschen de soorten zijn, dit aan de onmacht der natuur is te wijten, die als een denkend wezen handelt, maar hare begrippen niet behoorlijk weet vast te houden.

Ziedaar wat A. von Humboldt ergens noemt: de saturnaliën, het dolle bal masqué der natuurphilosofen. Liebig spreekt in denzelfden trant van de kunst om zonder ernstig onderzoek zich rekenschap van de verschijnselen te geven: eene kunst, die de blinde en doofstomme kinderen der onwetendheid verwekt, terwijl zij iederen vooruitgang op wetenschappelijk gebied in de kiem verstikt. Nog waren deze schadelijke bespiegelingen, welke de Duitsche wetenschap beneden die van Frankrijk en Engeland hadden doen zinken, aan de orde van den dag toen Opzoomer in 1848 luchtkasteelen voor onbewoonbaar verklaarde. Hij had de groote verdienste de vlag der ervaring te ontplooien; voortaan is zijn leus: opent de oogen en ziet rondom u, ook op uzelf.

Daar echter de proloog tot zijne wijsbegeerte der ervaring

de ernstige studie der groote speculatieve stelsels was geweest, is zijn empirisme van eenigszins anderen aard dan dat van Mill, Bain en de Engelsche school. Onder voortdurend verzet tegen Kant, bij wien de oorsprong der op hem gevolgde bespiegeling te zoeken is, heeft zich Opzoomer's leer der ervaring ontwikkeld; om die reden is het noodig tot Kant op te klimmen, wil men de theorieën, welke thans reeds bijna veertig jaar lang van den Utrechtschen katheder worden verkondigd, in het rechte licht beschouwen.

Kant leert: al ons weten is een product van twee factoren, het kennend subject en de werkelijkheid. Wij hebben, gelijk vanzelf spreekt, enkel kennis van datgene, wat binnen de sfeer van ons bewustzijn valt. Maar hoe een ding er *in* ons bewustzijn uitziet, hangt niet enkel af van wat het *is*, maar tevens van wat *wij* zijn. Bij de waarneming is een ding mij enkel in gemeenschap met mijn eigen bestaan gegeven. Hoe zou dus de waarneming mij kunnen leeren, wat het ding onafhankelijk van mij is? Het naïeve realisme is als het stelsel van Ptolemaeus; het brengt niet in rekening, dat het standpunt van het subject zijne opvatting der wereld bepaalt.

Met dat alles is Opzoomer het volmaakt eens. Ook hij leert, dat, daar wij de dingen door ons bewustzijn kennen, wij ze enkel in betrekking tot ons bewustzijn kennen. Met Kant zegt hij: al onze kennis is kennis van verschijnselen. Maar hij voegt er iets aan toe wat door Kant verzwegen wordt. Er valt niets meer te kennen, verklaart Opzoomer. We moeten niet spreken van onze onkunde betreffende de dingen op zich zelve, want de term onkunde heeft slechts dan een gezonden zin, als er kennis, ten minste mogelijkheid van kennis aan overstaat. Een voorwaarde, die tot het wezen van alle kennis behoort, mag geen grens van kennis heeten. Die voorwaarde nu is de tegenstelling tusschen het kennende subject en het gekende object.

Ziehier de eigen woorden van Opzoomer: »Het is ons ge-

noeg te weten, hoe wij als menschen moeten denken; of het dan wel zoo is, als wij het dachten; of andere wezens het zich misschien niet anders voorstellen; wat zou, al konden wij het weten, dit alles ons aangaan?... Het is waar, al onze kennis van de buitenwereld rust op onze zinnelijke gewaarwordingen, en die gewaarwordingen zijn niets anders dan de indruk, dien de wereld op ons maakt, de wijze, waarop ze aan ons zich vertoont, door ons wordt gezien en waargenomen... Maar er is in die leer dan ook niet het geringste bezwaar tegen de waarheid onzer kennis. Het begrip van alle kennis onderstelt twee voorwerpen, het gekende en het kennende. Wat zal men dan droomen van een ware kennis der dingen, die zonder het kennende wezen tot stand zou komen, die van iets anders zou uitgaan dan van den indruk van het gekende voorwerp op het kennende? Voor den kennenden mensch is er geen onderscheid tusschen hetgeen is en hetgeen hij kent."

Oogenschijnlijk is hier het verschil tusschen Kant en Opzoomer nog niet groot; het wordt een afgrond, wanneer wij verder op beider leer letten.

Volgens Kant stamt de inhoud onzer ervaring uit de werkelijkheid, wordt die inhoud in het bewustzijn van het subject opgewekt door wat er is, maar de vorm, de wijze van verbinding wortelt enkel in het kennende subject. Dat wij dingen *naast* of *na* elkander waarnemen, dat wij gebeurtenissen *gelijktijdig* met elkaar of de eene *door* de andere zien plaats grijpen, hebben wij uitsluitend op rekening van ons kenvermogen te stellen. Daaruit vloeit volgens Kant de onkenbaarheid van de dingen voort, zooals zij op zich zelve zijn. Niet eens, maar honderdmaal spreekt hij, alsof die onkenbaarheid hoofdgedachte van zijn stelsel is. Zoo slaat zijn phaenomenalisme in idealisme om en wordt de werkelijkheid bij hem eene ledige plaats, die consequent door Fichte werd opgeheven. Fichte zeide: als wij niet weten *wat* de dingen op zich zelve zijn, hoe weten wij dan, *dat* zij zijn? Maar

mij komt het voor, dat het Kant juist om die ledige plaats te doen was. Want zoo behield hij ruimte om in naam der zedewet de ideale wereld weder te kunnen opbouwen, welke hij met zijne onbarmhartige critiek en zijne beperking van 's menschen kenvermogen tot de dingen der ervaring theoretisch had afgebroken: de wereld van God, vrijheid en onsterfelijkheid.

Ik sprak zooeven van het onderscheid tusschen phaenomenalisme en idealisme. Duidelijker dan met de woorden van Opzoomer kan het niet geteekend worden. »Dat er voor ons, voorstellende wezens, geen andere toegang tot de wereld is dan door onze voorstellingen, is zonneklaar. Hier hebben wij nog met een gemeenschappelijk terrein te doen, met een onbetwiste waarheid. Maar nu beginnen de meeningen uit elkander te loopen. De wijsgeer der ervaring zegt: *alleen door onze voorstellingen* kennen wij de wereld. Het idealisme spreekt daarentegen: *alleen onze voorstellingen* kennen wij. De empirische wijsgeer laat er op volgen: als wij er niet waren, zou de wereld *niet worden voorgesteld.* Het genoemde idealisme verkiest zich zoo uit te laten: als wij er niet waren, zou de wereld er *niet zijn.* Naar het oordeel van den wijsgeer der ervaring *kent* de geest de natuur; naar het oordeel dier idealisten *maakt* de geest de natuur. Op Kant is Fichte gevolgd, en nog altijd is het niet anders mogelijk of al deze idealisten landen bij Fichte aan."

Een kern van blijvende waarde in Kant's stelsel is deze gedachte: er is geen aangeboren kennis, maar wel een aangeboren kenvermogen. Om het anders uit te drukken: kennis draagt zoowel den stempel van den geest als dien der dingen, waarmede de geest in verkeer treedt. Het kriterium, waarvan Kant zich bedient om het zoogenaamde apriorische bestanddeel der kennis op te sporen, is: noodzakelijkheid. Wat is er in onze kennis der dingen, dat wij niet anders kunnen denken? Het komt er op aan de beteekenis dier vraag wel te vatten! Het probleem is niet: wat

is er noodzakelijk in de dingen? Want dan zou het antwoord misschien luiden: alles. De vraag is wat wij b. v. uit de waarneming door de zinnen niet kunnen wegdenken. De beelden, die zich aan ons voordoen, zijn in zekeren zin toevallig; hier zien wij een korenveld; wij draaien ons om en aanschouwen een dorp. Maar hoe wij ons keeren en wenden, de ruimte, waarin wij alle voorwerpen waarnemen, kunnen wij niet kwijt raken. Ruimte heet dus bij Kant een noodzakelijke vorm van alle zinnelijke waarneming. Zoo heet tijd een blijvend element, dat in de innerlijke waarneming ligt opgesloten. Voorts acht Kant de toepassing van verschillende denkvormen onafscheidelijk van het gebruik van ons kenvermogen. Men denke slechts aan *zijn* en *causaliteit*. Wij nemen altijd meer aan dan wij gewaar worden. Als wij een kleur zien of een geluid hooren of een vorm tasten, kunnen wij niet anders dan gelooven, dat achter die voorbijgaande gewaarwordingen blijvende werkelijkheid steekt; wij vatten ze op als openbaringen van een duurzaam iets, van een lichaam, dat wij niet kennen, afgescheiden van de tijdelijke gewaarwordingen, welke het ons verschaft. Het is onmogelijk te stellen, dat de verschijnselen, die komen en gaan, geen kern van blijvende werkelijkheid zouden omhullen, dat zij als het ware sluiers zouden zijn, die fladderen in het ijle, zonder om dingen te zijn heengeslagen. En gelijk wij onze vluchtige zinnelijke gewaarwordingen op blijvende lichamen te huis brengen, zoo knoopen wij de reeks der voorbij rollende gedachten, herinneringen, aandoeningen aan een steeds identisch wezen vast, aan een ziel, die achtereenvolgens verschillende toestanden doorloopt. Maar wij zouden niet kunnen zeggen, wat het nu is, dat blijft en ons het veelbeteekenend woordje *ik* op de lippen doet nemen.

Kant is Kant, omdat hij het plan ontworpen heeft van een bloot formeele kennis, van kennis van de voorwaarden der ervaring, een kennis van normen, waaraan de wereld

gebonden is, in zoover zij voor ons kenbaar zal zijn. Tot die formeele kennis behoort dan b. v. de mathesis, daar de gevolgtrekkingen op dit gebied niet door een beroep op feiten behoeven te worden waar gemaakt, maar integendeel een richtsnoer zijn, waarnaar wij de feiten beoordeelen, terwijl omgekeerd, waar wij op het gebied van materieele kennis ons bewegen, de uitkomst onzer deducties nog altijd aan de natuur getoetst en zoo de proef op de som moet geleverd worden. Maar op zijn gedachte heeft hij een valsch licht doen vallen door aan te nemen, dat de wereld zich niet voegt naar de normen van ons verstand, terwijl dat verstand toch zelf een deel der wereld is en het de kracht van het groote geheel is, waardoor wij werken, denken en bestaan. Kant doet het voorkomen, alsof de door onzen geest gestempelde werkelijkheid niet de echte werkelijkheid is. Kant spreekt, alsof ons kenvermogen ons in den weg staat, wanneer wij de dingen willen leeren kennen gelijk zij zijn.

Met Kant vergeleken is Opzoomer realist. Hij ziet in de wereld der verschijnselen, zoowel in haar vorm als in haar inhoud, de zich aan ons openbarende werkelijkheid. Zegevierend strijdt hij voor de waarheid onzer kennis en tegen de voorstelling, dat de vorm der ervaring, de wijze, waarop wij verbinden, enkel van het *ik* afkomstig, enkel een subjectieven, geen objectieven oorsprong zou hebben. »Ik plaats Kant na Aristoteles, zegt hij, maar verklaar Huygens voor tijdgenoot van Newton. Waarom? Is het, omdat werkelijk Newton en Huygens, maar geenszins Aristoteles en Kant in denzelfden tijd geleefd hebben? Zoo ja, dan heb ik dus die personen niet in den tijd gezet, maar heb ze eenvoudig met den tijd, waarin zij leefden en waaraan ik niets toe of afgedaan heb, in mijne voorstelling opgenomen. Ik heb alzoo den tijd tegelijk met hen, als den vorm hunner onderlinge betrekking, die nu eens deze, dan gene is, leeren kennen. Ware het anders, vanwaar dan de willekeur, waarmede ik in het eene

geval ze tot tijdgenooten maak, in het andere ze na elkander plaats? Wanneer ik het hooren van den donder na het zien van den bliksem stel, zoo geschiedt dit alleen omdat werkelijk, ten gevolge van de geringere snelheid van het geluid, het eene na het andere is, zoodat ik den tijd, waarin ik beide plaats, niet uit mijn geest nam, maar hem in de waarnemingen zelf als den vorm hunner betrekking aantrof... Ik vind den vorm tegelijk met den inhoud, omdat hij de vorm van dien inhoud is."

Inderdaad is het duidelijk, dat het subject, bij zijn verkeer met de werkelijkheid, een kennis opdoet, welke zoowel wat haar vorm als wat haar inhoud betreft de natuur der op dat subject werkende kracht uitdrukt. Anders zou het een raadsel zijn, dat wij kogels rond en heerenhoeden cylindervormig zien, of wel dat wij ons het recht aanmatigen tusschen de hersenen van een idioot en de zwakte zijner geestvermogens wel, tusschen het hinken van Byron en zijn dichterlijk talent niet, causaalverband aan te nemen. Door zijne scheiding tusschen vorm en inhoud der ervaring had Kant de brug, die naar de kennis der werkelijkheid voert, afgebroken. Opzoomer herstelde de gemeenschap, door het bewijs te leveren, dat vorm en inhoud onafscheidelijk zijn.

Kan men, gelijk geschied is, Opzoomer verwijten, dat hij den geest tot een wasklomp maakt, op welken de buitenwereld hare teekenen grift? Integendeel tracht hij te toonen, dat »er overal vatbaarheid is van den geest om te ontvangen, maar tevens eigen werkzaamheid." Hij begrijpt, dat, al kan kennis slechts eene getrouwe afbeelding der werkelijkheid zijn, de vergelijking van onzen geest met een spiegel niets verklaart. Laat het de vraag zijn, hoe de mensch aan de aanschouwing der ruimte komt. Het antwoord, dat de ruimte bestaat, baat niet. Dit is het probleem, hoe de ruimte in het bewustzijn komt. Aan de pogingen om de voorgestelde ruimte op te bouwen uit wat geen ruimte is, heeft Opzoomer nooit deel genomen. Maar evenmin ziet hij heil in de ver-

klaring, dat de ruimte een aangeboren waarnemingsvorm is. Kant en zijne volgelingen, zegt hij, gaan enkel ontkennend te werk. »Zij trachten het onvoldoende der empirische verklaring te bewijzen, om vervolgens op de vraag, hoe de begrippen of vormen, waarover gehandeld wordt, zoo zij niet aan de ervaring ontleend zijn, dan toch het deel zijn geworden van onzen geest, niets anders aan te voeren dan het eentonige: ze zijn altijd het deel van onzen geest geweest. Veel wijzer kunnen we daarmee niet worden. Het baat ons al zeer weinig op de vraag: hoe komt onze geest aan die voorstellingen? nooit iets anders te vernemen dan het niets verklarende: dat is nu eenmaal zoo de inrichting van onzen geest."

Het is een moeilijke kunst een onderzoek aan te vangen, het moeilijkste deel dier kunst te kiezen wat tot den aanvang behoort. Om dezelfde reden, waarom Kant tegenover Fichte, in strijd met zijn leer betreffende causaliteit, een wereld van op zich zelve zijnde dingen aannam, opdat namelijk de wereld der verschijnselen niet een wereld van schijn, van spoken zou wezen, pleit Opzoomer voor den oorsprong van al onze begrippen en kundigheden uit de ervaring, neemt hij het empirisch karakter van ruimte, tijd, causaliteit enz. aan. Maar bij de afleiding van die begrippen gaat hij uit van den mensch, die reeds lichamen waarneemt, reeds veranderingen doorleeft, reeds werkingen uitoefent en ondergaat; op den weg der abstractie doet hij hem zijne begrippen gaandeweg verwerven. Hij tracht niet te verklaren, hoe de zuigeling in de wieg uit den stroom zijner *voorbijgaande* gewaarwordingen de denkbeelden opbouwt van zijn *blijvend* lichaam en zijne *blijvende* wieg. Tot zijn uitgangspunt kiest hij de zinnelijke gewaarwording van »mijn lichaam", van »mijn hand", en »van andere dingen buiten dat lichaam, naast die hand". Ook vernemen wij niet, hoe de gewaarwordingen gelocaliseerd worden, zoodat men pijn gevoelt in het hoofd, of in den voet. Met wijze bezadigdheid gaat Opzoomer

niet verder terug dan de periode, waarin de gewaarwordingen reeds gelocaliseerd zijn, de tegenstelling tusschen subject en object reeds bestaat. Ervaring is een elastiek begrip. De ervaring op haar laagsten trap, de evidentie van zekere grondwaarheden, die zich met overweldigende kracht aan ons opdringen, tracht Opzoomer niet uit nog eenvoudiger gegevens af te leiden. Hij stelt de vraag: »Hoe kom ik tot de erkenning van mijn eigen lichaam, tot de overtuiging dat ik niet alleen een gewaarwordend wezen, maar ook een gewaarwordingen opwekkend, een stoffelijk, een uitgebreid wezen ben?" En het antwoord luidt: »Oorspronkelijk maak ik die onderscheiding tusschen mij zelf als gewaarwordend en mij zelf als gewaarwordingen opwekkend wezen volstrekt niet. Ik gevoel mij slechts als één wezen en kom eerst later tot die onderscheiding, welke geen andere is dan die van geest en lichaam. Reeds deze opmerking bewijst, dat het bestaan van mijn lichaam niet uit mijn zinnelijke gewaarwording er van door mij wordt afgeleid, maar dat integendeel mijne zinnelijke gewaarwording van mijn lichaam de zekerheid van het bestaan van dat lichaam onmiddellijk met zich brengt. Door middel van mijn lichaam voel ik de dingen om mij heen, maar mijn lichaam zelf voel ik niet door middel van iets anders, ik voel het onmiddellijk. De geest, levende in de zinnelijke wereld, is met een deel dier wereld, zijn eigen lichaam, zoo nauw verbonden, dat zijn eerste aandoeningen onmiddellijke gewaarwordingen zijn van wat er in dat lichaam plaats grijpt. Zoo, als ik pijn gevoel, is het geenszins: ik gevoel pijn, een onaangename gewaarwording, een smartelijk gevoel, en besluit daaruit tot mijn lichaam, maar veeleer: ik gevoel pijn in mijn lichaam."

Ook zoo opgevat is gewaarwording volgens Opzoomer, schoon een bron, toch enkel bron van kennis, niet zelve kennis. Aan onze gewaarwordingen kunnen wij niet twijfelen. Zij verschaffen ons de onmiddellijke waarheden, waarmede wij ten slotte alles bewijzen en die zelve geen bewijs noodig

hebben. Maar de zekerheid, die wij door onze gewaarwordingen hebben, betreft enkel dit, dat wij die gewaarwordingen hebben, niets meer dan dat. Om van die subjectieve zekerheid tot voor allen geldige waarheid te komen, is gevolgtrekking, is redeneering noodig. Waarneming zonder denken is, volgens Opzoomer, evenmin in staat ons kennis te verschaffen als denken zonder waarneming. Zonder bewijs mag men niet zeggen: Het door mij waargenomene bestaat onafhankelijk van mij. Die bewering is een afgeleide stelling, een stelling, die tot verklaring van het waargenomene als inhoud van het bewustzijn dienen moet. Zoodanige afgeleide stelling kan waar, maar zij kan ook valsch zijn. Men denke aan den man, die in den donker een vuistslag op zijn oog kreeg en beweerde bij het licht van de vonk, die uit zijn oog was gespat, den aanvaller herkend te hebben. Ik begrijp niet, hoe men met dat voorbeeld de stelling van Opzoomer heeft willen omverstooten, volgens welke gewaarwordingen, waarnemingen, uit welke niets wordt afgeleid, onbedriegelijk zijn. Aan de lichtgewaarwording, die de man werkelijk had gehad, kon hij niet twijfelen, maar alle gevolgtrekkingen, welke hij uit die gewaarwording had afgeleid, waren verkregen door zelfbedrog of opzettelijke misleiding. De eenige grondslag, waarop objectieve zekerheid wordt gebouwd, is de zekerheid onzer gewaarwordingen, schoon wij door die laatste zekerheid enkel tot ons zelve beperkt blijven. Wij zijn er zeker van, dat wij den onbewolkten hemel als een blauw gewelf waarnemen, hetwelk den vorm van een halven kogel heeft, maar als wij nu daaruit afleiden, dat de hemel blauw is en die kogelgestalte heeft, dan spreken wij een stelling uit, welke onvereenigbaar blijkt met andere even zekere waarnemingen. De vraag ontstaat dan: hoe moeten wij den hemel denken op grond van al onze waarnemingen te zamen? Hoe moet de hemel zijn om al die waarnemingen te gelijk mogelijk te maken? Wetenschap, voor allen geldige waarheid, wordt steeds

verkregen door redeneering over de elementaire feiten des bewustzijns, over de gewaarwordingen, van welke wij zonder redeneering zeker zijn. Het spreekt vanzelf, dat er geen wetenschap, geen voor allen geldige waarheid zou zijn, indien er geen menschelijke samenleving bestond. Maar evenzeer spreekt het vanzelf; dat wetenschap van eenig deel der werkelijkheid, herleiding van al de waarnemingen, welke op dat deel betrekking hebben, tot ééne samenhangende beschouwing, enkel op de basis dier waarnemingen mogelijk is. De groote vraag is dus: welke is de weg van gewaarwording en waarneming tot wetenschap?

Reeds veertig jaren geleden, toen de wetenschappen der natuur hare tegenwoordige hooge vlucht nog niet genomen hadden, wees Opzoomer op het feit, dat de studie op dat gebied tot meer waarheid, tot meer zekerheid had geleid dan op het terrein der geestelijke wetenschappen. Om die reden, zeide hij, is het geraden, dat de beoefenaars der geestelijke wetenschappen het geheim der juiste methode van de natuurkundigen trachten af te zien. »Waar het doel bereikt is, daar werd een weg bewandeld, die er heen leidt; waar het niet werd bereikt, daar was men niet op het rechte pad. De erkenning dier waarheid brengt vanzelf tot het besluit om ook hier dat rechte pad te zoeken en het voortaan te volgen."

Door dit beginsel geleid schreef Opzoomer het handboek, waarin de logika wordt bepaald als de wetenschap, die van de natuurkunde hare methode afziet om haar ook den beoefenaars der geestelijke dingen ter toepassing aan te bevelen.

Is die toepassing mogelijk? Het antwoord mag luiden, dat de beoefenaars van de wetenschappen des geestes reeds veel van de natuurkundigen geleerd hebben. »Onvoorwaardelijke achting voor de feiten, ijver in hunne verzameling, een zeker wantrouwen tegen den zinnelijken schijn, het streven overal een causaalverband op te sporen en het overal te onderstellen, ziedaar," zegt Helmholtz, »de trekken, waardoor zich de beoefenaars der geestelijke wetenschappen van onzen tijd

gunstig onderscheiden, en waaraan men bespeuren kan, dat zij den invloed der natuurwetenschappen ondervonden hebben."

Opzoomer vergeet geen oogenblik, dat navolging van eens anders doen alleen bij gelijkheid van omstandigheden te pas komt. »Het meest naar die deelen der natuurkunde hebben de geestelijke wetenschappen zich te richten, waarmede zij het meest overeenkomen, dus niet naar de eenvoudigste, maar naar de meest samengestelde, naar die van het leven, dat zich alleen daar vertoont, waar velerlei in samenwerking is."

Doch ook van de methode der andere deelen van natuurstudie, »de mathesis meegerekend", valt veel te leeren. »Hier leert men het geven van namen, daar het rangschikken van voorwerpen beter en vollediger kennen, hier treedt het ontwikkelen van gevolgen uit eenvoudige grondstellingen, daar het samenvatten van eene menigte feiten onder eene natuurwet, en van vele wetten onder eene grootere en meer algemeene, helderder en krachtiger voor den dag." [1]

Om die reden spreekt Opzoomer in het tweede hoofdstuk van zijn handboek der logika over de waarneming der buitenwereld, over de groepeering der natuurvoorwerpen, over de bepaling en de benaming der groepen, over het oordeel, de inductie, de inductie bij bloote optelling, de approximatieve inductie bij bloote optelling, de proefneming, de causaalinductie, de analogie, de hypothese, de pluraliteit en de samenwerking van oorzaken, de sluitreden, empirie en theorie, kortom over alles, wat tot de methode der natuurkennis behoort. Vervolgens is in het derde hoofdstuk de hervorming der geestelijke wetenschappen zijn onderwerp; hier handelt hij over de toepassing van de methode der natuurstudie, zoowel op die deelen der geestelijke wetenschappen, bij welke het nog enkel om het waarnemen, het ordenen en beschrijven van verschijnselen te doen is, als op die andere deelen, welke den samenhang der

[1] *Wezen der kennis*, bl. 22.

verschijnselen trachten op te sporen, groote regelmatigheden, wetten willen aanwijzen en dus een betoogend karakter hebben. Zoo moet overal de methode der natuurstudie richtsnoer zijn.

Barbara, Celarent, Darii, wie kent ze nog, de 19 geldige modi van den syllogisme met hunne barbaarsche namen? Door Opzoomer is in Nederland de wel niet geheel nuttelooze, maar toch ouderwetsche syllogistiek van de baan geschoven. Hij heeft haar vervangen door een duizendmaal frisscher en belangrijker logica, welke op dergelijke leest als het beroemde boek van Mill is geschoeid.

Op dergelijke, niet op dezelfde leest. Er zijn talrijke verschilpunten. Het voornaamste verschil is echter dit, dat door Opzoomer in zijne logika de beantwoording van eene vraag werd opgenomen, welke door Mill naar eene andere wetenschap was verwezen, de beantwoording van deze vraag: wat is het, waarvan wij onmiddellijk zeker zijn, dat zelf geen bewijs noodig heeft en waarmede ten slotte alles wat bewijsbaar is bewezen moet worden? Opzoomer was van oordeel, dat vaardigheid in het bouwen niet veel baat, zoo men niet tevens weet waar de bouwstoffen tot onze beschikking zijn. Om die reden ontvouwde hij in tal van grootere en kleinere geschriften zijne vermaarde leer over de bronnen der kennis. Onze geheele wereldwetenschap, onze kennis van het eindige in zijn samenhang, van mensch en natuur, wordt door Opzoomer uit vier bronnen afgeleid. De zinnelijke gewaarwording of waarneming is, wij zagen het reeds, volgens hem de eenige bron van natuurwetenschap. Maar er is ook eene innerlijke gewaarwording of waarneming. En deze is, voor zoover zij het eindige betreft, van drieërlei soort: gevoel van lust en onlust, schoonheidsgevoel, zedelijk gevoel. De reden, waarom Opzoomer hier verschillende bronnen aanneemt, is dat de voorstellingen van het aangename, het schoone en het goede inderdaad zeer verschillend zijn. »Ik koos een weg," zegt Opzoomer, »waarop reeds Cartesius een oogen-

blik den voet had gezet. Ik besloot onze algemeen menschelijke voorstellingen, die aan wier macht de mensch zich nooit onttrekken kon, tot het feit, het voorwerp mijner beschouwingen te maken, ze alle nauwkeurig er op aan te zien, in hoever de eene door middel van de andere te verkrijgen was." De uitkomst van zijn onderzoek was, dat het aangename, het schoone en het goede wel alle drie in gevoel, in waardeering wortelen, maar geheel zelfstandige manieren van gevoel, afzonderlijke vormen van waardeering zijn. Wij ondervinden lief en leed, genot en smart, en zoo wordt onze kracht gespannen om veranderingen in de werkelijkheid te voorschijn te roepen, om te handelen. Maar in zoover als wij wel en wee gevoelen, worden wij enkel, gelijk de dieren, gedreven door zinnelijkheid. De onbaatzuchtige waardeering van het schoone vertoont een hooger karakter, kan bewondering van een tooneel zijn, hetwelk onze zinnelijke natuur met onheil bedreigt. Hier openbaart zich het leven des geestes in vrije zelfstandigheid. Glansrijker nog treedt het voor den dag, waar het de zinnelijkheid, de macht der hartstochten, aan eigen regel, aan het gebod der zedelijkheid, onderwerpt en ook het leven tot een kunstwerk maakt. Uit de zelfzucht ontkiemt volgens Opzoomer het besef van plicht. De liefde, die aan de zelfzucht bevrediging schenkt, wekt wederliefde, welke allengs in krachten toeneemt, totdat zij ten slotte een nieuwe macht is geworden, sterker dan die van het eigenbelang, waarvan zij was uitgegaan, sterk genoeg om een eind te maken aan de heerschappij van het eigenbelang. Zoo werd uit wat enkel onheil dreigde, uit het egoisme, het hoogste heil geboren, het besef van plicht en recht, op hetwelk maatschappij en staat berusten.

Dus vloeit bij Opzoomer uit vier bronnen de harmonische wereldbeschouwing, die natuur en mensch omvattende wereldwetenschap, welke volgens hem de ware wijsbegeerte, de wijsbegeerte der nieuwere tijden is. Want sedert Opzoomer

aan eenzijdige bespiegeling, aan denken zonder voldoende waarneming, den rug heeft gekeerd, wil hij van geen andere wereldbeschouwing hooren dan welke door de samenwerking der wetenschappen wordt geboren en zelve de eenheid der wetenschap, *de* wetenschap is. Hij is er in geslaagd met *treffende vergelijkingen deze nieuwe opvatting van wijsbegeerte* toe te lichten. Zoo noemt hij de echte wijsbegeerte koningin, maar een constitutioneele koningin, welke voor iedere regeeringsdaad het contraseign van hare ministers, de bijzondere wetenschappen, noodig heeft. In wijsbegeerte, zoo opgevat, ziet hij het redmiddel tegen de euvels, welke uit de noodzakelijke, steeds voortgaande splitsing van den wetenschappelijken arbeid voortvloeien, het redmiddel tegen eenzijdigheid, die voor alles, wat buiten den eens gekozen kring ligt, de oogen sluit, het redmiddel ook tegen wat nog erger is, tegen bekrompenheid, die uit beginsels, binnen één kring gevonden, zich over hetgeen daaraan vreemd is een oordeel aanmatigt.

Men zal vragen hoe, nu ieder vak van wetenschap een zoo grooten omvang heeft verkregen, dat het zelfs den deskundige schier ondoenlijk is het in al zijn deelen bij te houden, men nog tijd en kracht zal vinden om torens te beklimmen, vanwaar men een ruim uitzicht over verschillende velden van wetenschap kan genieten. Dit bezwaar, hetwelk dikwijls tegen den eisch van wijsgeerige ontwikkeling, door Opzoomer aan allen gesteld, werd aangevoerd, houdt naar mijn inzien geen steek. Vruchtbare beginselen van wijde strekking als dat van het mechanisch geschieden, van den strijd om het bestaan, van ontwikkeling, dringen door tot zelfs buiten de scholen der wetenschap, worden geliefde leuzen, blijken weldra tirannen te zijn, welke naar de alleenheerschappij dingen. En dan ontstaat er een phantastisch weten, waarbij woorden als levende schepselen worden beschouwd, die vechten om een plaats onder de zon met dit gevolg, dat de zwakste uitsterven, terwijl de sterkste de

zege behalen en zich voortplanten, — een phantastisch weten, dat stoffelijke dingen en hunne bewegingen, verschijnselen voor het bewustzijn, welke zelve het bewustzijn onderstellen, tot oorzaken van bewustzijn verheft, — een phantastisch weten, dat alles in den kosmos uit ontwikkeling verklaren wil, terwijl ontwikkeling, waar zij plaats grijpt, zelve verklaring behoeft, dat met analogieën speelt en overeenkomst bespeurt tusschen de ontwikkeling van een organisme, een volk en een zonnestelsel, — een phantastisch weten, dat ons het merg uit de beenderen wil zuigen en ons bloote toeschouwers van het wereldtooneel doen zijn, door ons diets te maken, dat de wetten van spontane, niet bedoelde ontwikkeling, welke voor dier en diersoort gelden, algemeene levenswetten zijn, dat wij enkel blinde werktuigen zijn, dat volken groeien als boomen, hetzij wij waken of slapen, dat wij dus veilig handen en harten van het sociale leven kunnen aftrekken.

Het is niet te veel van iederen beoefenaar der wetenschap gevergd, dat hij in voldoende mate wijsgeer zij, dat hij de werkelijkheid in zooveel verschillende richtingen doorkruist hebbe, als noodig blijkt om de feiten van zijn eigen vak niet in het licht van beginselen te beschouwen, welke enkel op een ander terrein volle geldigheid bezitten. Intusschen heeft dit gebrek aan wijsgeerig inzicht reeds veel verwarring in de theorie, veel flauwhartigheid en scepticisme in de praktijk te voorschijn geroepen.

De wijsbegeerte heeft volgens Opzoomer met de bijzondere wetenschappen haren inhoud gemeen. Maar dit beduidt enkel, dat het een valsche wijsbegeerte is, welke op den drievoet plaats neemt en hare orakels verkondigt, waar de deskundigen nog voor onopgeloste raadsels staan. Met nadruk verklaart Opzoomer dat er problemen zijn, welke het eigen domein der philosophie moeten heeten. In dien engeren zin houdt de philosophie zich bezig met wat opgesloten ligt in de aanvaarding van het materiaal der verschillende wetenschappen en van de methoden, waarvan zij zich bedienen. Op leven-

dige wijze heeft Opzoomer betoogd, dat het in dien zin den vakgeleerde onmogelijk is niet op philosophisch terrein den voet te zetten. Den natuurkundige vraagt hij, wat hij doen wil. »Het antwoord luidt: verschijnselen waarnemen. — Waarvan? — Van de stof. — Om daarbij te blijven staan? — Neen, ook de oorzaken moeten gezocht worden, om op te klimmen tot de algemeene wetten. — Heb ik niet reeds genoeg gehoord? Ieder natuurkundige spreekt van den eersten dag af dat hij op de schoolbanken plaats neemt, van stof, van oorzaak, van vermogen en kracht, van wetten en van stofdeelen. Die begrippen zijn hem de getallen, waarmee hij zijn rekening aanvangt. Hij heeft ze niet door eigen werkzaamheid verdiend; hij heeft ze eenvoudig geërfd. Hij zal duizenden van feiten zoeken, maar de begrippen staan hem reeds vast. Maar dient er dan geen wetenschap te zijn van de begrippen, waarmee hij zoo voetstoots werkt? Indien zij eens valsch waren, of te ruim of misschien ook te eng door hem opgevat en toegepast, zou dan nog zijn rekening sluiten?"

En later valt Opzoomer den vakgeleerde met nog een kleine vraag aan: »Gij spreekt van oorzaken en krachten, van vermogens en wetten, gij onderzoeker der plantenwereld; meent gij, dat uw vriend, die het dierlijke leven doorvorscht of die in de chemische werkplaats arbeidt, ook van oorzaken en krachten, ook van vermogens en wetten mag spreken? Of is dat uw eigen afgesloten jacht? Niet waar, de overige natuurkundigen hebben dat alles met u gemeen; in het vrij gebruik er van wilt gij hen niet beperken. En behooren ze aan de natuurkundigen alleen? Of staan ze ook voor den beoefenaar der geestelijke wetenschappen open? Gij kunt het immers geen oogenblik in twijfel trekken? Welnu dan, waar hooren die begrippen toch wel te huis? Uw plantenkunde gebruikt ze, maar heeft ze niet gemaakt; het erfdeel uwer zusterwetenschappan zijn ze evenmin, ofschoon ook zij er het volle genot van hebben, misschien ook wel het volle

gevaar van loopen." De slotsom is, dat er een wetenschap der grondbegrippen, der fundamenten moet zijn.

Ook de rechtsgeleerde, ook de staatsman kan die wetenschap niet links laten liggen. Er zijn verachters der philosophie, maar tegen hun wil houden zij er toch een philosophie op na. »Nemen we er maar de proef van." En thans wordt het gesprek met dezen aangeknoopt. »De wetten van den staat, zooals ze historisch geworden zijn, die noemt gij recht? — Zonder twijfel. — Dus ook de onrechtvaardige wetten zijn recht?" — »Maar ik wil zoo goede mannen, aldus gaat Opzoomer verder, niet in verlegenheid brengen. Ik wil slechts laten zien wat er in hen steekt. Die wetten zijn door den staat gegeven en daarom verbinden zij ons? — Juist begrepen. — Maar wat gaat die staat zelf ons aan? Waardoor, met wat recht (vergeeft mij dit woord) verbindt die ons? — Omdat hij de macht bezit. — Ik versta u. Dus macht is recht. Zou dat geen theorie, geen wijsbegeerte zijn? Als mijn geheugen mij niet bedriegt, heb ik die leer meer vernomen, zoowel in de scholen der oudheid als in die der nieuwere wetenschap. Inderdaad, mijne vrienden, ge zijt, zonder het te weten of te willen, wijsgeeren geworden. — Maar van gindsche zijde hoor ik op mijne vraag: met wat recht verbindt ons de staat? nog een ander antwoord. Men roept mij toe: uw vraag komt niet te pas; de staat is er, en in zijn bestaan ligt zijn recht. — Misschien is het verschil tusschen de twee antwoorden niet zoo groot; bestaan en macht schijnen elkaar al zeer nabij te komen. Doch ik wil mij hierbij niet ophouden. In het bestaan vindt gij het recht? Het is dus, als ik u wel versta, uwe spreuk: Wat is, dat is recht, dat is redelijk. En ge zoudt geen wijsgeeren zijn, geen theorie bezitten! Drijft uw bescheidenheid niet te ver; als ge niet in Hegel's school zijt geweest, dan is waarlijk uw genie zoo oorspronkelijk als het zijne."

Nog ontbreekt er één trek aan het beeld van Opzoomer's

wijsbegeerte. Aan de vroomheid, die reeds vroeg in zijne ziel werd geplant, hebben wij het te danken, dat hij, schoon ervaringsphilosoof, zich boven den kring der ervaring verheft en aan het bestaande een redelijken oorspong en een zin toekent. Men weet welk een koninklijke plaats de idee van het goede in de bespiegelingen van Plato inneemt. Er zijn twee werelden, zegt hij, en twee koningen. Er is een zichtbare wereld, waarin alles ontstaat en vergaat, een wereld, die wij niet aanschouwen zouden, indien de zon niet haar licht over haar uitgoot en die er zelfs niet zijn zou zonder zon, welke leven, groei en voeding verschaft. Maar zoo is er ook een onzichtbare wereld, een wereld van onveranderlijke eeuwige waarheden, welke evenmin gekend zou worden en evenmin bestaan zou, indien zij niet in de macht van het goede ware geworteld. Ook het goede is een zon, oorsprong van alle waarheid en alle kennis, oorsprong tevens der zichtbare zon, welke het naar zijn gelijkenis heeft voortgebracht. Ziedaar het idealisme van Plato. Opzoomer is niet minder idealist dan hij. Ook volgens Opzoomer heeft de macht van het goede, heeft God de teugels der wereld in handen. Onmogelijk is het bij zulk een beschouwing pessimist te zijn, afkeerig van alle krachtsinspanning, daar de wereld toch voor geen verbetering vatbaar is. Onmogelijk tevens nihilist te zijn, uit wanhoop in wilde ergernis alles te willen sloopen. Door zijn beginsel geleid, leert Opzoomer, dat het kwaad, in zijne velerlei gestalten van misdaad, ziekte, pijn, domheid, deel is van het wereldplan, doelmatig, ook waar het ons niets van een doel bespeuren laat. Ein Theil von jener Kraft, die stets das Böse will und stets das Gute schafft! Hij leert, dat voor God leed, dwaling noch ongerechtigheid een zelfstandig bestaan heeft, daar God tevens de krachten schiep, wier inspanning al wat kwaad is moet overmeesteren en zijn ondergang te gemoet voeren.

In deze zienswijze is niets nieuws. Alle vromen huldigen haar. Maar hoe kan Opzoomer haar rijmen met de leenspreuk

van het empirisme: enkel het door waarneming gesteunde denken leidt tot kennis? De ervaring leert zeker niet, dat toeval de bestanddeelen der werkelijkheid door elkander wierp, dat blinde noodzakelijkheid den loop der gebeurtenissen beheerscht. Maar de ervaring leert evenmin het tegendeel. Heeft 's menschen bestaan, heeft de wereld een doel? Of zijn beiden zonder doel? Belijdenis van onkunde, agnosticisme, gelijk men het met een verwaanden term, achter welken een schat van wijsheid schijnt verscholen te liggen, thans uitdrukt: ziedaar het eenige antwoord, dat men van den ervaringswijsgeer zou verwachten.

Inderdaad beweert Opzoomer dan ook niet te weten, dat de wereld op een doel is aangelegd. Bescheiden erkent hij, dat dit zijn *geloof* is, dat het door hem wordt *aangenomen*.

Doch wat hij wel meent te weten, is dat er klippen zijn, waarop onze beschaving dreigt te stranden, indien dat geloof de wereld uitraakt. Wat hij wel meent te weten, is dat de inspanning der individuen, die het goede bedoelen, door het geloof moet geschraagd worden, zal zij niet verlammen. Wat hij wel meent te weten, is dat onverschilligheid, flauwhartigheid, moedeloosheid, de natuurlijke gezellinnen zijn van het ongeloof. Wat hij wel meent te weten, is dat de mensch een wezen is, dat zich doeleinden stelt, het eenige wezen, dat in staat is om zich door idealen te laten leiden, en dat, als zulks tot zijne natuur behoort, het tevens tot zijne natuur behooren moet om datgene aan te nemen, wat hij gelooven moet om standvastig, om met moed en vertrouwen naar de verwerkelijking van idealen te streven.

Om die reden heeft Opzoomer aan de vier reeds genoemde kenbronnen niet genoeg en zoekt hij de bron der godsdienstige voorstellingen in een den mensch eigen gevoel, dat niet door redeneeringen opgedrongen, maar enkel door opvoeding aangekweekt kan worden, een gevoel, dat zich bij een zekeren graad van ontwikkeling vanzelf vertoont, en dat de wereldorde

als redelijk eerbiedigen doet, ook waar de loop der dingen ons plaatst tegenover wat schijnbaar slecht en onbarmhartig is.

Dit »godsdienstig gevoel", zegt hij, werd bij de besten van ons geslacht steeds aangetroffen. Toch schijnt het hem niet het eene noodige toe. Deed het zich uitsluitend gelden, wij zouden de armen over elkander kruisen en tot een vadsig optimisme vervallen. Wij moeten ons ergeren aan wat bestaat, zullen wij streven naar het betere. En om onze krachten op redelijke wijze in te spannen, moeten wij kennis bezitten van de wetten der natuur en van den onverbrekelijken samenhang der dingen. Uit tweeërlei oogpunt is het noodig de wereld gade te slaan: uit de hoogte, vanwaar alles zich als goed vertoont, maar tevens uit de laagte, waar enkel het eindige, het beperkte wordt gezien, duisternis naast licht, kwaad en goed dooreengemengd. Die twee beschouwingen vloeien niet samen. Gelijkheid van blik is hier evenmin mogelijk als waar wij een stad eerst van den berg zien, aan welks voet zij schilderachtig ligt, vervolgens de nauwe straten en vieze steegen doorkruisen. Men kan weten, dat een overstrooming, een ziekte, door deze of gene oorzaken is ontstaan, moest ontstaan. Maar men kan enkel gelooven, dat het ontzettend lijden van mensch en dier een onmisbare schakel is in een redelijk wereldplan. Wij hebben hier twee reeksen van voorstellingen, die volgens Opzoomer zorgvuldig uit elkander moeten gehouden worden. Voor den vromen denker is God de oorzaak van alles, de verklaring van niets. Zoodra de godsdienst den voet zet op een terrein, dat haar niet toebehoort, verbeurt zij de achting, waarop zij aanspraak mag maken, en brengt zij tevens schade toe aan het wetenschappelijk onderzoek. Wat baat het feiten in natuur of geschiedenis met de fakkel van het godsbegrip te verlichten, terwijl het eenig doel moet zijn alles aan zijn eindige oorzaken vast te knoopen en zoo den samenhang der dingen te verstaan? Met instemming wordt door Opzoomer het woord van

Baco geciteerd: »De teleologie is eene aan God gewijde maagd, maar die daarom onvruchtbaar is."

In één opzicht is Opzoomer dus steeds dezelfde gebleven, in zijn eerbied voor den godsdienst, in zijn afkeer van een verlichting, welke van een redelijk wereldplan niet hooren wil en onder haren killen adem warmte en leven doet wijken. Maar gedurende de korte periode, dat hij bespiegelend wijsgeer was, joeg hij naar eenheid van wetenschap en godsdienst; sedert hij het vaandel der ervaringsphilosophie heeft ontplooid, is het hem genoeg, wanneer er geen tegenspraak tusschen beiden zij, genoeg dat het eene gebied vrij en zelfstandig naast het andere besta. Juist opdat niemand zich tot een keus tusschen godsdienst en wetenschap verplicht moge rekenen, predikt hij een godsdienst zonder wonderen en onbegrijpelijke leerstellingen, een godsdienst, waarvan Christus niet het voorwerp is, maar die nogtans door hem Christendom wordt genoemd, een Christendom evenwel zoo ruim, dat het Goethe en Schiller, Fichte en Hegel, Lessing en Humboldt onder zijne belijders kan tellen.

Het Christendom, zoo opgevat, zegt hij, staalt niet enkel den wil en geeft vrede aan het gemoed, maar tevens ontsteekt het licht voor het verstand. Het doet ons begrijpen, hoe de mensch met zijne onverzadelijke begeerten en zijn drang naar het volmaakte in deze onvolkomen wereld past. Het doet ons begrijpen, hoe hij het kwaad bekampen en de orde der dingen wijzigen moet door de uitoefening van eene kracht, welke zelve deel dier orde blijft en waarvan iedere werking aan regel en wet onderworpen is.

Met vromen zin heeft Opzoomer reeds meer dan veertig jaren lang de godsdienstige voorstellingen gereinigd, het geloof aan eene Voorzienigheid, die wonderen doet, ondermijnd, het geloof aan een goed en wijs wereldbestuur, dat zich in een onkreukbare wereldorde openbaart, aanbevolen.

Is hij er in geslaagd, door den godsdienst van het bijgeloof

los te maken, hem te bevestigen? Is dat, gelijk het zijn doel was, zoo ook de uitkomst van zijn arbeid en van het werken zijner talrijke volgelingen en medehelpers geweest? Wellicht is het hier gepast aan een dichterwoord te herinneren, dat, zoo het geen volle waarheid is, dan toch stellig veel waarheid behelst:

Jahre kommen und vergehen;
In dem Webstuhl läuft geschäftig
Schnurrend hin und her die Spule;
Was er webt, dass weisz kein Weber.

Opzoomer heeft een geslacht van vrije en wetenschappelijke mannen gekweekt, die de ketenen van kerkelijk gezag en overlevering hebben afgeschud. Het valt niet te ontkennen, dat er onder hen velen zijn, die nog altijd het geloof hoog in eere houden. Vooral op de theologen onder zijne hoorders is zijn invloed onberekenbaar groot geweest. Hij was de eerste hier te lande, die tot de studie der geschriften van Baur, Schwegler, Zeller enz. opwekte; in zijne lessen over metaphysica, welke eene geschiedenis der godsdienstige en wijsgeerige begrippen waren, gaf hij steeds een helder overzicht van de leer der Tübingers. Ook kan hij naast Scholten de vader der »moderne theologie" in Nederland heeten. Gedurende een reeks van jaren werd juist door het rechtzinnig Utrecht een sterk contingent modernen afgeleverd.

Sedert dien tijd is veel veranderd. Het geloof der nieuwe richting is gebleken niet het cement te zijn, waarmede men kerken bouwt. Het gemeenteleven is onder de modernen gaandeweg zwakker geworden. En geen wonder, want het gebed verstomt op de lippen, wanneer men niet meer om wonderen kan vragen. De post van menigen modernen leeraar werd steeds moeilijker, in vele gevallen ten slotte onhoudbaar. Eens was Allard Pierson, de talentvolste van Opzoomer's leerlingen, tevens de meest gevierde onder de moderne kanselredenaars. Door zijn schoone taal, zijn edele voordracht, zijn

verhevene en menschkundige beschouwingen wist hij zijn hoorders te betooveren, hun harten te kneden als was. Maar die tijd ligt reeds ver achter ons. Sedert lang heeft Pierson mantel en bef aan den kapstok gehangen. Te vergeefs zocht Opzoomer de moderne partij te schragen door de uitgave van verschillende werken, o. a. door twee boeken van grooten omvang: *De godsdienst* (1864) en *Onze godsdienst* (1875). Mr. S. van Houten kwam verklaren: »Opzoomer heeft na omverwerping van de bijzondere goddelijke openbaring in een godsdienstig gevoel een nieuwe kenbron van waarheid omtrent God meenen te vinden. Naar mijne overtuiging heeft hij een nagalm van ingeprente overtuigingen voor iets oorspronkelijks gehouden." Die woorden werden in het meest gelezen tijdschrift van Nederland, in *de Gids* van 1871, opgenomen. Sedert heeft de door Opzoomer en Scholten in het leven geroepen richting gaandeweg, ten minste in de kerk, nog meer terrein verloren.

Vroeger was de godsdienst een machtige hefboom om hoofden en harten op iets hoogers te richten dan de alledaagsche werkelijkheid; er waren leerstukken, geheimenissen des geloofs, over welke men nooit uitgesproken, nooit uitgedacht was en die het gemoed met een heiligen eerbied vervulden; thans is de invloed van den godsdienst aan het tanen en heeft hij voor vele leden van den beschaafden stand opgehouden een bron van hooger leven te zijn. Intusschen is er een kunst ontstaan, welke niet veredelt. Wat wordt opgedischt door Zola, Catulle Mendès en andere talentvolle schilders van het beestachtige trekt naar beneden.

Om die reden is het te betreuren, dat juist in onze dagen aan de wijsbegeerte de eereplaats is ontroofd, welke zij vroeger als aan allen voorgeschreven studievak hier te lande bij het academisch onderwijs innam.

Op dit oogenblik kan men doctor worden in allerhande vakken, zonder in de verte te vermoeden, dat er wereldomvattende problemen zijn, welke het de adel des menschen

is gesteld, zoo niet opgelost te hebben; dat er ideeën van het goede, het schoone, het ware zijn, welke evenzeer verdienen gekend te worden als de heerlijke ontdekkingen der natuurwetenschap; dat naast alle vragen, welke in de verschillende wetenschappen gedaan worden, de geest des menschen, die alle vragen stelt, ook een onderzoek waard is. De universiteiten loopen gevaar in beroepsscholen te ontaarden en de studie is op weg geestdoodende examenstudie te worden.

Natuurlijk was het niet de bedoeling van den wetgever door afschaffing van de testimoniumcolleges de wijsbegeerte op non-activiteit te stellen.

Dr. Jonckbloet schreef mij, terwijl de zaak bij de volksvertegenwoordiging aanhangig was: »Maak u niet ongerust. De lessen, in welke over de groote vragen der wijsbegeerte gesproken wordt, zullen, gelijk tot dusver, bezocht blijven. Vrijwillig zal men komen; een heilzame gewoonte wordt niet door het schrappen van een verplichting uitgeroeid."

Intusschen heeft de uitkomst mijne vrees gerechtvaardigd. De examenstudie dringt de vrije studie op den achtergrond.

In mijn studententijd, toen de zachte dwang der testimoniumcolleges zich nog gevoelen deed, zouden mijn vrienden en ik een uur ver geloopen hebben om een les van prof. Opzoomer niet te verzuimen. Thans worden zijne colleges over logica en metaphysica wellicht door evenveel tientallen bezocht als er vroeger honderdtallen waren, die zich door zijne boeiende en kristalheldere voordracht lieten medeslepen.

Sedert door de invoering der nieuwe wet de philosophie in Nederland nagenoeg op non-activiteit is gesteld, hoort men van Opzoomer als wijsgeer weinig meer. Het maakt den indruk, alsof hij zijn laatste woord heeft gesproken. Waarschijnlijk moet zijn zwijgen echter daaraan geweten worden, dat hij de handen vol heeft met ander werk. Hij is tot zijn oude liefde teruggekeerd en verbaast de rechtsgeleerden door zijn werkkracht. Op een leeftijd, die voor menig ander on-

vruchtbaarheid ten gevolge zou hebben, brengt hij voortdurend nieuwe geesteskinderen te voorschijn. Wij denken hier aan de eerbiedwaardige reeks van geschriften, die hij sedert jaren bezig is met noeste vlijt tot verklaring van ons burgerlijk wetboek saam te stellen. Dit is een standaardwerk meer in het bijzonder voor de vakgenooten bestemd. Het vroeger door hem uitgegeven *Staatsregtelijk onderzoek* daarentegen is een boek, dat ieder beoefenaar van wetenschap ten minste eens in zijn leven behoort te lezen.

Ook als jurist heeft Opzoomer aanvallen te verduren gehad. Een van onze dagbladen waagde het hem in dit opzicht een dilettant te noemen. Maar toen nam Goudsmit voor Opzoomer den handschoen op. Ik wil de woorden van den Leidschen geleerde hier mededeelen, daar men dan tevens het oordeel van een bij uitstek bevoegd rechter over den jurist Opzoomer te hooren krijgt. Goudsmit schreef: »Te weinig uitstekende talenten telt ons vaderland, dan dat men het lijdelijk zou kunnen of mogen aanzien, als zij aan kleinachting of verguizing worden blootgesteld. Ik doe een beroep op de rechtvaardigheid onzer kunstrechters en vraag: is Opzoomer's kommentaar op het burgerlijk wetboek een gewrocht van middelmatigheid? Verraadt hij niet veeleer op elke bladzijde den man van kennis, van genialiteit, van logischen redeneertrant? Geeft niet het werk overal blijken van oorspronkelijkheid en frischheid? Betreedt het niet bijna overal een nieuwen weg en verwondert men zich niet telkens op nieuw, hoe de schrijver zich heeft weten los te maken van vooroordeelen, sedert eeuwen als het ware in de juridische wereld gesanctioneerd? Voeg hierbij een onberispelijken vorm, een stijl die steeds boeit en wegsleept, en kan men dan met eenig recht op den zoo talentvollen man steenen werpen? Vergelijkt men toch met eenig gevoel van billijkheid (zoo het nog in Nederland bestaat) den arbeid van Opzoomer met dien van alle anderen in ons vaderland, ten wiens voordeel zal de schaal over-

hellen? En waarom nu moest een Opzoomer gehekeld en vernederd worden? Is het, omdat hij blaakt van eerzucht, op wier onheilig altaar hij heeft willen offeren? Is hij soms een politiek intriguant, die geweerd en door allerlei middelen vernederd moet worden? Maar de man, wien de portefeuille van justitie was aangeboden, heeft geweigerd ze op te rapen. Ik eerbiedig zijne beweegredenen, al deel ik ze niet. Zoo iemand, was naar mijn inzien hij de man, die, nu het geldt de hervorming van ons rechtswezen, had behooren op te treden; hij zou den Augiasstal hebben kunnen reinigen; hij had door zijne uitgebreide kennis, door zijn onvergelijkelijk talent, door gelukkige intuïtie kunnen compenseeren wat hem aan ervaring ontbrak. Ook Thorbecke, toen hij zoo diep in ons staatswezen indrong, was niet aan ministerieele bureaux werkzaam geweest, en toch heeft hij naar aller overtuiging vrij wat meer en vrij wat anders gedaan dan zoovele routiniers en empirici, die zijne voorgangers waren."

Schoon Opzoomer steeds de stille studeercel boven het rumoerige staatstooneel verkozen heeft, werd herhaaldelijk door hem politieke invloed uitgeoefend. Door zijn geschrift *over rechtstreeksche en getrapte verkiezingen* droeg hij in 1848 tot invoering van de thans afgeschafte grondwet bij. In hetzelfde jaar werd hij tot lid en secretaris eener staatscommissie benoemd, welke met het ontwerpen van eene nieuwe wet op het hooger onderwijs belast werd. Had men naar hem geluisterd, Nederland zou eene universiteit verworven hebben gelijk Leipzig voor Saksen is. En op welk terrein heeft Opzoomer niet gewerkt? Waar zou ik eindigen, indien ik alles wilde opsommen? Zijne onlangs verschenen *Losse Bladen* kunnen bewijzen, welk een rijk, vruchtbaar en werkzaam talent Opzoomer op bijna ieder gebied van geestelijke wetenschap is.

Wie zou dan ook beter geschikt zijn om aan het hoofd der Letterkundige Afdeeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te staan? Het was 13 Juni van dit jaar juist

25 jaren geleden, dat Opzoomer door den Koning tot haar voorzitter was benoemd. Op dien zelfden dag hield de Letterkundige Afdeeling eene vergadering. Bij den aanvang der zitting sprak de ondervoorzitter, prof. Naber, o. a. de volgende gedenkwaardige woorden tot den jubilaris: »Gij, den litteratoren litterator, den juristen jurist, den theologen theoloog en niet het minst een voorganger in Regina Scientiarum, zijt steeds waardig geweest de thans zoo lang door u bekleede plaats te vervullen." Gewagende van de manier, waarop Opzoomer zijn ambt als voorzitter steeds had waargenomen, zeide de redenaar: »Mocht in vroeger tijden het gevaar bestaan hebben, dat vereenigingen als de onze vereenigingen werden van onderling huldebetoon, thans, nu de critiek ten troon is verheven, dreigt wel eens het tegenovergestelde gevaar. Er bevinden zich te midden van ons vele hoofden van scholen met verschillende levensrichting en denkwijze, die, wanneer zij hier de vruchten hunner studiën nederleggen, in de gedachtenwisseling soms blijk geven van zeer uiteenloopende meeningen. Daarbij wordt de waardeering voor elkanders streven echter nooit uit het oog verloren en dit dankt de Afdeeling voornamelijk aan u, die in dat gansche tijdperk daarnaar steeds gestreefd hebt. Meer dan iemand anders heb ik, mijnheer de voorzitter, aanleiding gehad u gade te slaan, en ik heb steeds bewonderd den tact, waarmede gij deze vergaderingen geleid hebt. Daardoor hebt gij der vaderlandsche wetenschap een grooten dienst bewezen."

Levendige toejuiching in den boezem der Akademie, en, toen het door de couranten werd bekend gemaakt, ook buiten hare muren vond het slotwoord van den hartelijken en welsprekenden ondervoorzitter, dat ik bij deze gelegenheid ook tot mijn slotwoord maak: »Moge het Opzoomer gegeven zijn nog tal van jaren, tot heil der vaderlandsche wetenschap, aan het hoofd dezer Afdeeling van de Akademie van Wetenschappen te staan!"

Friedrich Spielhagen

FRIEDRICH SPIELHAGEN.[1]

I

Door strijd en lijden tot heerlijkheid. Deze woorden zou ik als motto kunnen plaatsen boven de levensschets van den man, wiens naam aan het hoofd van dit opstel staat. Want Spielhagen heeft een zwaren strijd gestreden en veel leed ondervonden, vele bezwaren te overwinnen en menigen hinderpaal uit den weg te ruimen gehad, voor het hem gegeven werd zich onverdeeld te wijden aan het werk, waartoe aanleg en roeping hem dreven. Reeds de lente zijns levens, de vroolijke studententijd, zag hem gebukt onder zorgen, die de meesten in die jaren van zalig genieten en onvermengde vreugde niet kennen. »Bijna immer alleen en altijd ontevreden, heen en weer geslingerd door twijfel aan de wetenschap, aan het leven en aan zichzelf, was hij meer dan eens der wanhoop nabij."

Zijne vrienden begrepen den raadselachtigen jongeling niet,

[1] De biographische bijzonderheden in deze levensschets zijn voor 't meerendeel ontleend aan Spielhagen's »Erinnerungen aus meinem Leben", door den auteur met de meeste bereidwilligheid mij voor mijn doel toegezonden. Zij zijn te vinden in de *Illustrirte Deutsche Monatshefte*, Jahrgang 1879.

zoo vaak zij, in gezellig samenzijn vereenigd, pratend, lachend en hunne harten ophalend aan de genoegens van het vrije en lustige studentenleven., hem in zichzelf gekeerd, zwijgend, droomend en zonder te deelen in hun scherts, in hun midden zagen, of hem zich dachten in de eenzaamheid van zijne studeerkamer, in voortdurenden tweestrijd met zich zelf.

Eindelijk heeft hij overwonnen wat hem belemmerend in den weg trad, en is hij het land der belofte, zoo vaak uit de verte en van de hoogte door hem gezien, binnen getrokken.

Friedrich Spielhagen zag op den 24sten Februari 1829 te Magdeburg het levenslicht, doch verwisselde reeds als vijfjarig kind zijne geboorteplaats met de schoon gelegen oude Hansestad Stralsund, waar zijn vader in 1834 tot Regierungs- en Baurath werd aangesteld. Hier heeft hij de spelen der jonkheid gespeeld en hare droomen gedroomd, aan denkbeeldige vijanden op het strand slag geleverd, of uit de blokken van zijn bouwdoos kunstwerken vervaardigd, die de aandacht zijns vaders trokken en een man van het vak eens het vermoeden deden uiten, dat er nog een meester in de bouwkunst uit hem groeien zou. Hier heeft hij, als knaap en jongeling, van meer of minder strenge meesters de taal van Demosthenes en die van Cicero geleerd; hier, ter ontspanning van zijn geest, met allerlei lichaamsoefeningen, als springen, rijden, varen, klimmen, schermen, zich bezig gehouden. Zijn dichterlijk talent, dat zich al vroeg openbaarde — als twaalfjarige knaap begon hij reeds »sich poetisch zu versuchen" — vond echter noch in de stad zijner inwoning, noch in het ouderlijk huis voldoende gelegenheid ter ontwikkeling, en zoo goed als geen aanmoediging. Stralsund was eene handelsstad, hare inwoners waren in de eerste plaats mannen van zaken en bemoeiden zich bijna in 't geheel niet met wetenschap, kunst of poëzie. De bron hunner wijsheid was de *Stralsundsche courant*, die niet eens een feuilleton bevatte. De leeraren van het gym-

nasium, de geestelijkheid en de artsen vormden er den stand der geleerden, en de kunstenaars werden er alleen door den muziek- en den teekenmeester vertegenwoordigd. 's Winters werd er nu en dan een wetenschappelijke voordracht gehouden of een concert gegeven. De voortbrengselen der nieuwe letterkunde waren er zoo goed als onbekend. Slechts één man, door oud en jong de »Literat" genoemd, had »bepaalde letterkundige neigingen", en was, als ambteloos burger, door zijn vermogen in staat deze te bevredigen. Voor 't overige waakte de goede stad met moederlijke zorg, »dat jonge poëtische boomen niet alleen niet in den hemel zouden groeien, maar dat zij zich het beetje aarde, licht en lucht met moeite moesten veroveren, om toch maar wortel te schieten en hier en daar een enkel bescheiden blaadje te kunnen voortbrengen."

Hoe gelukkig de jonge Spielhagen was, als het toeval hem een of ander werk van Heine, Uhland, Freiligrath in handen speelde, laat zich gemakkelijk begrijpen. Het was hem een schat, en het werd gelezen en herlezen, tot hij het woord voor woord van buiten kende.

Maar ook het ouderlijk huis gaf hem niet wat hij zoo vurig begeerde. Zijn vader, een »selfmade" man, was ingenieur, vol liefde voor het vak, dat hij beoefende, maar geen vriend van litteratuur of kunst. Zijn bibliotheek bestond uit vakwerken; van de Duitsche dichters was daar alleen Schiller te vinden. In het lezen van romans vond hij volstrekt geen behagen; zelfs Shakespeare, wiens werken hij eens tijdens eene ziekte ter hand nam, liet hem koud, of was ten minste niet in staat hem te boeien. In zijne vrije uren ging hij op de jacht, maakte een partijtje, vereenigde zich met zijne vrienden aan den disch tot een meer of minder belangrijk gesprek over de staatkunde van den dag, of doorkliefde met zijn boot het zilte nat, waarop hij zich volkomen thuis gevoelde. Niettemin had hij, bij al zijn afkeer van de poëzie,

dat zekere iets, 't welk naar Spielhagen's meening, de »conditio sine qua non", ja, de diepe basis is van alle poëzie en alle kunst: de oneindige bewondering voor de majesteit der natuur, de onafwijsbare behoefte om met de natuur in voortdurende innige betrekking te blijven; de onuitputtelijke vreugde in haar leven en werken, en de scherpste organen ter waarneming van de duizendvoudige openbaringen harer macht en heerlijkheid." Doch behoefte om wat hij gevoelde in woorden om te zetten, scheen bij hem niet te bestaan.

De moeder, eene schoone, zeer ontwikkelde en hoogst beschaafde vrouw, kende Göthe, Schiller, Vosz, Tiedge en andere schrijvers, die zij in haar jeugd had gelezen, meer dan oppervlakkig, speelde uitstekend piano, zong welluidend, en sprak vloeiend Fransch. Zij had een degelijk, vast karakter, zoo als blijken kan uit hare houding bij zekere gelegenheid in het revolutiejaar '48, dat ook de stad Stralsund niet verschoonde. Spielhagen verhaalt het voorval zelf en is niet weinig ingenomen met de flinkheid en cordaatheid, toen door haar ten toon gespreid.

»Op zekeren helderen voorjaarsmiddag," zoo deelt hij ons mede, »kwam een vriend van den huize schier geheel buiten adem bij ons binnenstormen, met het bericht, dat het voor het grootste deel uit kaaiwerkers bestaande gepeupel bij den syndicus B. de glazen had ingegooid, en nu als eerste slachtoffer van zijne woede het op ons huis voorzien had. Reeds vernamen we uit de verte geschreeuw, getier en gefluit, dat met elk oogenblik nader kwam. Ons allen sloeg de schrik om het hart, en zelfs mijn vader kon een zekere onrust niet verbergen. Alleen mijne moeder bleef volkomen kalm. Ternauwernood liet ze haar vingers rusten op de toetsen der piano, die vlak bij het venster stond, om naar het bericht van onzen opgewonden vriend te luisteren. Malligheid, zei ze, en speelde bedaard door. Men verzocht

haar althans het raam te mogen sluiten. Zeker niet, was haar antwoord, doe liever, als gij den onzin gelooft, ook de andere ramen open, dan behoeven wij ten minste geen ruiten te betalen. En dan het gevaar voor uzelf, als ge daar zitten blijft, de woeste bende door uw spel tartend en meer nog in woede ontstekend? Hoe kan ik beter bewijzen, dat mijn man een goed geweten heeft dan door mijn onschuldig spel, hernam ze, zonder ook maar een oogenblik haar spel te staken. Voor redeneeren was geen tijd meer. Weldra had de menigte, eenige honderden woeste gezellen, als eene havenstad oplevert, het huis bereikt en klonk een luid: »Hoerah! lang leve de regeeringsraad! Hoerah, hoerah!" tot driemaal toe uit hunne schorre kelen. Mijne moeder eindigde haar spel met een paar triumfeerende accoorden, lachte, stond op, ging naar het venster en bedankte de menschen met eene buiging voor de zonderlinge ovatie."

Toch heeft ook die moeder, niettegenstaande haar groote gaven van verstand en hart, ondanks haar flink en degelijk karakter, weinig invloed op haar zoon geoefend. De oorzaak er van is wel allereerst hierin te zoeken, dat zij op den leeftijd, waarin hij haar steun het meest noodig had, door een zenuwlijden meermalen lang van huis en familie verwijderd was, waardoor ook zijn vader zich al meer aan het gezellig verkeer onttrok.

Kort en goed, de ouders en het kind verstonden elkander niet. Hierdoor ontbrak van weerszijden de openhartigheid, die gezamenlijk doet overleggen en handelen. De vader had geen oog voor de behoeften en neigingen van den zoon. De zoon maakte den vader geen deelgenoot van zijn verborgen leed. De practische man vreesde, dat de baan, waarop zijn kind zich bewoog, nooit tot een practisch doel, ja, wellicht tot afdwalingen zou leiden, waartegen zijn plichtbesef en soliditeit in verzet kwamen. Hij had zoo gaarne gezien, dat de jonge Friedrich zijne voetstappen en die zijner broeders

drukken, en zich evenals deze op het bouwvak zou toeleggen. In zijn oog waren de halve nachten, soms aan het lezen van *Faust* en *Nathan* besteed, »de olie die er verbrand werd niet waard." En al grooter werd de afstand tusschen beiden, naarmate beider stilzwijgen toenam. Daar klinkt een diep weemoedige toon uit de bladzijden waarop Spielhagen van zijne verhouding tot zijne ouders spreekt, en al verliest hij den eerbied, hun verschuldigd, nergens uit het oog, zijne smart over die verhouding verheelt hij niet.

»De een stond tegenover den ander", schrijft hij. »Zou mijn vader mij wellicht begrepen hebben, zoo ik getracht hadde mijne schuwheid tegenover hem af te leggen? Ik geloof het niet. Hij had nooit de nevelzee bevaren, waarop mijn arm scheepje, door geen star zelfs verlicht, dobberde; hij had nooit een voet gezet in het onbekende land, waarvan ik droomde, en welks heerlijke oevers, zoo vaak de wolken een weinig wegdreven, ik reeds meende te kunnen onderscheiden."

En omtrent zijne moeder vernemen wij: »Met hoeveel genegenheid de merkwaardige vrouw mij ook tegemoetkwam, zoo vaak zij met mij, wat zij gaarne deed, over haar leven sprak — tot iemand af te dalen valt licht, hem tot zich op te heffen is moeilijk. De jongeling kon wel dankbaar en eerbiedig de lieve hand kussen, die zij hem toestak, maar belijdenis tegenover belijdenis stellen, zijn inwendige tweespalt, zijne hartstochtelijke wenschen aan deze heldere ziel toevertrouwen, neen! dat kon hij niet.

»En nog minder kon hij haar, noch tóen noch later in de weinige jaren, die haar te leven waren overgebleven, als middelares aanroepen tusschen zich en zijn vader, nadat hem steeds duidelijker werd, dat ook hier een middelaar noodig was tusschen twee zielen, van wie de eene alleen wilde zijn, om, als eene uitgaande vlam in een laatste schoone flikkering te worden uitgebluscht, de ander, meer aardschgezind

en aan de wereld gehecht, niet alleen kon zijn zonder zich verlaten te gevoelen en in het bittere gevoel zijner verlatenheid vol wrevel te gronde te gaan."

In dezen toestand vond hij steun bij een schoolmakker, dien hij onder zeer bijzondere omstandigheden had leeren kennen. »Wij" — Spielhagen vertelt alweer — »wij waren »in secunda" bij het begin van een nieuw semester. Het uur der groote pauze was aangebroken. Ouder gewoonte was het rangnummer der scholieren bepaald door een Latijnsch extemporale. Een pas van buiten gekomen leerling had zich een eervolle plaats veroverd op het midden der tweede bank, juist waar deze in tweeën gescheiden werd door een groote zuil, die het gewelf droeg.

Met den rug zat hij tegen de pilaar. Het volle, maar spaarzame licht van een somberen herfstmorgen viel door de beide daartegenover gelegen, niet met gordijnen behangen, vensters, op een fijn besneden gelaat, dat van nature reeds bleek, op dit oogenblik geheel zonder kleur was. De dunne lippen van den kleinen, goedgevormden mond trilden van verontwaardiging; de grijsblauwe oogen onder de, als met een penseel geteekende, wenkbrauwen zagen met diepe minachting nu eens op dezen, dan op genen der plagers neer, die er omheen zaten of stonden, en den nieuweling tot doelwit maakten van een schooljongensspot, die meestal zoo akelig oppervlakkig is, en toch zoo meedoogenloos diep grieven kan. Het deed hem zeer, dat zag ik. De nieuweling was aan mij even vreemd als aan de anderen. Ik had nog geen woord met hem gewisseld; zijn lang opgeschoten, magere gestalte met smalle borst, smalle schouders en hoekige bewegingen, ja, ook de uitdrukking zelfs van het oudmanachtig bleeke gezicht, zij trokken mij waarschijnlijk evenmin aan als de anderen, maar ik heb nooit bij een ongelijken strijd bedaard kunnen toezien. En ook nu brak mijn medelijden voor den verlatene, die zonder vriend en zonder bescherming aan de

aanvallen zijner talrijke tegenstanders blootstond, in lichterlaaie los. Ik zeide wat een opgewonden knaap in zulke oogenblikken uit het volle hart over de lippen stroomt, en, 't zij hoe het zij, men schaamde zich of schaamde zich niet, maar men hield op te plagen. De grijsblauwe oogen keken met een verwonderden, onderzoekenden blik naar den merkwaardigen mensch — »unter Larven die einig fühlende Brust." — Zoo was de kennis gemaakt. Spielhagen had van dat oogenblik een vriend, die hem, ja, zijne feilen onder het oog bracht, en niet naliet nu en dan eene scherpe veroordeeling uit te spreken zoowel over zijn doen en laten als over zijne letterkundige eerstelingen, doch tot dit alles gedreven werd door eene belangstelling in zijn persoon en lot, die ook hem niet ontging. Werd hem door Adalbert von M. — zoo heette zijn vriend — menige bittere pil te slikken gegeven en zijne ijdelheid niet zelden op eene zware proef gesteld, werd soms ook zijn geloof in eigen kracht en aanleg niet weinig geschokt, de scherpe critiek, op hem uitgeoefend, bracht hem tot nadenken en deed hem zich rekenschap geven van de richting, waarin zijn pegasus zich zou moeten bewegen om zijn doel te bereiken. En de wederzijdsche vriendschap leed er op den duur niet door. Nu eens zien wij dan ook de beide schoolmakkers, hoe verschillend van karakter en neigingen, samen zich voorbeiden tot het eindexamen, dat hen tot de Universiteit zou bevorderen. Dan weder maken zij elkander bekend met hunne letterkundige producten, redetwisten over allerlei aesthetische onderwerpen, verdiepen zich in de toekomst, verheffen zich in poëtische vlucht tot eene duizelingwekkende hoogte, en doorleven zoo zalige uren. Aan deze dankt Spielhagen menige goede herinnering, en »zooal niet de juiste teekening en de plastische volheid zijner figuren, toch zeker het warme koloriet, waarin ze zijn gehuld."

Maar meer nog dan de uren van gezamenlijken arbeid op geestelijk gebied gaf hem de eenzaamheid, zoo vaak hij op

de zee ronddobberde, en te voet of te paard het land doortrok. »Daaraan," zoo schrijft hij, »dank ik het beste wat ik heb: aan den verheven geest nl., wiens stem in woud en spelonk, uit het ruischen der boomen, uit het gekabbel der wateren, uit den rollenden donder vol majesteit en genade tot den wandelaar spreekt, hem geheimen openbarend, welke aan allen, die niet met alle kracht zich tot hem verheffen, verborgen blijven." Mocht de zucht tot »vagabondeeren" weinig in den smaak vallen van zijn vriend Adalbert, en »natuurlijk hiermede beginnen, dat hij niet door het examen zou komen"; mocht verder het najagen van allerlei winter- en zomervermakelijkheden in de stad en op het land hem menige berisping wegens zijne lichtzinnigheid op den hals halen, Spielhagen heeft zich aan die — gaarne erkent hij het — niet uit de lucht gegrepen, maar zeer billijke verwijten niet gestoord, en haalde des nachts in wat hij over dag verzuimde. Het examen werd dan ook met goed gevolg volbracht. Na het afleggen er van namen de vrienden voorloopig afscheid, om elkaar te Berlijn aan de Universiteit terug te vinden.

Met den studententijd breekt Spielhagen's »Sturm- en Drangperiode" eerst waarlijk aan. Het echte studentenleven »wie es in den behaglichen Weisen der ehrwürdigen Kneiplieder singt, und, sobald die Saiten nur berührt werden, in den Herzen der alten Herren, die einst Burschen waren, wiederklingt," »dat frissche, vroolijke, vrije leven, welks licht alleen verduisterd wordt in de laatste semesters door de schaduwen, die de examina erop werpen, heeft hij niet gekend." Alleen nu en dan heeft hij aan de genietingen der jeugd deel genomen, doch even vaak ze ontvloden. En slechts zelden was zijn genot onvermengd. Aldoor pijnigt hij zich met de vraag naar het vak, dat hij, met de meeste kans op goeden uitslag, tot studievak kiezen zal. En onophoudelijk verandert in deze zijn zin. Dat maakt hem afgetrokken

wanneer hij zich onder zijne vrienden bevindt, en wrevelig tegenover zichzelf. De onzekerheid in deze vergalt zijn genot. 't Is of er twee menschen in hem zijn, wier karaktertrekken, als geheel verschillend van elkander, voortdurend in strijd verkeeren. Gij ontmoet bij hem — het is zijn door hemzelf geteekend portret — »luchthartigheid, die schier in lichtzinnigheid ontaardt, naast zwaarmoedigheid, die veel op pedanterie gelijkt; overmoed naast verlegenheid; lust tot behaaglijk doelloos niets doen, naast groote, vooruitstrevende vlijt; doffe, bijna stoïsche onverschilligheid tegenover aardsche voordeelen, zelfs tegenover den eenvoudigen goeden naam, naast gloeiende, ja verterende eerzucht; wereldsgezindheid naast monnikachtige onthouding; twijfel aan zijne gaven, aan zijn voortbrengen, naast eene levensrichting, die alleen uit het onvernietigbare geloof in eigen kracht geboren wordt, slechts in dit geloof arbeidt en in dien arbeid hare verontschuldiging en rechtvaardiging vindt: — een groot deel van die tegenstrijdige karaktertrekken alzoo, welke het eigendom zijn van die raadselachtige naturen, wier type naar eisch der kunst te schetsen den man op rijperen leeftijd bleef voorbehouden, ja, tot welke men hem onvoorwaardelijk zou gerekend hebben, indien hij het ongeluk had gehad te sterven, voor hij onwederlegbaar bewezen had, dat de goede moeder natuur hem toch ook nog tot iets anders en beters hadde geschapen." Welnu, indien het beeld van den jongeling naar waarheid is geteekend, — en wij hebben geen recht aan de gelijkenis er van te twijfelen, — dan zijn hiermede het lijden en de strijd van dien jongeling, maar tevens zijn geringe opgewektheid om onbevangen deel te nemen aan de genoegens der jeugd, genoegzaam verklaard.

Met het plan om in de medicijnen te studeeren verlaat Spielhagen het ouderlijk huis, en heeft hij met een »tot weerziens" afscheid genomen van zijn vriend op het kleine kamertje in Stralsund, waaraan voor beiden zulke zalige

herinneringen verbonden waren. Doch de lange reis van Stralsund naar Berlijn, grootendeels per diligence af te leggen, brengt hem reeds tot andere gedachten. In een hoek van het voertuig gezeten, al mijmerend over zijn toekomst, komt hij allengs tot het besluit zijn eerst gekozen studievak te laten varen en zijn vader van die veranderde gezindheid kennis te geven. Op een pleisterplaats onderweg schrijft hij een brief naar huis, om vandaar de noodige toestemming tot het volvoeren van zijn plan te verkrijgen. Te Berlijn wacht hij, niet zonder spanning, het antwoord op zijn brief en neemt middelerwijl onder de hoede zijns ouderen broeders, die hier eveneens studeerde, de merkwaardigheden der stad in oogenschouw. De woelige drukte op de straten, het koninklijk paleis, de kolossale pleinen laten niet na de verbazing te wekken van den zoo juist uit de provinciestad gekomen jongeling. Schier ademloos staat hij te kijken, wanneer hij de rotonde van het oude Museum betreedt, en eene voorstelling van »Faust", die hij op zekeren avond bijwoont, grijpt hem derwijze aan, dat hij bij het verlaten van den schouwburg zich vast moet houden aan den arm zijns broeders, daar de knieën onder hem knikken.

Weldra ontvangt hij tijding van huis, en hierin het toestemmend antwoord zijns vaders, met den raad toch vooral niet overijld te werk te gaan en wel te overwegen wat hij zal doen. Een uitstapje naar Thüringen wordt, op verzoek zijns vaders, terstond ondernomen, en brengt hem in een aangename stemming. De schoone streek trekt hem aan en wordt hem tot een tweede vaderland, in die mate, »dat hij later, indien het zoo uitkwam, als van zelf sommige episoden zijner werken daarheen verplaatste, als de tweede afdeeling der »Problematische Naturen", en het eerste deel van »in Reih' und Glied". Ja, op den poëtischen bodem, dien zijn voet daar drukte, groeiden als onwillekeurig onderscheiden verhalen, die nergens elders hadden kunnen ontstaan: »Allzeit

voran", »Röschen vom Hofe", »Hans und Grete", »Der Vergnügungscommissar", »Die schönen Amerikanerinnen", »Die Dorfkokette." Want Thüringen zien en liefhebben stond voor hem gelijk."

In het huis van zijn neef, die als ingenieur belast was met het leggen van de toen in aanbouw zijnde spoorbaan, een man, wiens vrije blik, onkreukbre eerlijkheid, onvermoeide werkzaamheid, ridderlijk gedrag, rechtschapen karakter, practische zin, vurige vaderlandsliefde en vooruitstrevende staatkundige beginselen hem op bijzondere wijze aantrekken en tot bewondering stemmen, brengt hij eenige onvergetelijke dagen door. Met de beste voornemens keert hij naar Berlijn terug, om zich daar aan de studie der rechtsgeleerdheid te wijden. Met ijver begint hij het werk. Doch die ijver zou weldra verkoelen. Ook deze wetenschap bevredigt hem niet. Andermaal rijzen voor zijn oog bergen van bezwaren en wordt hij heen en weer geslingerd als een schip op de fel bewogen zee. Nu eens tracht hij zijn kwellingen te vergeten in het gezellig verkeer met zijn vrienden, dan weer zondert hij zich af, om zich met de borst op het vak zijner keuze toe te leggen, en weken lang hoort noch ziet men hem. »Er tauchte unter" — gelijk zijn makkers dan zeiden. Doch de strijd duurde voort. In zijne radeloosheid wendt hij zich tot zijn ouden getrouwe, Adalbert, in de hoop, dat deze hem licht ontsteken en met goeden raad zal dienen. Te vergeefs! Op zijne vraag: wat te doen? ontvangt hij een vrij onzachte bestraffing, dat hij de studie der medicijnen, waartoe hij in de hoogste mate geschikt zou zijn, heeft laten varen. En wanneer hij, niet zonder aarzeling, spreekt van zijn liefde voor de philologie, van zijn lust om zich tot het onderwijs te bekwamen, ziet Adelbert hem spotachtig aan, en roept op schamperen toon uit: »Bij alle goden! hoe heb ik het nu met u! Hebt gij gansch en al vergeten, hoe het bij ons op het gymnasium toeging en nog op elk gymnasium toegaat en

toegaan moet? Geheel vergeten dat onze leeraren waren of pedante schoolvossen als X, of sentimenteele droomers als Y, of nijdige tyrannen als Z? Geheel vergeten welk een verzameling van lichtzinnige of ruwe alledagsmenschen onze brave medescholieren waren van A—Z, *gij en ik natuurlijk* uitgezonderd?"

Te midden van al deze slingeringen breekt het jaar '48 aan. Even voor het losbarsten der omwenteling verlaat Spielhagen Berlijn en brengt eenigen tijd in het ouderlijk huis door. Wat later vertrekt hij naar Bonn, om er in de letteren te studeeren, en houdt daar college bij Ritschl en Welcker. Tot 1850 vertoeft hij aan deze Universiteit, keert dan naar Berlijn terug, en bezoekt eindelijk Greifswald, om aldaar, indien het mogelijk is, zijne studiën te besluiten. Zoodra hij de universiteit verlaten heeft, vertrekt hij naar het ouderlijk huis, om zijne verwanten te raadplegen en zich eene loopbaan te kiezen. Hij neemt afscheid van zijne vrienden, die vurig hopen dat hij nu weldra zich aan het staatsexamen onderwerpen, en dan als privaatdocent aan de eene of andere universiteit zal optreden. Doch ook deze verwachting zou worden beschaamd.

»Maanden verliepen," schrijft een hunner, »zonder dat wij iets van hem hoorden, en reeds dachten wij, dat hij zonder een laatst vaarwel en zonder mededeeling van zijne plannen voor de toekomst weer was vertrokken, toen op zekeren dag eensklaps een brief van zijne hand tot ons kwam. Op bitter ironische wijze deelde hij aan zijn getrouwen mee, dat zijn plan om zich te scharen onder »de opvoeders der menschheid" weldra in vervulling zou treden. Alleen zou hij voorloopig met één mensch, en wel met een zeer jong mensch beginnen. Hij zou nl. de leiding en opvoeding op zich nemen van een knaap, wiens onderricht ver van de stad en de openbare scholen door bijzondere omstandigheden geboden werd. Zoo kreeg hijzelf tijd voor studiën, die hem belang inboezemden."

Spielhagen aanvaardt zijne betrekking bij eene adellijke familie in Voor-Pommeren en blijft bij haar tot 1854. Na den kort daarop gevolgden dood zijns vader breken moeilijke dagen voor hem aan. Moest hij zich sedert zelf door het leven helpen, die taak schijnt hem somwijlen zwaar genoeg gevallen te zijn. Doch hij weet het hoofd boven water te houden. Achtereenvolgens is hij officier, privaatdocent in de nieuwe taal- en letterkunde, en leeraar aan het Hausschild'sche moderne gymnasium te Leipzig. Eindelijk wijdt hij zich geheel aan letterkundigen arbeid. Toen zijne eerstelingen: *Clara Vere*, en *Auf der Düne*, niet slaagden, trachtte hij door vertaalwerk in zijn onderhoud te voorzien. Uit dezen tijd dagteekenen dan ook zijne vertalingen van verscheiden Amerikaansche gedichten; van Curti's *Nijlschetsen van een Howadji;* van Emerson's *Engelsche karakters;* van Roscoe's *Lorenzo de Medici*, en van Michelet's boeken: *De Zee*, *de Vrouw* en *de Liefde*. In 1860 verlaat hij Leipzig en kiest Hanover tot woonplaats, waar hij als redacteur van de rubriek »Feuilleton", aan de *Zeitung für Nord-Deutschland* arbeidt. Hier schrijft hij zijne *Problematische Naturen* en *Durch Nacht zum Licht*. Door deze romans is zijn naam voor goed gemaakt. Daarna vestigt hij zich te Berlijn en treedt in het huwelijk. De »Sturm- en Drangperiode" is voorbij. Pruisen's hoofdstad heeft hij sedert niet meer verlaten. Hij woont thans in de Hohenzollernstrasze n⁰ 12.

Menige roman is sedert van zijn hand verschenen. En de verwachting, door zijne eerstelingen gewekt, heeft hij niet beschaamd. »Wie," zegt Adolf Strodtmann, »wie die hem weleer onder de vroolijke universiteitsjeugd zag, zou ooit hebben gedacht dat uit deze pop der aan zich zelf en aan de wereld twijfelende »problematische Natur" zich tien jaar later de bonte vlinder der poëzie zoo heerlijk zou ontwikkelen." Toch is dat door niemand verwachte geschied.

II

Spielhagen, een der zeer geliefde romanschrijvers van zijn vaderland, is ook bij ons geen onbekende. Verreweg de meeste zijner werken zijn in onze taal overgebracht. Zij werden dankbaar ontvangen en gretig gelezen. Zoowel door vorm als inhoud munten zij uit. Geen wonder bij een man, die zulk een verheven opvatting van kunst heeft, als Spielhagen toont te bezitten. Leeren wij de hooge plaats die zij bij hem bekleedt, van ter zijde kennen uit zijne met zorg en kennis van zaken geschreven *Beiträge zur Theorie und Technik des Romans*, rechtstreeks zien we hem als haar pleitbezorger optreden in zijne *Erinnerungen aus meinem Leben.*

Moet, volgens hem, de kunstenaar, naast zijn aanleg voor de kunst, die hij beoefent, ook de uitwendige organen bezitten om datgene wat in hem leeft te verwezenlijken, dan is de vraag van Lessing's schilder Conti, of Rafaël niet ook de meest geniale kunstenaar zou geweest zijn, indien hij zonder handen geboren ware, niet anders dan eene »Doctorfrage" en, wel bezien, geen ernstig dispuut waard. Maar Spielhagen is tevens van oordeel, dat de echte kunstenaar *niets* anders mag zijn dan kunstenaar. Wordt dit laatste in het dagelijksch leven toegestemd, zoo dikwijls daar sprake is van den architect, den schilder, den beeldhouwer, den componist, virtuoos of tooneelspeler, en eischt niemand van hen, dat zij hunne kunst als bijzaak zullen beschouwen: voor den dichter alleen maakt men eene uitzondering. Dichten immers kan ieder die daarvoor aanleg heeft, in zijne snipperuren. Te leeren valt hierbij niets. Heeft de dichter een idee, dan heeft hij maar papier, pen en inkt noodig, zich neer te zetten, te schrijven, en... En na eenigen tijd is de roman, de novelle, het drama, de sonnettencyclus voltooid (in ieder opzicht) en staat de romanschrijver, de dramatist,

de lyricus daar kant en klaar, niet ongelijk aan Pallas Athene, toen zij was voortgekomen uit het hoofd van vader Zeus."

Maar de vorm dan? Och, de vorm komt immers vanzelf. Van techniek is in de poëzie zoo goed als geen sprake. Wat de dichter alleen behoeft, is »Ein volles, ganz von einer Empfindung volles Herz." Het overige is »Schall und Rauch". Men zingt, gelijk de vogel zingt, die in de takken woont. Met de metriek heeft niemand zich het hoofd te breken. Ook zonder daarin college te hebben gehouden, maakt een dichter hexameters en pentameters naar believen, en binnen een half uur kan hij zich op de hoogte stellen van »Ottave rime, terzinen, sonnetten, ghazelen enz."

Wat komt het er voorts op aan, of in de jamben van een drama een paar voeten te veel of te weinig zijn? De tooneelspeler neemt er geen aanstoot aan, en het publiek let er niet op. Eindelijk: Kan niet elk mensch met wat studie een roman samenstellen? Ja, kunnen de meesten het desnoods niet ook wel zonder deze?

Tegen deze oppervlakkige »landläufige" beuzelpraat teekent Spielhagen — en terecht — een ernstig protest aan. »Ik zou een satire kunnen schrijven", zegt hij, »wanneer ik zie met welk een lichtzinnigheid, ijdelheid, zelfgenoegzaamheid en domme onverschilligheid tegenover de wetten der kunst, en met welk een openbare minachting van deze wetten zelfs, een woeste hoop de heilige tempels der kunst binnendringt en daar uit- en inloopt als in een bierhuis." Hij toch wil de kunst beschouwd hebben als een religie, als den dienst van een god, wiens eerste en hoogste gebod luidt: »gij zult geene andere goden nevens mij hebben." Dien God niet zoo eens bij buien een offer te brengen, maar hem het gansche leven te wijden, ziedaar des dichters plicht. Immers wie de kunst met goed gevolg wil beoefenen, moet haar liefhebben van ganscher harte, van ganscher ziele, met geheel zijn

verstand. En zelfs dan nog is hij niet zeker in haar het hoogste te bereiken, zelfs dan nog zal hij zich somwijlen moeten tevreden stellen, als Göthe's goudsmid van Ephesus, »te vijlen aan de herten en dieren, die zijner godheid knie versieren." Maar hij zal toch verre staan boven de beunhazen op het gebied der kunst, en boven hen, die door gemis van studie het nooit verder dan tot leerling-kunstenaar brengen.

Ook over het doel, dat de kunstenaar met zijne kunst moet beoogen, heeft Spielhagen in het eerste nummer van de door hem gestichte en geredigeerde *Deutsche Wochenschrift*, die helaas! zeer kort zou leven, duidelijk en zonder omwegen zijne meening uitgesproken. »Wij willen niet vergeten," schrijft hij, »dat het doel van alle kunst is geweest en nog is, aan de natuur, als ware het, een spiegel voor te houden, aan de deugd haar eigen trekken, aan de ondeugd haar eigen beeltenis, en aan de eeuw, waarin zij optreedt, het afdruksel harer eigen gedaante te toonen; niet vergeten, dat die dichter voor alle tijden geleefd heeft, die aan de besten van zijn eigen tijd voldoening schenkt; dat echter hij de besten van zijn tijd niet bevredigt, die, koud en onverschillig, zich afkeert van wat de geesten en harten zijner tijdgenooten in beweging brengt, wel hij, die, volkomen instemmend met het hedendaagsch streven, tevens gevoel heeft voor al wat de gemoederen in onze eeuw vervult. Ik zal mijne lezers niet brengen in het gezelschap van menschen, die even goed in de maan als op de aarde kunnen leven, maar wel van een geslacht dat hun gelijk is, en met hen kan lijden, weenen, genieten en blij zijn. Wij willen, voor zoover onze zwakke krachten dit toelaten, grijpen in het volle menschenleven en personen ten tooneele voeren, aan wie niets menschelijks vreemd is. Als daarbij veel ter sprake komt wat aan bekrompen slavenzielen eeuwig verborgen blijft; als dan slechte menschen en slechte muzikanten

het loon ontvangen, dat hun toekomt, als wij de huichelarij brandmerken naar zij verdient, en het brutale egoïsme — die pest der menschheid — naar behooren op de kaak stellen, dan trede, zoo vaak dit geschiedt, niemand op en zegge dat wij hartstochtelijk eene bepaalde partij dienen, want de op ons afgeschoten pijl zou op den schutter-zelf terugspringen. Nadeel zou dat zijn voor de partij, welke wij in onzen strijd voor de driemaal heerlijke majesteit van het goede, ware en schoone *niet* dienen; maar gelukkig, driewerf gelukkig voor haar, die de verheven critiek der poëzie, waarvoor zelfs koningen sidderen, niet behoeft te vreezen, daar ze zich bewust is het recht aan hare zijde te hebben."

Spielhagen is realist in de oorspronkelijke beteekenis van dit woord, d. i. hij ontleent zijn stof aan de werkelijkheid, doch verwerkt wat hij heeft gezien met dichterlijke vrijheid. De les, eens door zijn vriend Adalbert hem gegeven, heeft hij niet in den wind geslagen. Het oordeel nl. door dezen over zijn eersteling op het gebied der kunst geveld in de volgende minder vleiende en geheel niet waardeerende woorden: »Kort en goed, gij hebt in uwe verbeelding een en ander saamgeflanst over streken, waar gij nooit zijt geweest, over personen, u ten eenemale onbekend; gij laat verder uw verhaal spelen in een tijd, waarvan ge alleen met behulp van een half dozijn boeken, en dan nog oppervlakkig, iets te weten kondet komen; het gevolg is, dat uw novelle zulk een verminkt, hol, flauw, door en door vervelend, onverkwikkelijk... (product is geworden)" — dit oordeel moge hem eerst hebben ontstemd en ontmoedigd, hij heeft bij eenig nadenken de juistheid er van ingezien. Toen ook bleek hem dat »zijn talent geheel en al steunde op den grondslag eener trouwe en liefdevolle bestudeering van de werkelijkheid, waarvoor moeder natuur hem met de hiertoe geschikte organen moest hebben toegerust."

De fijne karakterteekening, die wij in de meeste zijner

romans aantreffen, is van dit nauwkeurig waarnemen een onmiddellijk, om niet te zeggen, noodzakelijk gevolg. De personen, die hij handelend opvoert, zijn naar het leven geteekend. Het zijn echter geen portretten, maar typen, gevormd naar modellen, welke hij nu hier dan daar heeft ontmoet. Het zijn, als hijzelf zegt, »figuren, wier oorspronkelijkheid mij eene nieuwe zijde van de menschelijke natuur deden kennen, en die mij dan ook tamelijk wel alle, vroeger of later, voor de personen, die in mijne werken voorkomen, de stof hebben geleverd."

Zijn problematische naturen: Oswald Stein, professor Berger, baron van Oldenburg; Münzer en Leo Gutmann, von Cloden, Arthur von Hohenstein, Peter Schmitz, Dr. Holm, Ds. Urban, Ds. von Krossow, Dr. Braun, Dr. Snellius, von Zehren, de smokkelaar, en zijn broeder de directeur der gevangenis, George Hartwig, kapitein Reinhold, de generaal von Werben, oom Ernst, de overste von Vogtritz; Melitta von Berkow, Emilie von Breesen, de dichteres Primula, die sentimenteele verzen maakt op »een dooden mol", op »haar huishaan", op »een meikever, die op den rug ligt", Clara Vere, Paula, Sara Gutmann, Sylvia, Rosa von Weissenbach, Maggie, Agnes, Else, en hoe verder al de mannen en vrouwen, die hij ten tooneele voert, mogen heeten, zij mogen zijn demagogen, liberalen, reactionairen, geestelijken, artsen, daglooners, matrozen, fabriekarbeiders, jonkers of baronnen, — 't zijn allen typen van een bepaalde soort, menschen, als ook wij nog dagelijks kunnen ontmoeten, met al de vooroordeelen en hebbelijkheden van hun partij en van hun stand, kinderen van den tijd, die hen zag geboren worden. Alleen hierin is Spielhagen eenzijdig, en daarom te laken, dat hij van sommige standen en partijen alleen de slechte karakters, van andere slechts de uitstekende vertegenwoordigers doet optreden. Dan vergeet hij wat hij [in *Röschen vom Hofe*] den graaf von Lengsfeld laat zeggen: »Het is een

schoon woord van Lessing, dat onder alle volken goede menschen worden gevonden, en ik meen, niet alleen onder alle volken, maar ook onder alle standen en onder alle partijen, zoowel godsdienstige als staatkundige. De strijd is niet te vermijden, maar men moet zijn tegenpartij, van wier eerlijkheid men overtuigd is, voor den strijd en eveneens na den strijd de hand drukken." Van de tegenpartij een caricatuur te maken, zooals Spielhagen bijna altijd doet van den adel, en overal van de geestelijkheid, is met de werkelijkheid in strijd en daarom niet geoorloofd. Immers daar zijn: onder alle standen en alle partijen slechte, maar ook goede menschen, gemeene, maar ook edele karakters.

Spielhagen neemt zijn typen uit zijn omgeving. Dit te doen heeft een schaduwzijde. Het brengt den schrijver niet zelden in minder aangename verhouding tot hen, die tot model zaten, of althans meenen daartoe te hebben gediend. »Niemand toch," 't is terecht gezegd, »niemand ziet gaarne zijn eigen beeltenis, als deze toevallig niet schoon is, in een spiegel weerkaatst. Zoo laadt de dichter, alhoewel het hem alleen om de soort te doen is, zeer licht den toorn van den bijzonderen persoon op zich." Spielhagen deelde dan ook — en deelt tot op den dag van heden — dit lot met de grootste romanschrijvers, met Dickens in de eerste plaats. Beiden hebben, als gevolg hunner scheppingen, van vele kortzichtigen, zelfs uit hun naaste omgeving, allerlei ongenaamheden te verduren gehad. Beiden — en niet altijd zonder grond — hebben herhaaldelijk het tot Kästner gesproken woord: »Met allen eerbied voor uw vriend; maar het is gevaarlijk een auteur tot vriend te hebben", op zich zelf hooren toepassen. Geen van beiden echter heeft er zich aan gestoord."

En daaraan hebben zij wel gedaan. 't Is hun romans ten goede gekomen. Want juist het plastische en aanschouwelijke, waarop wij zoozeer prijs stellen, en dat niet het minst in de teekening van de geschetste personen, van hunne ge-

baren, hun houding, hun kleeding, hun vormen, hun uiterlijk zich openbaart, schenkt aan het geheel leven en houdt de aandacht gespannen. Kleinigheden noemt men een en ander niet zelden, maar juist die kleinigheden verraden den meester.

Uit dien zin voor de werkelijkheid volgt verder de keuze van de streken, waarin Spielhagen zijne geschiedenissen laat spelen en zijne personen zich doet bewegen. Voor-Pommeren, Rügen, Thüringen, Berlijn. Van alle kent hij de eigenaardigheden, want hij heeft in alle korter of langer tijd vertoefd. Vandaar dat hij zich zoo gemakkelijk er in beweegt, en wij ons veilig op hem kunnen verlaten, zoo dikwijls hij onze gids is. Met scherpen blik heeft hij om zich heen gezien, om het land, het volk en de natuur te bespieden. De zee met haar tooneelen, het strand met zijn vergezichten, het eiland met zijn pachthoeven, het platteland met zijn pretmakende, zichzelf ruïneerende bevolking, het woud met zijn geurige dennen, de stad met haar woelige straten, alle staan hem levendig voor den geest. Vandaar de macht, die hij uitoefent, zoo vaak hij ons de schoonheden der natuur doet genieten. »Gelijk ik" — schrijft hij — »altijd zeer schroomvallig ben, zoo vaak ik karakters ga schetsen, die ik in de werkelijkheid niet genoegzaam kon bestudeeren, zoo voel ik mij onzeker als een kind op elk terrein, dat ik slechts als reiziger — zij het dan ook als zeer oplettend en belangstellend reiziger, — heb leeren kennen. Want dit is geen kennismaking zoo als ik voor mijn doel noodig heb. Zal mijne verbeelding vrij scheppen, dan moet ze uit een onmetelijken overvloed van juiste waarnemingen kunnen putten. Voor ik den herfststorm door de ontbladerde takken der boomen kan doen loeien, moet ik des zomers dikwijls in de schaduw dier boomen hebben gerust, en den stormvloed kan ik eerst dan over een strand laten bruisen, als ik in het gladde, door de zon beschenen oeverzand ontelbare malen mijne voetstappen heb gedrukt."

Aan dit zijn geopend oog voór de schoonheid en majesteit der natuur danken wij een aantal van die hartverheffende natuurschilderingen waarvan zijn werken overvloeien. Enkele voorbeelden uit vele. Spielhagen leidt u op een hooge krijtrots en voor u ligt de onmetelijke, rustelooze zee.

»Ginds in de verte spatten de witte kammen der golven uiteen, die onophoudelijk aanbruisend, in de diepte met een onafgebroken dof gedonder tegen de ontzaglijke steenblokken op het smalle strand aanklotsen. De eene golf volgt op de andere, steeds nieuwe en weder nieuwe, ontelbaar vele. In die onmetelijke ruimte is geen enkel schip te zien, slechts ver aan den horizon vertoont zich een kolom rook, die van het Oosten naar het Westen trekt. Het is de rook van een stoomschip, dat zijn eenzame baan — wie weet van waar? en waarheen? — rusteloos vervolgt. Boven de schuimende branding vliegen witte meeuwen, en duiken schreeuwend nu en dan in de witte golven, komen met haar prooi weder daaruit te voorschijn en zweven dan hierheen, dan daarheen. Hoog in de lucht beschrijft een zeearend zijn groote kringen en stijgt telkens hooger en hooger, totdat hij tot een zwart beweegbaar stipje is ingekrompen."

Dan weer beschrijft hij het jagershuis van Tuchheim, zooals het op een schoonen herfstdag zich aan het oog vertoont: »In een paradijs kon de zon niet liefelijker schijnen, de hemel niet helderder en doorzichtiger blauwen dan hier. De oude eiken en beuken, die de plek waarop het huis met de bijgebouwen ligt, omgeven, staan daar zoo kalm, als hadden ze reeds afscheid genomen van den zonneschijn, welks gouden glans nog pas zoo vriendelijk in het donkere loof speelde, en wachten nu met stille gelatenheid den winter, die hen van hun tooi zal berooven en het leven in hen zal doen verstijven. In den tuin achter het huis bloeien de asters en de dahlia's, ook nog enkele rozestruiken; maar de witte herfstdraden, die in de heldere lucht zweven, zeggen dat de

tijd der bloemen nu onherroepelijk voorbij is. In plaats daarvan beginnen de appels door het karige loof te glinsteren, en worden de druiven aan de met breede bladeren getooide wijnstokken, die aan het latwerk van den op het Zuiden gelegen gevel bijna tot de nok van het dak zich slingeren, al donkerder en donkerder gekleurd."

Het zou niet moeilijk vallen, deze weinige proeven met andere, niet minder schoone, te vermeerderen. Terloops wijs ik nog op den storm in *Hammer und Ambosz*, en op de natuurtafreelen in *Plattland* en *Sturmfluth*, die zeker tot het beste behooren van wat Spielhagen in dit genre heeft voortgebracht.

Maar ik kan niet nalaten de aandacht te vestigen op het talent, waarmede hij het menschenleven in zijn verschillende schakeeringen en onder verschillende omstandigheden teekent. Is zijn gave, als we vernamen, nauwkeurig waar te nemen en het waargenomene onder de oogen zijner lezers te brengen, ook in dit opzicht heeft hij met die gave gewoekerd. Zeldzaam boeiend beschrijft hij, terwijl hij daarbij put uit de herinneringen van zijn eigen leven, het verblijf van Oswald Stein, als gouverneur, op het kasteel Grenwitz, en diens omgang met de beide knapen, aan zijne leiding toevertrouwd. Meesterlijk in *Was will das werden?* de jeugd en de jongelingsjaren van Lothar, het spel op het strand, het verkeer met Jetje in de woning van de familie Israël, het leven op het gymnasium, het lijden van den knaap, die van zijne moeder getuigt: »zij gaf mij nooit een zoen", het huis en de gewoonten van Lorenz, Lothar's stiefvader, den vacantietijd op het buiten der familie von Vogtritz, het ontkiemen der eerste liefde van den opschietenden jongeling, en de vriendschap met Adalbert von Werin. Hoe spreekt het medelijden, als hij ons voert in het dorp der Thüringsche spijkermakers! »Een aaklig somber oord, zonder eenig spoor van poëzie, vol vuil, met zeer veel bleeke, ziekelijk uitziende

kinderen op de drempels der armoedige hutten, die meer op de holen der wilde dieren, dan op menschelijke woningen gelijken. Geen geblaat van schapen, geen geloei van koeien, geen gepraat noch gescherts van meisjes en knapen, geen der teekenen, die anders van een gezond dorpsleven getuigen; alles stil en doodsch; het eenige geluid, het gelijkmatige kloppen der hamers in de hutten, op wier haarden men armzalige kolenvuren onderhoudt, en ook dat kloppen heeft weinig overeenkomst met flink smidswerk, het klinkt zwak en dof en hulpeloos, als werden overal in de rondte doodkisten toegespijkerd. Ten overvloede is de gansche atmosfeer met kolendamp bezwangerd, die het matte licht van den avond, dat in deze diepte reeds spaarzaam genoeg doordringt, nog verduistert."

En daartegenover wat een leven, wanneer hij ons brengt in de machine-fabriek van George Hartwig, »waar de groote vuren vlammen, de blaasbalgen zuchten, de hamerslagen dreunen, de vonken vliegen, de vijlen knarsen, de raderen snorren en gonzen; in de salons der hoogere en hoogste standen te Greifswald, en bij de slempartijën en feestmalen der plattelandbewoners in Voor-Pommeren of op het eiland Rügen.

Nu eens worden we door hem verplaatst in de woeste en rumoerige volksvergaderingen der democraten, waar een tafel den spreker tot tribune dient, dan weer in de gevangenis onder een hoop ruwe gezellen, moordenaars en dieven van beroep; den eenen keer in de dorpskroeg bij het drinkgelag van den reizenden kermistroep onder leiding van den directeur Schmenckel, die zijn snoeverijen aan het aldaar verzamelde geëerde publiek opdischt met een woordenvloed die soort van lieden eigen; den anderen op het letterkundig kransje in de academiestad, waar Schiller's Wallenstein op hemeltergende wijze mishandeld wordt. De beschrijvingen van het bal en het hazardspel op Grenwitz in *Problematische Naturen*, van den wedren in *Was die Schwalbe sang*, van de tooneel-

voorstelling in *Clara Vere*, van den brand in *Röschen vom Hofe*, van het duel in *Auf der Düne*, van den »Krach" in *Sturmfluth*, van het nachtelijk feest, de rechtspleging en den strijd der oppositiemannen in *Die von Hohenstein*, van de smokkelpartij in *Hammer und Ambosz*, van de inkwartiering in *Quisisana*; — zij verraden alle een gave van vertellen, en kenschetsen den dichter, die ook de meest alledaagsche voorvallen weet te »vergulden met het goud der poëzie". En ook hierin munt Spielhagen uit, dat hij, zoo vaak hij het frivole, het lage en gemeene schetst, dit doet op eene wijze waaraan zelfs de meest preutsche jongejuffer geen aanstoot zal kunnen nemen. Hij wijst er op, doch blijkbaar zonder eenige »arrière-pensée", en vermeldt het, omdat het niet mag ontbreken. Om prikkeling van de zinnen zijner lezers is het hem blijkbaar volstrekt niet te doen, ook daar nie , waar hij in zijn laatsten roman toont volstrekt niet blind te zijn voor de wel door velen veroordeelde, maar niettemin groote deugden der Fransche naturalistische school.

Doch laat mij een stuk leven, als Spielhagen te aanschouwen geeft, ook hier doen zien. Wij zijn op den avond der inwijding in het pas gebouwde huis — beter gezegd: paleis — van den speculant Philip Schmidt uit *Sturmfluth*. De zalen, opgevuld met gasten van allerlei rang en stand, — zelfs de adel ontbreekt niet, — zijn schitterend verlicht en spreiden een weelde ten toon, die alleen aan het vorstelijk hof haar weergâ heeft.

»Philip was verrukt, eindelijk in zijn eigen huis persoonlijk kennis te maken met eene dame, die met recht onder de weinige menschen geteld werd, waarop Berlijn roem droeg. Nu eerst moest hij zeggen, dat zijn feest niet mislukt was. Of de barones hem de eer wou aandoen, zich door hem in de danszaal te laten geleiden? Hij had helaas! den danslust van de jongelui niet langer kunnen weerhouden, anders zou hij mevrouw bepaald verzocht hebben, de polonaise met hem

te dansen. Het verheugde hem, dat mevrouw de barones zich niet te zeer verlaten zou gevoelen in zijn gezelschap, hoewel er enkele doorluchtige namen onder de aanwezigen ontbraken, zooals graaf Golm. Men kon dan ook niet alles en allen te gelijk hebben; hij was een nederig man — altijd geweest en zijn spreuk was en bleef: Is de kroon des konings eere, ons strekt onze vlijt tot roem. — Of de pilaren onder het orkest echt marmer waren? Zeker, hij was immers de zoon van een marmerfabrikant! Hij mocht zeggen, alles was echt wat mevrouw hier zag, behalve misschien het rozerood op enkele dameswangen, waar hij voor zich een weinigje aan twijfelde, en zoo ook de barons en baronessen, die mevrouw wel een beetje »talmi" zou vinden. De beurs was tegenwoordig wel haast almachtig; maar natuurlijk, hoeveel ellen men ook aan een sleepjapon besteedde, en voor hoeveel duizend thaler diamanten en brillanten men ook in een coiffure stak of op een japon naaide, een barones Kniebreche en een barones »zoo en zoo" — namen mocht hij niet noemen, — dat maakte toch nog altijd onderscheid. — Of mevrouw de barones hem wel vergunnen wou, haar eenige ververschingen te offreeren — hier vlak naast!

— Voor een parvenu een heel passabel mensch! schreeuwde Kniebreche de barones von Holzweg in het oor, die ze in de buffetkamer te midden van een kleine groep andere adellijke dames bemerkte. Hij weet te leven, dat moet men den man nageven. Ik zou waarachtig, behalve bij zijne Majesteit, in heel Berlijn geen prachtiger vertrekken weten; het is hier zelfs nog wel zoo prettig. Wat een prachtig idée, vlak naast de danszaal een buffet in te richten, en met welke goeie waar! Wat hebt u daar toch, melieve? Oesterbroodjes? Heel goed! — Jongmensch, breng u me eens een paar oesterbroodjes en een glas d'Yquem — en dan zoo'n gezelschap bijeen te krijgen. Aangenomen dat er Jan Rap en zijn maat bij is, tooneelspeelsters en danse-

ressen, God weet wie; maar als men niet te nauw kijkt, is het, of men op een bal aan 't hof is."

Krijgt hier de parvenu, elders krijgt de adel zijn deel, die adel nl. welke met laffe standsvooroordeelen behept, en uit de hoogte op het burgerpak neerziend, geparodieerd wordt in jonkheer von Cloden, die zelfs niet merkt dat von Oldenburg een loopje met hem neemt, wanneer deze zijn gezwets: »Vertrouw de Schrift niet veel. Moet erkend worden, baron, deze idée, alle menschen van één paar te laten afstammen, — adellijke zoowel als burgerlijke, — bepaald dwaas, horribel, belachelijk! Heb altijd gedacht: Schrift door de burgerlijken in hun belang opgesteld. Heeft mij altijd geërgerd, als gouverneur die oude geschiedenis verhaalde," beantwoordt met een: »Cloden, gij zijt een groot man. Uw denkbeeld doet u een plaats innemen naast de diepzinnigste denkers van alle eeuwen!" en hem vervolgens allervermakelijkst onderhoudt over een door hem gevonden handschrift in het Hoogbramaputrisch, waaruit van Cloden's bewering zonneklaar blijkt, wat dan de jonker alweer voor goede munt aanneemt.

»Spielhagen" — zegt Julian Schmidt — »is een goed, nauwkeurig, soms zelfs schitterend verteller: een lof, die in Duitschland niet weinig zeggen wil, daar hij van niet vele schrijvers kan gegeven worden. Hij weet datgene waar het op aankomt, met flinke en duidelijke trekken te teekenen, en waar de tooneelen tamelijk bont in elkander grijpen, blijft men toch immer georiënteerd. Hij heeft veel gezien en een voortreffelijk oog, beschikt daardoor over een rijke afwisseling van scenerie. Hij weet te boeien zonder plompe middelen te gebruiken, en heeft adem genoeg, om, waar een groote hartstocht in het spel komt, aan de wet van den climax te gehoorzamen."

Gaarne wil ik dit alles toegeven, doch ben niettemin van oordeel, dat de intrige soms te ingewikkeld is, en dat de weg, waar langs zijne helden tot hun doel worden gevoerd,

hier en daar te veel herinnert aan de tijden der oude romantiek. De avontuurlijke levensloop van Georg Hartwig in *Hammer und Ambosz*, en inzonderheid die van Lothar Frank in *Was will das werden?* beide wat de bijzonderheden betreft met de noodige juistheid en scherpte geteekend en getuigenis afleggend van Spielhagen's zin voor de werkelijkheid, alsmede het optreden van Giraldi in *Sturmfluth*, mogen — om van andere niet te spreken — hier tot bewijzen van mijne bewering dienen. Dat dit bezwaar meer de groote romans treft, dan de kleine verhalen, behoef ik wel niet te zeggen.

In beide echter speelt de liefde een groote rol. In al haar openbaringen is ze door Spielhagen bespied, en nu eens met heldere, dan weer met sombere kleuren geteekend. Hier heeft ze standsvooroordeelen, daar bezwaren van anderen aard te overwinnen, om haar doel te bereiken. Den eenen keer is ze de grondslag van huiselijk geluk, den anderen doet ze maatschappelijke banden verbreken. Soms, als ze niet wordt beantwoord, voert ze tot misdaad en wanhoop, soms ook tot trouwe zorg voor het voorwerp, welks geluk ze wil verzekeren. Zinnelijk, maakt ze de hartstochten gaande en ontsteekt ze het vuur van den wellust: rein en gebouwd op gemeenschap der zielen, spoort ze aan tot daden van moed, tot zelfverloochening en opoffering, tot algeheele toewijding. Melitta von Berkow staat hier tegenover Emilie von Breesen. De eerste indruk, dien twee personen van beiderlei geslacht in de lente des levens op elkander maken, is meestal beslissend voor het vervolg. Spielhagen's meeste romans beginnen met eene dergelijke eerste ontmoeting. Wischt soms de tijd, de schitterende verschijning eener betooverende, de zinnen verbijsterende schoonheid voor een deel dien indruk uit, het *on revient toujours à ses premiers amours* wordt meestal bewaarheid. Allerlei problemen, die de liefde in 't aanzijn roept, tracht Spiegel-

hagen in zijne werken op te lossen. Hij doet het hier met meer, daar met minder goed gevolg.

Eveneens beweegt hij zich op het gebied van het zielkundig leven, wanneer hij ons van andere menschelijke aandoeningen, van den haat, van het medelijden, van den hoogmoed, den oorsprong en de gevolgen schetst. In 't bijzonder trof mij zijne verklaring van 's menschen gehechtheid aan het leven, niet zoozeer door haar nieuwheid, als wel door den vorm waarin hij haar heeft gekleed. Hij geeft ons haar in een gesprek von Oswald Stein met baron Oldenburg in de *Problematische Naturen:*

»Slapen is beter dan waken, zegt de wijsheid der Hindoes, het best van alles is de dood."

»En toch zijn er zoo weinig menschen, die de hand aan zichzelf slaan," meende Oswald.

»Ja, dat is zeer opmerkenswaardig," hernam de baron, »vooral heden ten dage, nu de meesten geen vrees meer koesteren voor die droomen van Hamlet, die ons gedurende onzen eeuwigen slaap zouden kunnen kwellen."

»Zou dat niet een bewijs zijn, dat het met dat zoozeer beklaagde ongeluk der menschen toch niet zoo heel erg is?"

»Misschien wel, misschien ook bewijst het slechts, dat het voor den mensch hoogst moeilijk is de laatste hoop te laten varen. Waarom sleept de verdwaalde wandelaar zich werktuiglijk door de diepe sneeuw verder? Waarom ziet op de Salas-y-Gomez rotsen de rampzalige schipbreukeling een halve eeuw over de eenzame vlakte naar een reddend schip uit? Waarom verplettert zich de levenslang ingekerkerde niet het hoofd tegen den muur der gevangenis? Waarom hangt de beklagenswaardige misdadiger, die morgen zal ter dood gebracht worden, zich niet 's nachts te voren aan zijne ketenen op? Omdat hun ongeluk niet groot genoeg is? — Pah! Geloof het niet! — Eenig en alleen, omdat er nog

een zwakke schemering van hoop, van redding flikkert in de hel van hun ellende, evenals dat bleeke licht aan gindsche Oosterkimmen. Indien ook die schemering verdween, dan, ja dan moest de droeve moeder Nacht haar arm verdoold kind weder tot zich nemen, die troostende, goede, liefdevolle doodsnacht."

Zijn het dergelijke ontboezemingen wellicht, die sommigen hebben doen zeggen, dat Spielhagen niet vrij is van de modeziekte des tijds, den pessimistischen »Weltschmerz"? 't Is niet onmogelijk.

III

Spielhagen's grootere werken zijn alle politiek-sociale romans. Zij schetsen ons op dichterlijke wijze de groote gebeurtenissen op staatkundig en maatschappelijk gebied gedurende de jaren '47 tot '86: den tijd voor en na de omwenteling van '48; het optreden van Lasalle, en de arbeidersbeweging; den »Krach" na '70; en de woelingen van dezen tijd. Met eenig recht zou men ze ook historische romans kunnen noemen. Ze schrijvend, heeft de dichter een edel doel beoogd: onvermoeid en zonder aanzien des persoons zijn' tijdgenooten hun gebreken en aan zijn volk een spiegel voor te houden waarin het zichzelf kon zien.

Bedrieg ik mij niet, dan behoort Spielhagen tot de zoogenoemd democratische partij, de hervormingsgezinde bij uitnemendheid. Maar zijn idealisme heeft hem bewaard voor de uitspattingen, waardoor niet weinig talentvolle mannen, zoo als hij ook in zijne romans ten tooneele voert, zijn te gronde gegaan. Niet van geweld, maar van geleidelijke ontwikkeling verwacht hij verbetering in het bestuur van den staat, voorziening in de nooden zijns volks, leniging van de ellende der massa, en heil voor de zaak der waarachtige vrijheid, die alleen gebaat kan worden door de zelfverloochening van

wie persoonlijk voordeel weten op te offeren aan de belangen van het algemeen. Vrij noeme men hen, die zoo de maatschappij willen redden, en »door het geloof in hun idealen leven, ideologen, onpractische droomers, die uit hun zevenden hemel nooit den weg zullen vinden op de werkelijke aarde — geen nood!" Met een der hoofdpersonen uit *In Reih' und Glied* zou hij kunnen antwoorden: »Wij ideologen, droomers, luchtkasteelbouwers, wij zijn zoo onpractisch niet, als men wel denkt... Wij kunnen gerust zeggen dat wij het zout der aarde zijn. Zonder ons zou in het droge zaad der dorre zelfzucht niet alleen alle schoonheid, maar het leven zelf verstikken; — de aarde zou weldra een woonplaats van wilde dieren in menschelijke gedaante zijn. Tot ons, kinderen der verbeelding, komen zij, die verstandige egoïsten, als morrende bedelaars, en zij ontvangen uit onze handen het brood des levens. Ja, zoo groot is onze macht, dat de slaven der zelfzucht, hoe ze ons ook verachten, onze livrei dragen, zich met onze kleuren tooien; dat zij, om hun rooversbedrijf ongestraft te kunnen uitoefenen, eerst aan de gangbare moraal hunne schatting moeten betalen. En deze schatting is van jaar tot jaar grooter geworden, en zal telken jare toenemen, eindelijk zoo groot worden, dat de knappe rekenmeesters haar niet meer kunnen betalen, en ten slotte het plus aan onze zijde is. Ja, ons behoort de aarde, ons het leven, want wij leven het zonder vrees; wij alleen kunnen ons aan den geur van elke goede daad waarlijk verkwikken. Slechts in onze looren klinkt melodisch het lied der vrijheid, dat men nu meer dan minder luid allen voorzingt, en elken dag, die komt en ons vindt vol des geloofs in de overwinning der waarheid en der vrijheid, kunnen wij juichen: o zalige, hoogst zalige dag!"

De groote vijanden van den vooruitgang, ja, van alle hervorming, zijn, volgens Spielhagen, de adel en de geestelijkheid, die immers meest dezelfde belangen hebben. Wat

is van de jonkers voor de zaak der vrijheid te wachten, van hen, bij wie het in de eerste plaats te doen is om voorrechten te behouden, eeuwenlang wederrechtelijk bezeten, die uit de hoogte neerzien op allen, die niet tot de côterie behooren, die door de laagste intriges hun doel trachten te bereiken, door beginsel- en karakterloosheid zichzelf veroordeelen en allen en alles, tot zelfs hun zonen en dochters, opofferen aan de vooroordeelen van hun stand! Wat van de geestelijken, die immers voor het meerendeel huichelaars zijn! Zoowel in *Problematische Naturen*, als in *Die von Hohenstein* worden beiden op de kaak gesteld. Gelukkig dat ook in Duitschland van den adel en de geestelijkheid nog andere en betere exemplaren worden aangetroffen dan de bende schurken, die wij in de Hohenstein's, dan de kwasten, die wij op Grenwitz, dan de schijnheiligen, die wij in beide werken leeren kennen. Heeft hijzelf dit soms ingezien, toen hij een von Oldenburg en later een von Zehren, een von Werben, een von Vogtritz en anderen teekende, toen hij den »Pfarrer" vermeldde, die zich het lot van den armen Bernard Münzer aantrok? Zoo ja, dan heeft hij hiermee een deel van zijn schuld aan beiden geboet, en goedgemaakt wat hij eerst misdreef.

Deze machten te bestrijden is de plicht van allen, die de vrijheid en de zedelijkheid liefhebben, die een nieuw en gezond leven voor de menschheid willen doen aanbreken. Om het te kunnen doen, is vereeniging noodig. »Serrez les rangs!" moet de leuze zijn. Of wat vermag de enkele mensch, ook al is hij bedeeld met de beste gaven van verstand en hart! Reeds in *Durch Nacht zum Licht* sprak Spielhagen deze meening uit! Duidelijker nog, waar hij Walter (*In Reih' und Glied*) tot Leo Gutmann laat zeggen: »De krijgsleus is thans niet meer: Eén voor allen, maar allen voor allen. Ziedaar de groote democratische gedachte, die, hoewel zoo oud als de menschheid, toch eerst van het Christendom de ware wijding ontving, en daarna weer schijnbaar verloren ging,

tot zij in onze dagen, als een phenix, uit de asch der Middeleeuwen herrees, om nu nooit, neen, nooit meer te verdwijnen. Hoe zou ook weer verloren kunnen gaan wat in zoovele hoofden en harten leeft, wat zoovele kinderen reeds met de moedermelk inzuigen! Geloof mij, Leo, gelijk het woord der liefde voor de menschheid, de vermoeide en belaste menschheid, gesproken is, zoo zal ook elke mensch in het bijzonder onder de zachte wet der liefde van zijn moeiten en zijn lasten worden bevrijd. Niemand zal thans meer dragen dan hij dragen kan; geen Heiland onder den last des kruises bezwijken, geen Decius Mus de speer in het leger der vijanden slingeren, en zoo, bij het najagen van zijn verheven doel, den heldendood sterven. Neen, neen, Leo, en nogmaals neen! Wij weten thans dat er in alle landen goede menschen zijn, en deze vormen één groot leger; de eenling is niets anders dan een soldaat in de rijen en gelederen. Naar rechts en links zich met elkander te verstaan, om in geregelde slagorde op te marcheeren, en zoodra het commando tot aanvallen gegeven wordt, uit volle borst hoerah! te roepen en zich met volle kracht op den vijand te werpen — dat is zijn roem, want daarin ligt zijn sterkte. Eén alleen vermag niets — als lid van het geheel is hij onverwinnelijk; den bijzonderen persoon doet een kogel in het stof bijten, maar de gelederen sluiten zich boven zijn hoofd en de colonne blijft die ze was. Zie, Leo, dat is de macht der discipline, waaraan niemand, wie hij ook zij, het recht heeft zich te onttrekken; want moge hij nog zoo sterk zijn — in het gelid is hij sterker, en zij hij nog zoo zwak — in het gelid neemt hij toch zijne plaats in. In deze gedachte, die ik mij altijd weer helderder voor den geest roep, heb ik reeds lang troost, rust en vrede gevonden."

Het is de vloek der »problematische Naturen", dat zij deze waarheid niet tot haar eisch laten komen. Daardoor brengen zij niets tot stand en gaan zij zelf te gronde. Oswald Stein

is zulk een »raadselachtig karakter". Misschien niet in den zin, dien Göthe aan deze uitdrukking hechtte, toen hij schreef: »Es giebt problematische Naturen, die keiner Lage gewachsen sind, in der sie sich befinden, und denen keine genug thut; daraus entsteht der ungeheuere Widerstreit, der das Leben ohne Genusz verzehrt." Maar zeker volgens de verklaring, welke Bemperlein van Oswald geeft, als »van iemand, die aan een ongehoorzaam kind gelijk, nooit naar grondbeginselen handelt, doch slechts zijn willekeur, zijne luimen opvolgt; van iemand, die als een kind alweer, alles wat hem bevalt hebben wil, om het, zoodra hij er genoeg van heeft, te breken en te vernielen; die, in plaats van zijn naaste lief te hebben, met de vrouw van zijn naaste in nacht en duisternis wegloopt."

In Oswald Stein hebt ge een mensch van hoogen aanleg, bedeeld met groote gaven des geestes en uitmuntend door schoonheid van lichaam, een mensch die de hoofden van alle dames op hol brengt, en op alle mannen een fascineerenden invloed uitoefent. Doch tevens een mensch, die geen van zijn gaven weet te gebruiken, die zich nooit weet te beheerschen, altoos aan de opwelling van het oogenblik toegeeft, op alle mooie vrouwen verliefd is, allerlei prachtige theorieën verkondigt, zonder ze ooit in practijk te brengen, nooit goed weet wat hij wil, straks veracht wat hij eerst hemelhoog prees; een democraat met aristocratische neigingen, den adel hatend en toch steeds den adel zoekend; iemand, die zich nergens thuis gevoelt, en die ten slotte, omdat hij geen toekomst meer heeft, de barricade beklimt, en daar — gelukkig voor hem zelf! — den dood vindt. Dat evenmin van zulke menschen als van Prof. Berger, een aan zichzelf en de wereld vertwijfelende, ten slotte krankzinnig geworden vrijgeest, voor de zaak der vrijheid iets is te wachten, heeft Spielhagen in zijn roman *Problematische Naturen*, met het vervolg daarop *Durch Nacht zum Licht* één geheel, duidelijk doen zien.

Een ander type is Bernard Münzer in *Die von Hohenstein*, een niet minder raadselachtig karakter dan Oswald Stein. Hij, het kind van arme ouders, ontwikkelt, gesteund door den predikant zijner geboorteplaats onder ontbering en lijden zijn groote talenten. Man van de pen en van het woord, is hij weldra de meest gevreesde tegenstander der reactionaire partij, die hij met zijn vrienden Peter Schmitz en dr. Holm in den Volksbode bestrijdt. Zijn kosmopolitisch socialisme, maar meer nog zijne intieme, ongeoorloofde betrekking met Antonia von Hohenstein, die hem van vrouw en kinderen verwijdert, vervreemdt hem allengs geheel van zijne vroegere vrienden, doet hem zich werpen in de armen der onverzoenlijken, die door geweld de nieuwe toekomst willen doen aanbreken. Ten slotte vertwijfelend aan zich zelf en de menschheid, slaaf van een hartstocht, dien hij niet kan bedwingen, zoekt hij den dood in de gelederen der opstandelingen, die in het Zuiden van Duitschland tegen de regeering de wapenen hebben opgevat. Hij wordt gevangen genomen en ter dood veroordeeld, doch door zijne vrienden bevrijd. Hij sterft, wanneer hij op het punt staat het vaderland te ontvluchten, door de hand van zijn medeminnaar.

De heer von Degenfeldt, hoofdman der opstandelingen en vriend van Münzer, teekent ons zijn karakter scherp, maar juist, in de volgende woorden: »Hij is, zooals ik tot mijne niet geringe verbazing bespeurd heb, een door en door aristocratische natuur, zoowel in zijne denkwijze als in zijn smaak. Alwat gemeen is doet hem zeer, is hem ondragelijk en verachtelijk tevens. In het groote, het schoone zwelgt zijne ziel. Het komt mij altijd voor, dat hij geboren is om te leven in eene sfeer, die ver boven het niveau van het gewone alledaagsche leven verheven is, en waarin hij waarschijnlijk ook niet gelukkig zou zijn geweest, maar toch op zijne wijze ongelukkig had kunnen zijn. Nu heeft een vijandig noodlot hem niet op een troon, maar in een hut doen ge-

boren worden en hem met het instinct van den leeuw het juk van den werkstier toebedeeld. Trotsch als hij is, heeft hij van den nood eene deugd gemaakt, of liever, getracht dit te doen, want hij zou niet de ongelukkige man zijn die hij is, zoo hem deze poging niet mislukt ware. Zoo is zijn leven, uit- en inwendig, een keten van tegenstrijdigheden: hij gevoelt zich tot mij getrokken, omdat ik een aristocraat ben; hij bewondert in Cajus den vleeschgeworden communistischen republikein, en in zijn hart schrikt hij terug voor deze belichaming van zijn politiek ideaal; hij heeft een eenvoudig en onbeteekenend meisje getrouwd, om niets op andere menschen vooruit te hebben, en hij aanbidt Antonia, omdat ze in alles juist de tegenstelling van zijne vrouw is."

Heeft de majoor, naar ik meen, juist geoordeeld, dan is ook hier verklaard, wat Münzer, niettegenstaande zijn groote gaven, deed te gronde gaan. Gemis aan zelfkennis en het onvermogen om zich zelf te beheerschen.

Doch genoeg. In de genoemde romans heeft Spielhagen den tijd willen teekenen even voor en kort na de revolutie van '48, en in dien tijd de personen, die er in hebben geleefd en gewerkt: de aristocraten en de democraten, de constitutioneelen en de republikeinen, de patriotten en de kosmopolieten, de theoretici en de practici, de half- en heel-radicalen, de schreeuwers der demagogie, de volksopruiers en onverzoenlijken, de draaiers en de behoudslieden, de dwepers en de echte idealisten: de Berger's en von Oldenburg's, de Holm's en de Schmitz's, de Wolfgang's en de Cajussen, allen karakters, die den tijd illustreeren en zeer verschillende geestesrichtingen vertegenwoordigen, den tijd, die, wat er ook verkeerds in moge zijn geweest, toch »een groote tijd" mag worden genoemd, een, die de verborgenheden van vele harten aan het licht bracht, en aan eene nieuwe, betere orde van zaken het aanzijn gaf. En naast de mannen staan hier de vrouwen, edele en onedele, vriendelijke, zich opofferende wezens naast

lage intrigantes, wellustige deernen naast kuische, hoogst ontwikkelde geesten.

Met den roman *In Reih' und Glied* betreedt Spielhagen meer uitsluitend het gebied des socialen levens. Hoofdpersoon is hier dr. Leo Gutmann, voor wiens beeld blijkbaar Lasalle tot model heeft gezeten. Leo Gutmann, een man met een helder hoofd en een vasten wil, maar eerzuchtig tot in merg en been, alles en allen vertrappend wat en wie hem in den weg treden om toch zijn doel te bereiken, en voor geen middelen terugdeinzend, indien het hem maar kan brengen waar hij zijn wil, »kent" — om de woorden van dr. Paulus te gebruiken, — »slechts ééne deugd: aan zijn beginsel de zege te verschaffen, en maar ééne zwakheid: zich door wat dan ook van zijn plaats te laten afbrengen. Hij zou zijn besten vriend, hij zou zijn geliefde opofferen, als hij daarmede zijn zaak meende te dienen." Hij breekt het hart der edele Sylvia en verlooft zich met een Josepha von Tuchheim, die hem volmaakt onverschillig is; alleen ter wille zijner theorie. Nu eens heult hij met zijn natuurlijken vijand, den adel en de geestelijkheid, dan weer paait hij het volk met schoone beloften. Hij weet zelfs den jeugdigen koning te bewegen zijne plannen — van staatswege fabrieken op te richten, om daardoor de arbeiders te verlossen uit de macht van het kapitaal, — te steunen. Doch schijnbaar op het hoogste toppunt zijner macht, in de verwachting, dat hij weldra de overwinning behalen en de kapitalisten aan zijne voeten zal zien, geraakt hij, aangevallen door zijne vroegere vrienden, die hij eens verliet om alleen zijn weg te bewandelen, in ongenade bij den vorst, die verheugd is zich van hem te kunnen ontslaan. De storm breekt los onder de werklieden, die in hun hoop zijn bedrogen, en... hij kan hem niet bedwingen. »Hij had een pyramide willen bouwen van slijk, wat wonder, dat de regen haar wegspoelde!"

Moest deze, wien het slechts te doen was om alléén eene theorie tot werkelijkheid te maken, en zoo eigen eerzucht

te bevredigen, noodzakelijk in zijn pogen schipbreuk lijden, de zaak, die hij voorstond, — eene betere verhouding te brengen tusschen de standen der maatschappij, de arbeidende klassen te bevrijden uit de verdrukking, — was daarmede niet veroordeeld. Aan George Hartwig was het gegeven de oplossing in deze te vinden. Hij, in de leerschool des levens gevormd, hij zou in de door hem gestichte werkplaatsen te Berlijn een nieuwe en betere orde van zaken in het leven roepen, door toepassing van de groote beginselen van zijn onvergetelijken leermeester von Zehren, aan wien hij alles, alles te danken had wat hij aan liefde tot zijne medemenschen bezat. Verandering moet er komen in de verhouding der menschen tot elkander, het stof der middeleeuwen moet worden afgeschud. Was tot nog toe één deel der menschheid altijd hamer, een ander deel aanbeeld, thans moet ieder mensch »hamer en aanbeeld" tegelijk zijn. Met dit te zijn gehoorzaamt hij aan eene wet, die de natuur maakt tot wat ze is: tot een kosmos. »En is niet de menschelijke samenleving ook een stuk natuur? Waar men met deze wet rekening houdt en haar toepast, is vrijheid, gelijkheid, gerechtigheid,... waar men zich er niet om bekommert en meent zijne medemenschen straffeloos te kunnen exploiteeren, daar is tyrannie, slavernij, bijgeloof en priesterheerschappij, haat en verachting." George Hartwig, door eigen krachtsinspanning tot onafhankelijkheid gekomen, gehoorzaamde die wet. Hij schiep zijn modelfabriek, waarin zoowel het hoofd als de leden »hamer en aanbeeld" beide waren.

Allengs was voor Duitschland een nieuwe tijd aangebroken. De oorlogen van '66 en '70 hadden hem doen geboren worden. Het nationaliteitsgevoel was ontwaakt. De »dertig vorstenhoeden", van wier auctie Freiligrath eens de vrijheid en de ééne groote republiek verwachtte, waren wel niet publiek verkocht, maar hadden toch hunne vroegere waarde verloren. Duitschlands eenheid was een voldongen feit. Het had een

keizer en een rijkskanselier, die het ook naar buiten wisten te doen eerbiedigen. In die eenheid, eerste en hoogste wensch der idealistische democraten van '48, heeft ook Spielhagen zich verheugd. Maar aan den maatschappelijken hemel pakten zich langzamerhand donkere onweerswolken saâm. De zoogenoemde »Schwindelaera" brak aan. Een onverzadelijke gouddorst maakte zich meester van grooten en kleinen in alle standen. De eeredienst van het gouden kalf werd gesticht, en om het afgodsbeeld dansten menschen van allerlei rang, allerlei godsdienst, allerlei leeftijd.

De machtige gaf de hand aan den geringe, de man aan de vrouw, de deftige dame aan de lichte deerne, de edelman aan den parvenu. In een paar dagen rijk te worden, was de leuze. De meest gewaagde ondernemingen werden op touw gezet, en de kleine burgerij, verblind door de namen en titels, waarmede de prospectussen prijkten, en in hoop op de winsten, die werden voorgespiegeld, bracht haar spaarpenningen naar den bankier, om aan het dobbelspel deel te nemen. Gansche nieuwe wijken met huizen als paleizen verrezen in een spanne tijds, en deze werden ingericht met een weelde als nog nooit was gezien. Met den rijkdom steeg de genotzucht. De café-chantants en de bordeelen kwamen als uit den grond. Op de soirées der rijkgeworden ploerten vertoonden zich graven en gravinnen, baronnen en baronessen, jonkers en freules naast tooneelspelers, zangeressen, maar ook naast niet weinige dames van hoogst betwijfelbare reputatie. Het geld maakte recht wat krom, wijs wat dom en fatsoenlijk wat gemeen was; het nivelleerde alles en allen, het wiesch elke smet en alle vuil van hem of haar, die het bezat. En zooals de ouden zongen, piepten de jongen, die zich blindelings mee in het verderf stortten. Ontevredenheid en onvoldaanheid drongen de harten der lagere standen binnen, zoo vaak zij de hoogere zagen baden in de meest geraffineerde zinnelijke genietingen en zich overgeven aan de meest onzedelijke

uitspattingen. Het einde was de »Krach". De kaartenhuizen vielen in en duizenden werden ongelukkig. Wie het ongeluk niet konden of wilden dragen, sloegen de hand aan zichzelf.

Dien tijd heeft Spielhagen in *Sturmfluth* geteekend. Met meesterhand heeft hij hem in beeld gebracht, en vergeleken met den storm, die in '72 de kusten van zijn vaderland teisterde. En in hetzelfde boek, waarin hij kapitein Reinhold den juichtoon laat ontboezemen over de herboren eenheid des vaderlands, klinkt de smartkreet over de ellende, waarin land en volk gedompeld werden door den dienst van den mammon. Zoo in één, dan is hij in dezen roman de vriend geweest, die aan het volk zijn feilen toonde, en door dit te doen, trachtte het tot inkeer te brengen. Maar gewanhoopt aan den beteren zin zijner landgenooten heeft hij niet. Met een heenwijzing naar het nieuwe leven, dat na den storm zou geboren worden, heeft hij *Sturmfluth* besloten.

Spielhagen heeft tot motto van zijn laatsten grooten roman: *Was will das werden?* genomen *Handelingen II*: 12. De titel zelf geeft de vraag op het Joodsche Pinksterfeest gedaan, na het optreden van de eerste leerlingen van Jezus, als onderwerp van het boek aan. Het ligt voor de hand te vermoeden, dat we hier een antwoord zullen krijgen op die vraag met betrekking tot de dingen, die onder onze oogen voorvallen, en de beroeringen van den tijd, waarin wij leven. Op den romantischen levensloop van den held heb ik boven reeds gewezen. Zelf vertelt deze ons zijne geschiedenis. De roman is dus wat de Duitschers een »Ichroman" noemen, in den trant, waarin Dickens sommige zijner werken heeft opgesteld, en waarin door Spielhagen ook *Hammer und Ambosz* is geschreven. Al zijn in dit boek door den schrijver enkele bijzonderdeden uit zijn eigen leven in het leven van zijn held verwerkt, wij zullen toch wel doen beiden niet met elkander te vereenzelvigen. Dat Spielhagen de verschillende stroomingen in het staatkundig en maatschappe-

lijk leven onzer dagen, en wel voornamelijk met het oog op zijn vaderland, wil beschrijven, blijkt uit alles, maar vooral uit het feit, dat zijne hoofdpersonen alle zonder onderscheid zich als voor- of tegenstanders van Bismarck's politiek doen kennen. Komt nu met die allen, hoog- en hoogstmaar ook lagergeplaatsten, de held van het werk in aanraking, dan is het vrij natuurlijk dat deze, te midden van al die meeningen en partijleuzen, de vraag doet: »Wat zal hieruit worden?" inzonderheid ook met het oog op de sociaal-democratische bewegingen van onzen tijd. Het antwoord wordt ten slotte door den heer von Vogtritz gegeven. Hij is van oordeel, dat de maatschappij er bij zou winnen, indien de menschen hunne door strijd en lijden verworven overtuiging niet zoo dikwijls onder stoelen en banken staken, als thans nog het geval is. En te wenschen ware het, volgens hem, dat eens een beeld der samenleving werd ontworpen, waarin de bewering, dat in ieder mensch een stuk van een sociaal-democraat verborgen is, alzijdig werd toegelicht. Het meest ware dit noodig voor de meer ontwikkelde standen, voor allen, die nog in zoo menig opzicht onder het knellende juk der huichelarij van stand en vorm gebukt gaan, die nog anders denken dan spreken, anders voelen dan handelen. Dat ze zich spiegelen aan het voorbeeld van hen, die den moed hunner overtuiging zich hebben veroverd en met den monnik van Wittenberg voor keizer en rijksdag durven spreken: »Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij!" En op de vraag: wat zal er uit worden? die binnen's kamers de hoogst-hooger- en hoogwelgeborenen het voorhoofd doet fronsen; die het gemakkelijk te bewegen volk op de straat met twijfel vervult, een enkele in wanhoop doet uitroepen: »'t zal nooit terecht komen!" antwoorden de optimistische idealisten: »Wij echter, wij blijven leven in de vaste overtuiging, dat wat komen moet ook komen zal, dat eene nieuwe, roemrijke phase der eeuwig strevende menschheid zal aanbreken, zoo

zij op de teekenen let, die daar met indrukwekkende duidelijkheid in hare diepten en waarlijk ook helder genoeg op hare hoogten merkbaar zijn voor ieder, die oogen heeft om te zien en ooren om te hooren!"

Zoo sprak de overste. Moge zijne verwachting niet worden beschaamd! En zij zal niet beschaamd worden, als aan de verstandelijke en zedelijke opvoeding van het volk de noodige aandacht wordt geschonken; als maar in de hoogere standen velen zijn, die, naar het voorbeeld van mevrouw von Werin, zich het lot der verwaarloosden aantrekken en doen op groote wat zij deed op kleine schaal; velen, »die het jonge menschenkind naar lichaam en ziel verzorgen en krachtig maken, en het niet loslaten, voor het kan worden ingelijfd bij de schare der volwassenen, die, zelf door een dergelijke opvoeding gevormd, het nieuwe materieel voor haar groote doeleinden kan en moet gebruiken". Velen, die met een Peter Schmitz (in *Die von Hohenstein*) van oordeel zijn, »dat de genezing van binnen uit en van onder op moet beginnen, en wij onze werklieden in de steden, onze arbeiders op het land eerst tot menschen moeten maken, zóó, dat het »help u zelf" boven de kluis van elken arme geschreven staat." En hij kan zeer wel gelijk hebben, als hij de socialistische republikeinen, die van staatsbemoeiing alleen alles verwachten, de grootste vijanden der vrijheid noemt, en vergelijkt met den vader, die zijn hongerend kind steenen voor brood geeft.

Behalve deze groote romans, die leven krijgen door de afwisselende tooneelen, welke er in worden geschetst, door de zeer verschillende lotgevallen en daden der menschen, die er in optreden, schreef Spielhagen nog een aantal kleinere verhalen, die mede voor zijn talent van vertellen en ontleden getuigen. Al belet mij de ruimte, ze in het breede te bespreken en te beoordeelen, op de meest beteekenisvolle wil ik de aandacht met een enkel woord vestigen. Tot deze be-

hooren *Auf der Düne*, waarin aan Hedda, weifelachtig wien van haar beide aanbidders te kiezen, Paul of Gerhard, ten slotte de oogen geopend worden, wanneer ze bij de tragische ontknooping van het met dichterlijken gloed geschreven verhaal beiden handelend ziet optreden. *Clara Vere*, waarin de strijd in George's hart verwekt wordt door de schitterende schoonheid van Clara aan den eenen, en de trouwe, zich opofferende, vriendelijke genegenheid van Helene aan den anderen kant, doch waarin de laatste overwint. In *Röschen vom Hofe* heeft de liefde van Rosa voor den jongen graaf von Lengsfeldt te kampen met het partijvooroordeel en de zelfzucht van een ouden vader, die zijn dochter alleen wil bezitten, tot een ongeval hem van zijn zelfzucht geneest. *Was die Schwalbe sang* beschrijft »de wedergeboorte eener begravene liefde en de wederopstanding van een verwoest levensgeluk". Geeft *Quisisana* ons de weemoedige liefdesgeschiedenis van een oud man voor een jeugdige schoone op hoog poëtische wijze en met psychologische fijnheid, *In der zwölften Stunde* biedt ons het diep tragisch verhaal van een man, die, zonder het te weten, zijn eigen zuster bemint, een thema, dat in *Was will das werden* andermaal voorkomt. Verder noem ik alleen, om van *Allzeit voran* en *Angela*, de minst bevredigende van Spielhagen's scheppingen niet te spreken, *Hans und Grete*, *Der Vergnügungscommissar*, *Die schönen Amerikanerinnen*, *Ultimo*, *Das Skelett im Hause*, *Uhlenhaus*, *An der Heilquelle*, *Deutsche Pioniere*, het eenige werk, dat niet in Duitschland speelt, maar in de Amerikaansche wouden, tijdens het begin van den zevenjarigen oorlog, en *Plattland* waarin ons de oorzaak van het verval en den ondergang der groote goedbezitters op het platte land met levendige, soms zeer schrille, kleuren wordt geteekend.

Ook als dramatisch dichter is Spielhagen opgetreden, doch, gelijk vrij algemeen door de pers wordt beweerd, met weinig gevolg.

Schijnbaar ligt zijn kracht in het drama niet. Een oordeel over zijn arbeid op dit gebied kan ik niet vellen, daar ik geen zijner stukken las. Maar zoo we eenig vertrouwen mogen stellen in de meening van hen, die in deze recht van spreken hebben, dan kan van *Hans und Grete*, *Liebe vor Liebe*, *Der lustige Rath*, *Gerettet* gelden, wat iemand beweerd heeft van zijn onlangs bij het Münchener hoftheater opgevoerd blijspel, *Die Philosophin*: »Al is het stuk niet voor het tooneel geschikt, voor de lectuur zal het uitmuntend zijn. Spielhagen is dichter, zijn taal is gekuischt en edel, hij kan den geest treffen, het hart aandoen, ook dit blijspel zal onder zijne gezamenlijke werken geen slechte plaats innemen". En evenmin zal dat zijn kleine bundel, door schoonen vorm en diep gevoel uitmuntende lyrische gedichten, waarop een »klein maar rein" van toepassing is.

IV

Spielhagen — dit zal, naar ik hoop, uit het voorgaande voldoende zijn gebleken — is een veelzijdig talent, en verdient den goeden naam, dien hij als dichter en schrijver onder zijne landgenooten bezit, ten volle. Hij ontwerpt een beeld van de maatschappij onzer dagen, en teekent het rijke menschenleven in zijn verschillende vormen. En zoo dikwijls hij dit doet, gevoelt men terstond dat hem een hooger doel voor oogen zweeft, dan den lezers eenige oogeblikken van genot te verschaffen. Hij wil de wonden blootleggen, waaraan onze eeuw lijdt, om, kan het zijn, hierdoor genezing te brengen. Hij doet, als ware het, een beroep op de besten, vraagt: »moet het blijven zooals het is?" en wekt allen op om de handen aan 't werk te slaan, om te verbeteren wat slecht is en te bevorderen wat goed, schoon en edel mag heeten. En nu moge hij in zijn toorn tegen de vijanden van den vooruitgang, in zijn strijd tegen hen, die de vrijheid

belagen, door standsvooroordeelen den vooruitgang en door onkunde den arbeid der beschaving belemmeren, soms te ver gaan, — zijn pleidooi tegen de zelfzucht eischt waardeering en de erkentelijkheid van allen, die zooals hij, van oordeel zijn, dat zonder zelfverloochening niets groots tot stand komt. Het moge waar zijn, dat hij nu en dan heeft gedwaald, dat zijn helden soms te idealistisch zijn geteekend, — de idealen die hij in hen belichaamt, zijn volstrekt niet uit de lucht gegrepen. Tal van schoone en verhevene gedachten, waard in een bloemlezing te worden verzameld, bieden zijn geschriften ons aan; en allerwege leggen zij getuigenis af van humanen zin, juiste waardeering en groote liefde voor zijn vaderland. Zijne romans mogen niet onberispelijk zijn en der critiek aanleiding gegeven hebben tot menige bedenking wat aanleg en vorm betreft, zij verraden te dikwijls de meesterhand, om ze niet dankbaar te genieten. Zij soms de intrige te ingewikkeld, het onderwerp niet altijd nieuw, de ontknooping niet geheel naar de regelen der kunst; zij het beeld dat hij van de maatschappij, inzonderheid van sommige standen in de maatschappij, ontwerpt, wel eens wat zwart gekleurd; laten de artsen immer »le beau rôle" vervullen en Spielhagen's republikeinen met hunne aristocratische neigingen en aspiraties wel eens wat tweeslachtig van natuur schijnen; dat zijne vrouwen nu en dan »avances" doen tegenover heeren, die ze voor het eerst zien, welke onzen twijfel wekken; laat in enkele werken soms twee of drie romans, die wel bezien elk op zich zelf staan, zijn saamgekoppeld; — Spielhagen blijft wat hij van den aanvang af geweest is: een onderhoudend verteller, een goed psycholoog, een keurig stilist, een nauwkeurig waarnemer, een boeiend schilder, wiens pessimistische neigingen steeds weer overwonnen worden door een optimistisch idealisme, dat hem nimmer aan de zegepraal van waarheid, vrijheid, liefde, en nooit aan zijn volk doet vertwijfelen.

Een zijner beoordeelaars heeft niet te veel gezegd, toen hij van hem getuigde: »Spielhagen heeft beter dan iemand den plicht van den modernen dichter begrepen: aan zijn tijd een spiegel voor te houden. Hij heeft, als verdediger van eene gematigde, het doel in het oog houdende vrijheidsliefde, de ontwikkeling der natie gedurende vijfentwintig jaren gevolgd, en gewezen op de taak van elk mensch om zichzelf te vormen en te reinigen, als op het eenige middel, om de sociale nooden te lenigen... Het is en blijft een verdienste, met zooveel energie en zooveel zedelijken ernst als hij, den strijd der eeuw te hebben meegestreden, zonder te vergeten dat een dichter onder alle omstandigheden dichter moet blijven."

Ook tot ons, zonen en dochteren van een ander land, spreekt hij, waar hij ons vermaant niet stil te staan, maar voort te arbeiden, opdat het rijk der vrijheid en der waarheid steeds meer kome, opdat de maatschappij gezuiverd worde van vooroordeelen, en de menschen steeds in nadere en betere verhouding tot elkander komen te staan! Staan wij op den drempel van een nieuwen en beteren tijd; hij roept ons toe in zijn taal wat een der onzen, helaas! reeds gestorven, wat een Coenrad Busken Huët ons in de onze deed hooren: »Vergeten wij niet, dat er nog oneindig veel gedaan moet worden, om ons wederom te doen zijn een edel volk. Nog op verre na hebben wij de dwalingen van het voorgeslacht niet geboet. In plaats van genezen, zijn wij in menig opzicht slechts weder ingestort. Op het goede van voorheen hebben wij niet in alles voortgebouwd. Reactie is geen herstel. Apathische orde geen minder groot euvel dan wanorde. Lustelooze vrijheid een nieuwe vorm van slavernij. Laat ons dan arbeiden en waken, opdat wij de vrijheid behouden en de kracht herwinnen."

HENRY GEORGE.

1285

HENRY GEORGE.

Wij leven in een belangrijken tijd. Als straks het eeuwfeest der Fransche revolutie wordt gevierd, zal men zich rekenschap willen geven van hetgeen de vrijheid, in de staatsinstellingen ingevoerd, heeft uitgewerkt voor het geluk der volken. Dagelijks bevestigen de feiten Tocqueville's uitspraak, dat alle volken onweerstaanbaar worden voortgestuwd in de richting der democratie. Of deze beweging de volken tot grooter geluk zal voeren, kan het onderwerp van belangrijke bespiegelingen zijn; wat daarvan echter als slotsom moge worden vastgesteld, men heeft zich te schikken in het duidelijk waarneembare feit der strooming. Waar ook tegenstand wordt beproefd, blijkt deze te zwak om meer dan een korten tijd zich te doen gelden.

De volle werking der volksregeering wordt in alle staten nog kunstmatig tegengehouden, thans niet meer door den adel en de geestelijkheid, maar door het gros der meest beschaafde en ontwikkelde klassen, deels omdat deze overtuigd zijn dat het intellect behoort te regeeren en dat zij de dragers van dat intellect zijn; deels uit een instinct van zelfbehoud. Want ook waar men er zich niet duidelijk rekenschap van geeft, gevoelt men, dat de volle toepassing

der politieke gelijkheid op den duur onbestaanbaar is met de scherpe tegenstelling tusschen arm en rijk, die het groote probleem onzer dagen is.

»Bezield door den geest des Christendoms" — schrijft Emile de Laveleye — »verklaart gij in dwaze onbedachtzaamheid alle menschen gelijk in rechten, en werkelijk geeft gij hun allen het stemrecht, wat aan de massa's de macht geeft de wetgevers te benoemen en dus de wetten te maken. Te zelfder tijd zeggen de staathuishoudkundigen hun ook, dat alle eigendom voortspruit uit arbeid, en toch ziet de groote massa, dat onder de heerschappij der tegenwoordige instellingen, zij die arbeiden geen eigendom hebben en tenauwernood levensonderhoud verdienen, terwijl zij die niet werken, in weelde leven en den grond bezitten. Hoe zal men, nu de eersten de groote meerderheid vormen, hun beletten op een goeden dag hun overwicht te gebruiken om te trachten de wetten te veranderen, die de verdeeling van den rijkdom beheerschen, en het woord van Paulus tot waarheid te maken: Die niet werkt, die zal niet eten?"

Dat het »dwaze onbedachtzaamheid" zou zijn aan het volk stemrecht te verleenen, geldt alleen voor hen, die het ontwikkelingsproces der maatschappij meenen te kunnen tegenhouden. Het stemrecht kan aan het volk niet worden onthouden, omdat de toekenning alleen is te bestrijden op utiliteitsgronden, die wel voor de bestrijders, maar niet voor het volk zelf gelden, ja zelfs verstaanbaar zijn. Men kan dit al of niet betreuren, maar moet het feit aannemen. Wij gaan, en wel vrij snel, in de richting der democratie.

Elk verschijnsel in deze beweging, elke mijlpaal op dezen weg moet ons herinneren aan die andere beweging, die het onvermijdelijke gevolg is van de democratie: het streven naar economische gelijkheid.

Er zijn er die meenen dat de geschiedenis zich zal herhalen, en dat de democratieën van dezen tijd, evenals de

Grieksche en Romeinsche, zullen ondergaan in den strijd tusschen rijken en armen, in den burgeroorlog. Houdt men dit verloop voor onontwijkbaar, dan heeft men slechts zich in zijn stoel neer te vlijen en rustig toe te kijken.

Anderen, en het zijn niet de minsten wat karakter en denkkracht betreft, willen de lessen der geschiedenis aan ons geslacht ten goede doen komen. Ongelijke verdeeling van rijkdom leidde altijd tot oplossing der gemeenschap, wanneer die ongelijkheid haar toppunt bereikte. Latifundia perdidere Italiam. Onze maatschappij is ten naasten bij, misschien geheel, tot het uiterste gekomen; de groote menigte kan maar eventjes leven en ziet de genietingen des levens aan eene weinig talrijke klasse van uitverkorenen toebedeeld. Zoeken wij niet naar eene bevredigende oplossing, dan is de strijd op leven en dood onvermijdelijk. Het is dus — zoo redeneeren zij die niet met fatalistische berusting de gebeurtenissen gadeslaan — elks plicht mede te arbeiden aan de voorbereiding dier oplossing.

Velen staan thans in elk land voor dezen arbeid gereed; kleinen van geest en grooten. Zij zijn wel te onderscheiden in twee groepen. Er zijn in de bevoorrechte klassen welwillende lieden, die streven naar palliatieven, op zichzelve zeer te waardeeren, maar onmachtig om de tegenstelling op te heffen. Anderen zijn de profeten der beweging. Hun geloof aan eene oplossing is hun groote kracht. Met heilig vuur prediken zij de verdorvenheid van dezen tijd, en heenziende over de jaren jubelen zij in de heerlijkheid eener betere toekomst.

De heerschende vooroordeelen en de bijna volkomen onwetendheid van de groote meerderheid onzer ontwikkelde klassen in dit opzicht sluiten rechtmatige waardeering der groote socialistische denkers van onzen tijd bij velen uit. Opgegroeid te midden der bestaande verhoudingen en der tegenwoordige verdeeling van den rijkdom, gelooft men

niet aan de mogelijkheid eener radicale wijziging van den grondslag dier verhoudingen. In de meeste gevallen volkomen te goeder trouw; immers ook velen die niets bezitten, berusten in dezelfde overtuiging.

Eer men tot eene rechtvaardige beoordeeling kan geraken van de gedachten der socialisten, moet men van menig vooroordeel zich hebben vrijgemaakt. Een krachtig hulpmiddel daartoe kan zijn de kennismaking met de nobele figuren die men onder hen vindt. En omdat het zoo hoog noodig is, dat men in ruimeren kring van die gedachten gaat kennisnemen, greep ik gaarne de gelegenheid aan om in deze populaire serie een dier denkers te schetsen.

Het is een dankbaar werk eenige bladzijden over Henry George te schrijven; want hij is eene bij uitstek beminnelijke figuur. Zelfs in de grove omtrekken waartoe ik mij in deze schets moet bepalen, zal dit uitkomen. Daarbij zij wel verstaan dat ik in dit geschrift niet treed in eene beoordeeling van George's economisch stelsel. Hier mag mijn doel slechts zijn den man te doen kennen.

Eenige kennis van George's jeugd is onontbeerlijk voor de juiste waardeering van de ontwikkeling zijner denkbeelden. Ik dank de inlichtingen daaromtrent bijna uitsluitend aan een zeer lezenswaardig boekje van Henry Rose, den redacteur der *Hull Express*, getiteld *Henry George: a biographical, anecdotal and critical sketch* (London Wm Reevers, 1884).

Henry George is nu 48 jaren oud; hij is geboren den 2den September 1839. Zijn grootvader was een Engelsche zeekapitein en reeder, die zich te Philadelphia had gevestigd en genaturaliseerd burger der Vereenigde Staten werd. De man was welgesteld, doch verloor zijne schepen en daarmeê zijn fortuin in 1812 in den oorlog met Engeland; de financiën der familie werden niet hersteld, en de zoon, Henry

George's vader, sleet het grootste deel van zijn leven te Philadelphia als ambtenaar der belastingen. Burgerlijke bekrompenheid kenmerkte dezen vader niet. Henry, die een werkzame en intelligente jongen was, klaagde op zijn 13de jaar over de school die hij toen een jaar lang bezocht had. Hij hoorde er niets nieuws meer en wilde er niet meer heen. »Ja" — vertelde zijn vader later — »Henry was van jongs af vol zelfvertrouwen en een goede jongen. Ik had er zooveel niet tegen om hem op eigen wieken de wereld te laten ingaan. Hij had een eigen wil en stond op zijn stuk, en, ziende dat ik hem omtrent die school niet van meening kon doen veranderen, besloot ik hem zijn gang te laten gaan. Zoo ging hij niet meer naar school. Maar hij verwaarloosde daarom zijn boeken niet. Geschiedenis was zijne geliefkoosde studie, en toen hij 14 jaar was, bezat hij een vrij respectabele bibliotheek, hoofdzakelijk bestaande uit boeken over geschiedenis en reisbeschrijvingen."

Het ging echter voor den jongen niet aan zich bij voortduring aan deze vrije studie te wijden. Hij moest een ambacht leeren en koos het letterzetten, maar had ook aan de zetkast op den duur geen rust en ging varen, naar Indië. Hij had zooveel van dat land gelezen en wilde het zien. Toen de tegenstand van zijn vader en zijne moeder overwonnen was, zeilde hij als kajuitsjongen uit naar Calcutta en bleef drie jaren weg. In 1856 of 1857 teruggekeerd, zocht hij weer werk in een drukkerij en vond dat bij King & Baird te Philadelphia, die echter spoedig daarna hunne werkplaatsen moesten sluiten. Henry George ging toen weer varen, eerst op een kustvaarder, later op de *Shubrick*, naar San Francisco.

Daar, in de hoofdstad van het goudland, ontkwam de jonge man niet aan de goudkoorts. Hij had er ruim zijn deel van — niet van 't goud maar van de koorts, van den onbevredigden dorst naar goud. Met zijne gezellen leed hij heel wat ellende, en bleef ten slotte even arm als hij was

begonnen. Hij nam het oude vak weer ter hand en werd zetter aan de *Alta California*, in dien tijd een der toongevende bladen van de Westkust.

Op de zeereis naar Californië had George een brief geschreven aan zijn ouderen vriend Wallazz te Philadelphia, waarin hij eene begrafenis op zee beschreef. Wallazz vond het uitmuntend verteld en deed het stuk opnemen in een weekblad, terwijl hij George den raad gaf voor de pers te werken. De wenk ging niet verloren.

De redacteur van de *Alta California* zoowel als die van de *Times* (van San Francisco), waar George later zetter werd, vonden nu en dan ongeteekende artikelen in de brievenbus, die in den regel werden geplaatst, dikwijls als hoofdartikel. Dr. Gunn, de redacteur van de *Times*, werd ten slotte nieuwsgierig wie de schrijver was en liet de brievenbus bewaken. Daar werd een man bij gezet, die brief voor brief moest nakijken en, als hij de bekende hand op het adres zag, den bezorger moest naloopen. Het duurde niet lang, of de delinquent werd ontdekt. De spion, het handschrift van den onbekenden schrijver op een adres ziende, volgde den man die den brief in de bus had geworpen, en kon George juist goed opnemen toen deze de zetterij binnenging. Dr. Gunn werd gewaarschuwd en vond George in de zetterij, zijn jas uittrekkende om aan 't werk te gaan. Het was toen voorgoed uit met het letterzetten; denzelfden dag had George in de kamer der redactie zijne plaats ingenomen. Hij bleef aan de *Times* tot 1867, toen hij zich met John Nugent verbond om de *Herald* van San Francisco, die tengevolge der politieke troebelen was opgeheven, weder op te richten. Het duurde echter niet lang of de *Herald* was door zijne concurrenten vermoord. Daar leerde George de volle kracht van het monopolie kennen. De Californische bladen lieten gezamenlijk hun nieuws uit New-York komen en hadden een contract met de telegraafmaatschappij, dat hun door prijsverlaging feitelijk

het monopolie van het nieuws verzekerde. George was naar New-York gegaan om een correspondentschap te organiseeren en had dit ook spoedig genoeg in orde gebracht; maar de *Herald* moest voor zich alleen vol tarief betalen op de telegraaflijnen, zoodat een telegram dat haar concurrenten tenauwernood 100 dollars kostte, haar op 1000 dollars te staan kwam. Het blad was in minder dan een jaar verdwenen, en George zonder betrekking. De tijd was echter voorbij, toen de letterkast zijne toevlucht voor levensonderhoud was.

Het schijnt dat in de volgende jaren het schrijven van brieven aan een New-Yorksch blad hem een voldoend inkomen verschafte, zoodat hij zijn vrijen tijd kon wijden aan de studie der maatschappelijke verschijnselen, — voortaan de taak van zijn leven. Hij las de groote Engelsche economisten en toetste hunne leer aan hetgeen hij rondom zich zag in het rijke land, waar telkens nieuwe grond kon worden in gebruik genomen, waar gehuchten zich onder het oog van den verbaasden toeschouwer in korten tijd uitbreidden tot omvangrijke steden.

Het is later George wel eens verweten, dat zijne meening over de landquaestie geboren is onder den indruk der exceptioneele omstandigheden van Californië, »een land" — zooals Toynbee in zijne critiek over George's groote werk zegt — »met hulpbronnen rijker dan die van Frankrijk en eene bevolking, in dien tijd, van hoogstens 600,000 menschen. In dat land vertoonden zich landloopers en armlastigen, en dat was genoeg om iemand te verbijsteren. Hij zag in dat nieuwe land een der fouten van de oude wereld — het groot grondbezit in de handen van enkelen — hare intrede maken. Er waren menschen, die zelfs niet door den schijn van diensten aan het algemeen bewezen tot zoo groot privilege gerechtigd, in het bezit waren van 250,000 morgen lands."

George wierp het verwijt op zijne tegenstanders terug en beweerde dat de economisten der oude wereld zich niet genoeg aan hunne historisch geworden omgeving wisten te

ontworstelen, en daardoor niet onbevangen waren in hun oordeel. Hoe dit nu ook zij, het *waren* buitengewone omstandigheden, waaronder George zijne economische overtuigingen vormde.

Hij schreef in die jaren twee brochures over de landquaestie, een in 1869 en een in 1871. In de laatste, getiteld *Our Land and Land Policy*, vinden wij de voorbode van zijn groot werk, dat enkele jaren later verscheen: *Progress and Poverty*. Twee maatregelen stelde hij in die brochure voor. Eerstens het land tot zijne volle waarde te belasten. Hij wilde dat de staat zich in den vorm van belasting zou toeëigenen dat deel der grondrente, dat zijn aanzijn dankt aan toenemende beschaving en rijkdom, en niet aan den persoonlijken arbeid en den ondernemingsgeest van den eigenaar. Hij wilde niet den eigenaar afnemen wat deze zelf in den grond steekt, maar wat hem toevalt buiten zijn eigen toedoen. »Indien gij" — zeide onze schrijver — »die groote landgoederen tot hunne volle waarde belast, zullen de eigenaars ze niet in den vollen omvang kunnen bijeenhouden; zij zullen worden gedwongen te verkoopen." Zijn tweede voorstel was beperking van den grondeigendom, wat den omvang betreft, voor ieder persoon. Hij wilde alleen perceelen van 40 en 80 morgen. Later heeft hij dit laatste plan opgegeven.

Ik zal de gelegenheid hebben op zijne landtheorie nader te wijzen en stip deze brochure hier alleen aan, omdat in deze jaren de groote arbeid van George's leven is aangevangen.

De journalist was inmiddels niet ondergegaan in den man van studie. In 1872 richtte George met vier anderen de *Evening Post* op, eene goedkoope krant, die spoedig vooral onder de werklieden te San Francisco zeer verspreid was. Twee campagnes, in die krant ondernomen, teekenen George's karakter. De drankwet kwam aan de orde, en met haar de groote quaestie of de regeling van den verkoop van kleine hoeveelheden aan de algemeene wet of aan de gemeente zou

worden overgelaten. George eischte algemeen toepasselijke bepalingen in de wet, omdat hij wist, dat de invloed der drankverkoopers in de gemeenten te groot was, om daar ooit heilzame bepalingen te verwachten. Hij was de eenige onder de redacteuren van San Francisco, die den strijd tegen den Whisky Ring dorst aanbinden. Uit alle herbergen werd zijn krant geweerd, doch hij won zijn pleit, en de voorstanders der matigheid vergoedden hem ruimschoots het verlies, door de ongenade der tappers geleden.

Een tweede voorbeeld is van geheel anderen aard. De kapitein en de stuurlui van het schip *Sunrise* werden beschuldigd van mishandeling hunner matrozen. Drie man waren, om aan de wreede behandeling te ontsnappen, overboord gesprongen. De groote reeders wilden de zaak sussen, en de justitie scheen voor sommige daartoe in 't werk gestelde middelen niet ongevoelig. De kapitein was in hechtenis, maar de twee stuurlieden, die het meest schuldig waren, had men laten ontsnappen. Dat was George te kras. Hij nam den besten advokaat dien hij krijgen kon, om de zaak te vervolgen, en loofde eene belooning uit voor het vangen der vluchtelingen. De zaak kostte hem 1300 dollars; maar hij had de voldoening dat de schuldigen aan hunne verdiende straf niet ontkwamen. Het recht van elken burger om eene vervolging in te stellen, toonde zich hier weder een voortreffelijk correctief van eene min nauwgezette rechtspraak.

Men gevoelt, dat men hier met een *man* te doen heeft. Ook de menschen die in dien tijd in Californië in politiek deden, kwamen tot die overtuiging en kochten het grootste deel der aandeelen in de krant, waarna zij eerst trachtten George de wet voor te schrijven, en toen dit niet gelukte, ook zijn aandeel overnamen. Dit was een slechte speculatie. De politieke heeren namen zelf de redactie op zich, met het gevolg dat George en zijn vriend Hinton binnen korten tijd het heele blad voor een prijsje weer konden koopen.

De *Evening Post* ging daarna zoo sterk vooruit, dat men eene grootere woning moest zoeken. De fondsen waren niet geheel voorhanden, en de eigenaars der krant leenden van den senator Jones 30.000 dollars. Dat was hun ongeluk. Er ontstond in 1875 door het springen van een bank eene financieele crisis, op den vervaldag was het geld er niet, en terwijl de rekening van het blad zeer gunstig stond, kwam het, door deze tijdelijke verlegenheid, in de handen van Jones, die het voor zijn eigen politieke doeleinden bezigde.

George was nu weer zonder verdiensten. Hij had geen geld overgespaard en moest tevreden zijn met eene eenvoudige betrekking, die hem echter — en dit was de hoofdzaak — tijd tot werken liet. In deze jaren werd *Progress and Poverty* verder voorbereid en geschreven.

Het pleit zeker voor George's belangeloosheid, dat hij in deze jaren van voorspoed niet wat geld verzameld had. Want hij kende de waarde van het geld in den besten zin. Daarenboven was hij reeds in 1861 gehuwd met miss Annie C. Fox, eene in Australië uit Iersche ouders geboren dame. Er waren kinderen, zoodat het materieele leven niet zonder zorgen was.

Om te doen uitkomen hoe onze schrijver dacht over geld en eenige andere zaken, toen hij 25 jaar was en nog slechts kort geleden den zethaak had verwisseld met de pen des redacteurs, kan ik mij het genoegen niet ontzeggen eenige gedeelten te vertalen uit een artikel, dat hij in 1865 schreef. *Over het profijtelijk gebruik van den tijd*, luidde de titel.

»De meesten onzer hebben in zekeren gegeven tijd van het leven iets dat zij meer begeeren dan elk ander ding, hetzij omdat het ontbreken daarvan meer wordt gevoeld, of omdat het andere begeerlijke dingen in zich sluit, en wij zeker zijn, dat wij door het te verkrijgen, de middelen ons verschaffen om andere wenschen te bevredigen.

»Bij de meesten onzer is het macht, in den eenen of anderen

vorm — geld, of wat daarmée van gelijke waarde is of het verschaffen kan.

»Voor dit doel onderwerpen wij ons aan menig offer; om het te winnen binden wij ons en wijden wij lichaam en geest aan eene taak die, op zichzelve beschouwd, onzen tegenzin zou wekken; en indien wij niet de gansche kracht onzer natuur besteden aan de inspanning om deze macht te verkrijgen, is het veeleer omdat wij niet het vereischte geduld, zelfbeheersching en doorzicht hebben om te zien waaraan wij onzen arbeid moeten besteden.

»Aanhoudend verlang ik naar rijkdom; het groote verschil tusschen mijne begeerten en de middelen die tot mijne beschikking staan om ze te bevredigen, houdt mij in voortdurende onrust.

»Rijkdom zou mij gemakken en weelde verschaffen, die ik nu niet kan verkrijgen; hij zou mij bezigheden en een omgang geven, meer met mijn aard in overeenstemming; hij zou mij in de gelegenheid stellen mijn geest te beschaven en mijn vermogens in grooter omvang te oefenen; hij zou mij in staat stellen bij te dragen tot het gemak en genot van hen die ik het meest liefheb; en daarom is het mijn hoofddoel in het leven rijk te worden, of althans rijker dan ik nu ben. Of dit goed of kwaad is overweeg ik thans niet; maar ik ben mij bewust dat het zoo is.

. . . . . .

»Om eenig resultaat te bereiken, is het alleen noodig, genoegzame kracht juist aan te wenden. Sommigen bezitten grooter voorraad natuurlijke kracht dan anderen en brengen sneller en meer treffende resultaten voort; maar het is klaarblijkelijk, dat de vermogens van de meesten, indien ze behoorlijk en voortdurend worden gebruikt, voldoende zijn om veel meer te verrichten, dan zij in den regel doen.

»De uren die ik verluierd heb, zouden voldoende zijn geweest om mij meester te maken van bijna elk der gewone

vakken van kennis. Had ik mij, b. v., geoefend in boekhouden en wiskunde, dan zou ik deze zaken nu goed kennen; of ik had een woordenboek goed kunnen leeren, of een goed schrijver zijn, of een goed drukker; misschien zou ik dan Fransch of Spaansch of een andere taal kunnen lezen en schrijven. De kennis van elk dezer dingen zou mij thans grootere kostbare kracht geven om aan mijn doel te werken, nog gezwegen van de winst die zou behaald zijn door oefening van den geest."

Zoo weeklaagt die jonge man, die zijne opvoeding gezocht heeft op zeeschepen en aan de letterkast, en toch op zijn twee—drieëntwintigste jaar geroepen wordt de leaders te schrijven in een der belangrijkste bladen van zijn land!

George stelde zich hooge eischen ten opzichte van het gebruik zijner verstandelijke vermogens. De man die zoo naar geld verlangt en zoo goed weet wat er mee te doen, en die toch, na jaren in een land als Amerika een invloedrijk blad te hebben geleid, bij het verdwijnen van dat blad zonder een cent aan den dijk staat, stelt zich ook hooge eischen van probiteit.

Wij zijn — deze uitweiding mag het ons niet doen vergeten — genaderd tot George's boek: *Progress and Poverty.*

Wordt Henry George in de Vereenigde Staten later geroepen eenig ambt als regeerder te bekleeden, — en het schijnt niet onmogelijk dat eene reactie tegen de groote monopolisten aan de eene, en tegen de sociaal-democratie aan de andere zijde, zijne partij tot groote krachtsontwikkeling zal in staat stellen — dan zal een tweede periode in zijn leven aanvangen. Wie dan later zal trachten een beeld te ontwerpen van deze belangrijke figuur, zal de eerste periode noemen die van *Progress and Poverty.* George's leven tot heden is zijn boek. Wat aan de verschijning voorafging is de voorbereiding, wat later kwam het gevolg van dat boek. De

schrijver geeft er in wat hij beteekent als staathuishoudkundige, als staatsman en als mensch. Hij geeft zich geheel in dat boek. In eene schets van zijn leven behoort dus dit boek de eerste plaats in te nemen.

Een uittreksel te geven, dat op volledigheid aanspraak maakt, zou de grenzen van dit geschriftje grootelijks overschrijden, en zou niet beantwoorden aan het doel: den lezer een indruk van den man te geven. Immers dat uittreksel zou dor zijn, en dit is George allerminst. Elk vraagstuk dat hem onder de handen komt, brengt hij zorgvuldig nabij het scherpziend oog, hij wentelt het om en om, bekijkt het aan alle kanten, ziet er door heen, onderzoekt zijne geschiedenis, zijn verband met andere vraagstukken, toetst het aan verkregen resultaten. Heeft hij langs deductieven weg eene uitkomst verkregen, dan wordt de proef genomen of inductie hem hetzelfde leert, en door den nog niet tevreden vorscher worden alle reeds gemaakte of nog te maken tegenwerpingen die hem voor den geest komen, nauwgezet onderzocht en wederlegd. De schrijver is een strenge rechter voor zich zelven; geen ernstig tegenstander zal hem dien grooten roem onthouden.

George heeft stijl. Zijn proza dringt u in de ziel. Wanneer hij u onder telkens verschillenden vorm dezelfde redeneering voor de oogen brengt, haar verduidelijkt met oorspronkelijke beelden, waar hij nog twijfelt aan de vastheid der lijnen haar met een treffend voorbeeld illustreert en u niet loslaat vóór gij niet anders kunt dan hem begrijpen, dan gevoelt gij, naarmate gij vordert in het boek, telkens meer den man van karakter. Onwillekeurig komt gij onder de bekoring dier vaste overtuiging, die nimmer te vergeefs het juiste woord voor het begrip zoekt, duidelijk waarschuwt waar het gangbaar gebruik der economische termen verwarring heeft veroorzaakt, angstvallig elke misvatting voorkomt. Er is in dit boek van de eerste tot de laatste bladzijde een

vaste wil om begrepen te worden, gepaard aan een wonderlijk vermogen om abstracte begrippen duidelijk in beeld te brengen. George ziet wat hij schrijft. Zijn eerlijk hart ontving een zwaren indruk van de maatschappelijke ellende, en levendige smart over die ellende scherpte elke zijner buitengewone faculteiten tot waarnemen, tot vergelijken, tot scheppen.

In het vertrouwen op zijne oplossing wordt hij gesterkt door het geloof aan een goeden God. Ik zal hier een pagina vertalen, die doet blijken wat ik onvolkomen uitdrukte. Zij is het slot van zijn onderzoek naar de wet van den menschelijken vooruitgang. Door ontdekking van nieuwe toepassing der natuurkracht is het voortbrengend vermogen der natuur vermeerderd, en wat was de uitwerking? Dat de weinigen rijker, de velen armer werden. Na het vaststellen van deze les der ervaring, slaakt George een grooten kreet van smart en kinderlijk vertrouwen.

»Mogen de gaven des Scheppers straffeloos aldus aan hare bestemming worden onttrokken? Is het van weinig beteekenis dat de arbeid wordt beroofd van zijne verdiensten, terwijl de hebzucht zich wentelt in overvloed — dat de velen gebrek lijden, terwijl de weinigen zijn overladen? Ondervraag de geschiedenis, en op elke bladzijde kan de les worden gevonden, dat zulk een onrecht nimmer ongestraft blijft, dat de Nemesis welke rechtsschending volgt, nimmer wankelt noch slaapt! Zie rondom u, heden. Kan deze staat van zaken voortduren? En mogen wij zeggen: »Na ons de zondvloed!" Neen; op ditzelfde oogenblik trillen de zuilen van den staat, en de grondslagen van de maatschappij beven van de ingesloten krachten die gloeien daaronder. De worsteling die òf nieuw leven moet scheppen òf door eene groote stuiptrekking vernietiging brengen, is nabij, zoo al niet begonnen.

»Het sein is gegeven! — Met stoom en electriciteit, en den nieuwen levensgeest uit den vooruitgang geboren, zijn krachten de wereld binnengetreden, die òf ons tot hooger

standpunt moeten voeren, òf ons overweldigen, zooals volk na volk, beschaving na beschaving voorheen zijn overweldigd. Verblinding is het, de vernietiging voorafgaande, welke in de onrust des volks, waarvan de pols der beschaafde wereld koortsig slaat, slechts de voorbijgaande uitwerking ziet van tijdelijke oorzaken. Tusschen democratische denkbeelden en de aristocratische inrichting der maatschappij is een onverzoenlijke strijd. Hier, in de Vereenigde Staten, gelijk ginds in Europa ziet men hem opdagen. Wij kunnen niet voortgaan de menschen toe te laten tot de stembus en hen te noodzaken tot een leven zonder eigen dak. Wij kunnen niet voortgaan jongens en meisjes onderwijs te geven in onze openbare scholen en hun daarna het recht te ontzeggen op een eerlijk verdiend levensonderhoud. Wij kunnen niet voortgaan hóog op te geven van de onvervreemdbare rechten van den mensch en daarna hem het onvervreemdbare recht te weigeren op de goede gaven des Scheppers. Nu, op dit oogenblik, begint de nieuwe wijn te gisten in de oude vaten, en de ruwe krachten verzamelen zich tot den strijd.

»Doch indien wij, nu het nog tijd is, ons keeren tot de Rechtvaardigheid en haar gehoorzamen, indien wij de Vrijheid vertrouwen en haar volgen, dan moeten de gevaren verdwijnen, de nu dreigende krachten de middelen worden tot streven naar hooger. Denk aan de kracht die thans verloren gaat, aan de oneindig uitgebreide velden van kennis die wachten op ontginning, aan de mogelijkheden, waarvan de wonderlijke uitvindingen dezer eeuw ons nog slechts een wenk geven. Neem de armoede vernietigd; hebzucht veranderd in edele driften; broederschap geboren uit de gelijkheid die de plaats heeft ingenomen van den naijver en de vrees welke nu de menschen in slagorde tegenover elkander stellen; de kracht des verstands vrij van elke belemmering onder voorwaarden die ook den nederigste een onbezorgd leven en vrijen tijd waarborgen; en wie zal dan de hoogten

meten tot welke onze beschaving vlucht kan nemen? Woorden schieten te kort voor deze gedachte! Het is de Gouden Eeuw, waarvan de dichters hebben gezongen en hoog verheven zieners hebben gewaagd in beeldspraak. Het is het glorierijk visioen dat altijd den mensch voor de oogen heeft gezweefd met schitteringen van wisselenden glans. Het is wat hij zag, wiens oogen op Patmos zich sloten in vervoering. Het is de bekroning van het Christendom — de stad Gods op aarde, met hare muren van jaspis en hare poorten van parelen! Het is de heerschappij van den Vorst des Vredes!"

Deze nobele profetie is aan hetzelfde boek ontleend, waarin George de begrippen ontleedt van loon en kapitaal, van grondrente en interest. Een streng wetenschappelijk onderzoek culmineert in een visioen!

Zwak, zegt de beoordeelaar, die meent dat de wetenschap uitsluitend zaak is des verstands; krachtig, hij die oordeelt dat een sterke hartstocht alleen den waarheidzoeker kan doen vinden. De historie der groote vinders is op de hand van den laatste.

Ik zal trachten van het boek eene impressie te geven, zonder, in groote trekken, het verband der deelen uit het oog te verliezen.

»*Vooruitgang en Armoede*, een onderzoek naar de oorzaak van de kwijningen der nijverheid en van de vermeerdering van het gebrek bij toeneming van den rijkdom — *De Genezing*", — zoo luidt de titel; en de methode wordt in het motto aangegeven, aan Marcus Aurelius Antoninus ontleend:

»Maak voor uzelven eene definitie of omschrijving van het ding dat zich aan u voordoet, zóo dat gij duidelijk ziet wat voor een ding het is, in zijn wezen, in zijn naaktheid, in zijn volkomen geheelheid, en dat gij u zijn eigenlijken naam kunt noemen, en de namen van de dingen waaruit

het is samengesteld en waarin het zal worden ontleed. Want niets draagt zoozeer bij tot verheffing van den geest dan in staat te zijn methodisch en naar waarheid elk voorwerp te onderzoeken, dat zich in het leven aan u voordoet, zoodat gij tegelijkertijd kunt zien wat voor soort van heelal dit is en wat voor taak elk ding er in vervult, en welke waarde elk ding heeft met betrekking tot het geheel, en welke met betrekking tot den mensch, die een burger is van de hoogste gemeenschap waarvan alle andere gemeenschappen als het ware de familiën zijn; wat elk ding is, waaruit het is samengesteld en hoe lang het de aard van dit ding is te duren."

George betoogt dat Adam Smith en de staathuishoudkundigen die hem gevolgd zijn, een verkeerd punt van uitgang hadden, omdat zij hunne waarnemingen deden in eene maatschappij, waarin, in den regel, de kapitalist land verpacht en arbeid huurt. Hierdoor schijnt de kapitalist den eersten stoot aan de productie te geven en ontstaat het denkbeeld dat kapitaal moet aanwezig zijn vóór er arbeid kan geschieden. George stelt de drie factoren der voortbrenging van rijkdom in andere volgorde. Er moet land zijn, — zegt hij — vóor er arbeid kan worden gedaan, en arbeid moet zijn gedaan eer kapitaal kan zijn voortgebracht. Kapitaal is het resultaat van arbeid, en wordt door den arbeid gebruikt om dezen bij te staan in verdere productie. Arbeid is de eerste kracht en gebruikt het kapitaal. Arbeid kan slechts op land worden uitgeoefend en trekt uit het land de stof die hij in rijkdom omzet. Land moet dus eerst aanwezig zijn. De natuurlijke volgorde is: land, arbeid, kapitaal. Uit te gaan van kapitaal als eersten factor in de productie is onjuist en leidt tot valsche conclusiën. Kapitaal is niet eens een noodzakelijke factor in de productie, want arbeid kan, ook zonder kapitaal, rijkdom voortbrengen en moet dit zelfs bij de schepping van het eerste kapitaal hebben gedaan.

Het is haast overbodig den lezer te waarschuwen, dat de woorden hier in hunne economische beteekenis worden genomen. »Land" is al wat de natuur aan stof en kracht den mensch ter beschikking stelt. Niets van dit alles valt onder het begrip »kapitaal". »Kapitaal" is dat deel van den rijkdom dat gebruikt wordt om meer rijkdom voort te brengen, en onder »rijkdom" wordt verstaan dat deel der natuurproducten, dat door menschelijke inspanning is bemachtigd, vervoerd, samengevoegd, afgescheiden of op andere manier gewijzigd, om het geschikt te maken voor de bevrediging der menschelijke begeerten. Het is in stof opeengehoopte arbeid, even als de zonnehitte is opeengehoopt in de steenkool. Zoo kan men onder de economische beteekenis van »rijkdom" niet brengen schuldbrieven, hypotheken, banknoten enz., die evenals de eigendom van slaven, alleen het recht vertegenwoordigen om door anderen voortgebrachten rijkdom te bemachtigen.

Wij zagen dus, dat — volgens George's redeneering — kapitaal in handen van den kapitalist niet noodig is vóór dat de arbeid zijn loon kan behalen, want waar het land vrij is en de arbeid niet door kapitaal wordt bijgestaan, komt de gansche opbrengst aan den arbeider als loon. Het natuurlijke loon van den arbeid is dus het gansche product van den arbeid. Is nu het land vrij, en wordt de arbeid wel bijgestaan door het kapitaal, dan bestaat het loon uit het geheele product, na aftrek van hetgeen noodig is om het gebruikte kapitaal uit arbeid opeen te hoopen. De arbeider is hier niet in dienst van den kapitalist; hij neemt het kapitaal in dienst en betaalt er interest voor. Eerst wanneer al het land is gemonopoliseerd, en rente moet worden betaald voor het gebruik er van, wordt de arbeider, die geen land kan verkrijgen om zijn arbeid op uit te oefenen, gedwongen voor loon te werken voor den kapitalist, die het land huurt, en dan ontstaat de toestand, waarin de loonen door mede-

dinging der arbeiders worden neergedrukt tot het minimum waarvan de arbeider verkiest te leven.

Immers, ware niet al het land gemonopoliseerd, en bleef een aanzienlijke hoeveelheid voor de arbeiders open om voor zich zelven te werken, dan zouden de loonen zeker stijgen, omdat niemand voor een ander zou willen werken, tenzij hij aanmerkelijk meer kon verdienen, dan wanneer hij voor zich zelven werkte. Eerst wanneer hetgeen de natuur biedt, buiten zijn bereik is gesteld, is hij gedwongen te werken voor het loon dat hij bedingen kan. Zijn de arbeiders overvloedig, dan wordt het loon zoo laag als de noodzakelijkheid om den arbeider in het leven te houden, gedoogt.

Een scherpzinnig onderzoek naar de verrichtingen van het kapitaal brengt George tot de slotsom, dat de uitbreiding der nijverheid niet door het kapitaal wordt bepaald, vermits de eenige grens van die uitbreiding is de toegankelijkheid der grondstof. Wel kan kapitaal den vorm der nijverheid en haar voortbrengingsvermogen bepalen door beperking van het gebruik van hulpmiddelen, en door verdeeling van den arbeid uit te sluiten.

Doch — zegt George — al beperkt de voorraad kapitaal de voortbrengingskracht der nijverheid en wordt aldus door dien voorraad een minimum bepaald waarboven de loonen niet kunnen stijgen, het is duidelijk dat de armoede van het gros der bevolking in beschaafde landen niet voortspruit uit schaarschheid van kapitaal. Want niet alleen bereiken nergens de loonen de grens gesteld door de voortbrengingskracht der nijverheid, maar zij zijn betrekkelijk het laagst waar het kapitaal het overvloedigst is. Het gereedschap en de machinerie der voortbrenging zijn in de meest ontwikkelde landen klaarblijkelijk in ruimer mate voorhanden dan het daarvan gemaakte gebruik zou eischen, en bij elk vooruitzicht van loonende plaatsing komt meer kapitaal beschikbaar dan noodig is. De emmer is niet alleen vol;

hij vloeit over. Dit springt zoo duidelijk in het oog, dat niet alleen onder onwetenden, maar ook door economisten van groot gezag de kwijning in de nijverheid wordt toegeschreven aan den overvloed van machinerie en de opeenstapeling van kapitaal, en dat de oorlog, die een vernietiging van kapitaal is, wordt beschouwd als een oorzaak van levendigen omzet en hooge loonen; — eene opvatting die, zonderling genoeg — zoo groot is de verwarring der denkbeelden ten opzichte van dergelijke zaken — wordt ondersteund door velen die aannemen dat het kapitaal den arbeid in dienst neemt en het loon betaalt.

Hetzelfde verschijnsel als bij het loon, wordt waargenomen bij den interest.

Interest is eigenlijk niet eene betaling voor het gebruik van kapitaal, maar vertegenwoordigt den aanwas van het kapitaal. Ware er geen aanwas, dan zou een prijs voor het gebruik slechts bij uitzondering zijn te bedingen. Er zijn drie wijzen van voortbrenging:

1°. het door vervorming of vervoer geschikt maken der natuurproducten voor de bevrediging van menschelijke begeerte;

2°. het gebruik maken der voorttelingskracht van planten en dieren;

3°. het ruilen, waardoor bij den algemeenen voorraad rijkdom wordt gevoegd het hoogere voortbrengingsvermogen dat de natuurkrachten op eene bepaalde plaats, of de menschelijke kracht in eene bepaalde bezigheid bezit.

Bij de eerste wijze *kan* het kapitaal, bij de beide andere *moet* het den arbeid helpen.

Vervormen of vervoeren wij het kapitaal om het voor de bevrediging geschikter te maken, dan spruit het voordeel voort uit het gebruik. Zoo voor hem, die ijzer, steenkolen, water en olie tot een stoommachine maakt en aan 't werk brengt. Bij de beide andere wijzen van productie ligt het voordeel in de vermeerdering. Zoo wie kool plant of

een paard fokt of jongen wijn keldert. Zoo ook wie ruilt, d. i. wie kapitaal brengt op de plaats waar het noodig is en hooger waarde heeft, waartegen hij ander kapitaal ontvangt dat voor hem hooger waarde heeft dan op de plaats waar het vroeger was.

Oorspronkelijk komt het voordeel uit het gebruik aan den arbeid, dat uit vermeerdering aan het kapitaal zelf. Er ontstaat echter voor de verschillende wijzen van productie een gemiddeld peil van voordeel, omdat noch arbeid, noch kapitaal zullen worden besteed aan eene der wijzen van productie, zoolang eene andere wijze grooter opbrengst belooft. Dat wil zeggen: arbeid besteed aan de eerstgenoemde wijze van productie verkrijgt de opbrengst na aftrek voor het kapitaal van zoodanigen aanwas als dit zich in de andere wijzen van productie had kunnen verschaffen, en kapitaal, aan 't werk gesteld in de beide andere wijzen van productie, erlangt niet zijn ganschen aanwas, maar eerst na aftrek van zoodanige belooning van den arbeid als deze kon erlangen, ware hij besteed aan de eerstgenoemde productiewijze.

Zoo spruit de interest uit het vermogen van aangroeien, dat de zich vermenigvuldigende krachten der natuur en de in werking daarmee overeenkomende vatbaarheid voor ruiling, geven aan het kapitaal. Interest is geen willekeurige, maar eene natuurlijke zaak; hij is niet het resultaat van eene bijzondere maatschappelijke inrichting, maar van de wetten van het heelal, waarop de maatschappij is gebouwd. Hij is derhalve rechtvaardig.

Tusschen loon en interest bestaat dus de betrekking, dat dezelfde oorzaken beider rijzing en daling bepalen. Zij hangen — zegt George — niet af van het product van arbeid en kapitaal, maar van hetgeen er overblijft, als de grondrente van het product is afgenomen, of — wat hetzelfde is — van het product dat zij zouden kunnen verkrijgen zonder grondrente te betalen — d. i. van het armste land in gebruik.

Immers, George neemt Ricardo's bepaling over, dat grondrente is hetgeen de grond meer opbrengt, onder overigens gelijke omstandigheden, dan het minst productieve land in gebruik. Laat dus vrij het voortbrengingsvermogen van den grond vermeerderen, — als de grondrente met die vermeerdering gelijken tred houdt, zullen noch loon, noch interest er eenig voordeel van trekken. Er is eene lijn getrokken door den voortgebrachten rijkdom; het deel boven de lijn is voor de grondrente, het andere voor loon en interest; — vermeerdert de productie, dan volgen loon en interest niet evenredig die vermeerdering; zij blijven afhankelijk van het deel, dat de grondrente eerst van de opbrengst afneemt. Nu heeft de grondrente de neiging om bij vermeerdering van bevolking en vooruitgang der beschaving voortdurend te stijgen. George betoogt dit zoowel uit de feiten: het standhouden van het pauperisme bij de groote vermeerdering van rijkdom, als door redeneering.

Stel, zegt hij, dat de arbeidbesparende machine tot zoo groote volmaking wordt gebracht, dat de arbeid niet meer noodzakelijk is voor de voortbrenging van rijkdom, dan zouden de loonen nul zijn, en de interest nul, omdat de grondrente alles zou verkrijgen. De eigenaars van den grond zouden noch naar arbeid, noch naar kapitaal behoeven te vragen. Niemand zou buiten den grondeigenaar kunnen bestaan dan door diens giften. Daar nu de arbeidsparende machines met den dag meer volkomen worden gemaakt, beweegt zich de maatschappij in de richting van den geschilderden toestand, dat is in de richting van telkens grooter rijkdom van den landeigenaar en van meer volkomen afhankelijkheid en diepe armoede van de overige leden der gemeenschap. Ik wil hier herhalen, dat landeigenaar moet genomen worden in den ruimen zin van hem die de macht heeft een deel der stoffelijke wereld uitsluitend ten eigen bate aan te wenden (monopolist). De man die de heerschappij heeft over het land waarop

anderen moeten arbeiden, kan zich het product van den arbeid toeëigenen als den prijs voor het verlof om er te arbeiden.

»De groote oorzaak" — zegt onze schrijver aan het slot van zijn onderzoek naar de wetten die de verdeeling van den rijkdom beheerschen, — een onderzoek waarvan ik enkele trekken heb aangeduid, — »de groote oorzaak van de ongelijkheid in de verdeeling van den rijkdom is de ongelijkheid in de beschikking over land. De eigendom van land is het groote, eerste feit, dat ten slotte den maatschappelijken, staatkundigen, en ten gevolge daarvan den intellectueelen en moreelen toestand van een volk bepaalt. En zoo moet het zijn. Want het land is de woning van den mensch, de voorraadschuur waaruit hij al zijne behoeften moet trekken, het materiaal waarop zijn arbeid moet worden toegepast voor de bevrediging van al zijn begeerten; immers zelfs de voortbrengselen der zee kunnen niet worden bemachtigd, het licht der zon niet genoten, noch eenige natuurkracht benuttigd, zonder het gebruik van het land en wat het oplevert. Op het land zijn wij geboren, van het land leven wij, tot het land keeren wij terug; — wij, kinderen van den bodem, zoo waar als de grasscheut of de bloem des velds. Neem van den mensch weg al wat tot het land behoort en hij is niet meer dan een geest zonder lichaam. Stoffelijke vooruitgang kan ons niet vrijmaken van onze afhankelijkheid van het land; alleen kan hij de macht vermeerderen om rijkdom uit het land te trekken, en daarom kan de maatschappij tot in de eeuwigheid stoffelijk vooruitgaan, zonder dat, wanneer het land in handen van enkelen is, de loonen zullen stijgen of de toekomst verbeteren van hen die niets hebben dan hun arbeid. Die vooruitgang kan slechts de waarde van het land verhoogen, en de macht welke het bezit er van geeft. Overal, in alle tijden, bij alle volken, is het bezit van land de grondslag der aristocratie,

het fundament der groote fortuinen, de bron van macht. Zooals de Brahmanen zeiden, eeuwen geleden:

«Wien te eeniger tijd de grond behoort, aan hem behooren de vruchten er van. Witte zonneschermen en olifanten dol van trots zijn de bloemen van den landeigendom."

De remedie is dat het land aan particulieren worde ontnomen en kome in het bezit der gemeenschap. *We must make land common property.*

Is dit middel het ware, dan moet het niet strijden tegen de rechtvaardigheid, het moet practisch toepasbaar zijn, het moet overeenstemmen met de richting, waarin de zich ontwikkelende maatschappij zich beweegt, en het moet met andere hervormingen in harmonie zijn.

Dit te betoogen is het doel van de tweede helft van George's boek. Ook hier moet ik mij bepalen tot een enkelen greep. Na de verdediging der stellingen, dat het particulier bezit van land onrechtvaardig is, en dat het de slavernij der arbeiders ten gevolge heeft, komt onze schrijver tot het betoog, dat de eigenaar, ten bate der gemeenschap van zijn eigendom ontzet, op vergoeding geene aanspraak heeft. Hierin verschilt hij van andere voorstanders der »nationaliseering" van den bodem, en bij de beperking die mij het bestek van dit geschrift oplegt, mag toch dit betoog niet ontbreken, omdat het meer dan eenig ander den radicalen denker teekent.

Particulier landbezit is onrecht; het schaadt der maatschappij. Nuttigheid en rechtvaardigheid eischen de afschaffing. De bewering van hen die meenen dat den eigenaars vergoeding toekomt, is onjuist, omdat het onmogelijk is door eenig vergelijk het radicale verschil tusschen recht en onrecht uit den weg te ruimen. In dezelfde mate als de belangen der landbezitters worden gewaarborgd, in dezelfde mate worden de belangen en rechten van allen uit het oog verloren, en indien de landbezitters niets van hunne voorrechten moeten verliezen, kan de massa des volks niets winnen.

Mill's voorslag om tot nationaal eigendom te verklaren alle aangroeiing van de waarde van het land, die niet door de inspanning van de eigenaars is verkregen, noemt George onpractisch, hoezeer ook dergelijke plannen het nut hebben, dat zij op het onderwerp de aandacht vestigen. Dat zij besproken worden is een teeken der hope; het is het eerste indringen van de wigge der waarheid.

»Kruipend nederig is de rechtvaardigheid in den mond der menschen, wanneer zij begint zich te verzetten tegen een door vele jaren in eere gebracht onrecht, en wij Engelsch sprekende natiën dragen nog den halsband van den Saksischen lijfeigene, en hebben geleerd te gelooven, dat de »verkregen rechten" van landeigenaars moeten beschouwd worden met haast denzelfden bijgeloovigen eerbied, dien de Egyptenaren koesteren voor den krokodil. Maar als de tijden er rijp voor zijn, groeien de denkbeelden, hoe onbeteekenend zij bij hunne eerste verschijning zich ook voordoen. Op zekeren dag dekte de Derde Stand zich de hoofden, toen de koning zijn hoed opzette. Slechts een korte poos later viel het hoofd van een afstammeling van den Heiligen Lodewijk. De beweging tegen de slavernij in de Vereenigde Staten begon met spreken over het schadeloosstellen der eigenaars, maar toen vier millioen slaven waren vrijgemaakt, kregen de eigenaars geen vergoeding, en zij vroegen er ook niet om. En wanneer eens het volk van zulk een land als Engeland of de Vereenigde Staten genoegzaam doordrongen is van het onrecht en het nadeel van persoonlijken landeigendom, om eene poging tot nationaliseering te doen, zal het ook gestemd zijn om dit langs een meer rechtstreekschen en gemakkelijken weg te doen dan door koop. Het zal zich met vergoeding aan de eigenaars het hoofd niet breken."

Het recht eischt niet, dat men den eigenaars eenige inschikkelijkheid betoont. Indien de grond van een land aan het volk van dat land behoort, welke aanspraak kunnen dan

— 't zij uit zedelijkheid of rechtvaardigheid afgeleid — de personen die men landeigenaars noemt, maken op de rente van dien grond? Herbert Spencer zegt: »Hadden wij te doen met de lieden die oorspronkelijk het menschelijk geslacht van zijn erfdeel beroofden, dan zouden wij korte metten kunnen maken." — Waarom toch geene korte metten gemaakt? Want deze diefstal is niet als die van een paard of van eene som gelds, die ophoudt met de daad. Het is een onophoudelijke diefstal, die elken dag, elk uur wordt voortgezet. De grondrente komt niet uit de opbrengst van het verleden, maar uit die van heden. Zij is eene onafgebroken belasting, geheven van den arbeid. Iedere slag van den hamer, van het houweel, iedere stoot aan de weversspoel, iedere zucht van het stoomwerktuig, betaalt er zijn tol aan. Zij neemt haar deel van de verdiensten van menschen die diep onder den grond hun leven wagen, en van hen die boven de schuimende baren hangen aan de zwiepende masten; zij maakt aanspraak op de rechtmatige belooning van den kapitalist en de vruchten van het geduld der uitvinders; zij neemt kleine kinderen weg van hun spel en van de school en dwingt hen te werken, vóor hun gebeente de noodige hardheid, hun spieren de noodige vastheid bezitten; zij berooft de bibberenden van warmte, de hongerigen van voedsel, de zieken van medicijn, de bezorgden van rust. Zij verlaagt, verdierlijkt en verbittert. Zij hoopt huisgezinnen van acht en tien op in één morsige kamer; zij doet jongens en meisjes in den landbouw leven als kudden zwijnen; zij vult de kroeg met hen die geen welvoorzien tehuis hebben; zij maakt van knapen die nuttige menschen konden worden, candidaten voor gevangenissen en verbeterhuizen; zij vult de bordeelen met meisjes die de reine moedervreugde hadden kunnen smaken; zij zendt de hebzucht en alle kwade hartstochten plunderende door de maatschappij, evenals een harde winter de wolven drijft naar de woningen der menschen; zij ver-

duistert het geloof in de ziel der menschen en breidt over het beeld van een rechtvaardigen en genadigen Schepper den sluier uit van een hard, blind en wreed noodlot.

Trouwens — zegt George — het gemeene recht, dat voor en door landeigenaars is gemaakt, geeft den bezitter te goeder trouw geenerlei aanspraak tegenover den rechtmatigen eigenaar. Al heeft hij een koopprijs betaald, de wet ontzet hem eenvoudig zonder het zich met »de ingewikkelde quaestie der vergoeding" lastig te maken.

George maakt op de radicale oplossing die hij voorstaat, slechts ééne uitzondering. Hij wil alleen het land in bezit nemen, niet wat er op gebouwd of geplant is (improvements).

»En er zou" — zoo besluit hij — »in dezen maatregel van rechtvaardigheid geene onderdrukking zijn, geene schade voor eenige klasse. De groote oorzaak van de huidige ongelijke verdeeling van den rijkdom zou zijn weggevaagd met al het lijden, al de verbijstering, al het bederf dat haar volgt. Zelfs de landeigenaars zouden deelen in de algemeene winst. Zelfs de groote landeigenaars zouden wezenlijke winst behalen. En de winst der kleine landeigenaars zou bovenmate groot zijn. Want wie de Rechtvaardigheid welkom heet, heet welkom de dienstmaagd der Liefde. Vrede en Overvloed komen, in haar gevolg, hunne goede gaven brengende, niet aan enkelen, maar aan allen."

Ziedaar — de lezer zal het mij toestemmen — een man die gelooft.

Na eene beschouwing over de geschiedenis van den grondeigendom en de eigenaardige kenmerken dier instelling in de Vereenigde Staten, komt hij tot de toepassing van zijn middel, waaraan hij doet voorafgaan een kort betoog dat de persoonlijke eigendom onbestaanbaar is met de best mogelijke exploitatie van den grond.

Hoe zullen wij de remedie toepassen? — vraagt George zich af. Vele lezers zullen in het antwoord op deze vraag

belang stellen, weshalve ik het in des schrijvers eigen woorden doe volgen.

»Wij zouden aan de wet der rechtvaardigheid voldoen; wij zouden alle economische eischen vervullen door met één slag alle persoonlijke titels van eigendom te vernietigen, al het land tot openbaar eigendom te verklaren en het in naar de behoefte te bepalen perceelen aan de hoogste bieders te verpachten, onder voorwaarden die een veiligen waarborg zouden geven voor het persoonlijk recht op alle aan te brengen verbeteringen.

»Zoo zouden wij in eene meer samengestelde maatschappij dezelfde gelijkheid van rechten instellen, die in eene meer eenvoudige maatschappij was gewaarborgd door gelijke verdeeling van den grond, en door het land in gebruik te geven aan hem die er het meeste uit kan halen, zouden wij de grootst mogelijke productie verzekeren.

»Zoodanig plan, wel verre van een wilde, onpractische inval te zijn, is (met de uitzondering dat hij aan de tegenwoordige eigenaars vergoeding wil schenken) door een zoo voortreffelijk denker als Herbert Spencer onderschreven.

»Doch al schijnt het uitvoerbaar, zoodanig plan komt mij voor niet het beste te zijn. Of liever, ik wil hetzelfde op eenvoudiger, gemakkelijker en rustiger manier verwezenlijken, dan door al het land verbeurd te verklaren en het formeel aan de hoogst biedenden te verpachten.

»Dit zou noodeloos een schok geven aan de heerschende gebruiken en de denkwijze waaraan men gewend is — wat moet vermeden worden.

»Dit zou eene noodelooze uitbreiding ten gevolge hebben van het administratief raderwerk — wat moet vermeden worden.

»Het is een axioma van staatmanskunst, dat door de met succes bekroonde stichters van tyrannieën is begrepen en gevolgd, — dat groote veranderingen het best kunnen wor-

den tot stand gebracht onder oude vormen. Wij, die vrije mannen willen zijn, moeten die waarheid in 't oog houden. Het is de methode der natuur. Wil de natuur een hooger type maken maken, dan neemt zij een lager en ontwikkelt het. Het is ook de wet der ontwikkeling van de maatschappij. Laat ons volgens haar werken. Met den stroom mede drijven wij snel en ver. Er tegen, is het hard roeien en weinig vorderen.

»Ik stel niet voor den persoonlijken landeigendom te koopen of verbeurd te verklaren. Het eerste zou onrechtvaardig zijn, het tweede noodeloos. Laat de personen die nu het land hebben, indien zij willen, het bezit behouden van hetgeen zij gaarne *hun* land noemen. Laat hen voortgaan het *hun* land te noemen. Laat hen koopen en verkoopen en schenken en legateeren. Wij kunnen hun gerust de schaal laten, indien wij de pit nemen. *Het is niet noodig het land verbeurd te verklaren; het is alleen noodig de grondrente verbeurd te verklaren.*

»En om de grondrente te bemachtigen ten gebruike voor den staat, is het niet noodig dat de staat zich kwellen zal met het verhuren van land en de kansen zal loopen van de begunstiging, knoeierij en omkooperij, die daaraan vast zouden kunnen zijn. Het is niet noodig, dat een nieuw raderwerk in 't leven wordt geroepen. Het raderwerk bestaat reeds. In stede van het uit te breiden, moeten wij het vereenvoudigen en tot geringer afmetingen terugbrengen. Den landeigenaars een percentage der grondrente overlatende, dat waarschijnlijk veel minder zou bedragen dan de kosten en verliezen onafscheidelijk van eene poging tot verpachting door den Staat, en van het bestaande administratief raderwerk gebruik makende, kunnen wij zonder schok het recht van allen op den grond vestigen door de grondrente te nemen voor den Staat.

»Wij nemen reeds een deel der grondrente als belasting. Wij hebben alleen in ons belastingstelsel eenige verandering te maken om haar geheel te nemen.

»Wat ik derhalve voorstel als de eenvoudige, doch souvereine remedie, die het loon zal doen stijgen, de verdiensten van het kapitaal vermeerderen, het pauperisme zal uitroeien, de armoede zal vernietigen, loonenden arbeid zal geven aan ieder die dezen wenscht, ruimte van beweging zal verschaffen aan de menschelijke vermogens, misdaad zal verminderen, zedelijkheid zal verhoogen en smaak en verstand, de regeering zal zuiveren en de beschaving tot edeler hoogten opvoeren, is — *de grondrente in bezit te nemen door middel van belasting.*

»Langs dezen weg kan de Staat de algemeene eigenaar worden zonder zich zoo te noemen, en zonder eenige nieuwe functie op zich te nemen. In den vorm zou de landeigendom blijven zooals hij nu is. Geen eigenaar behoeft van zijn eigendom te worden ontzet, en geen beperking te worden ingevoerd ten aanzien van de hoeveelheid land die iemand bezitten mag. Want als de Staat in belasting de grondrente voor zich neemt, zal het land, ongeacht te wiens name het staat en in welke stukken het verdeeld is, in werkelijkheid algemeen eigendom zijn, en ieder lid der gemeenschap zal deel hebben aan de voordeelen van dien eigendom.

»Vermits nu de belasting op de grondrente, of op de waarde van den grond moet verhoogd worden in dezelfde mate als wij andere belastingen afschaffen, kunnen wij het denkbeeld in een practischen vorm kleeden door voor te stellen:

»*Alle belastingen af te schaffen, behalve die op de waarde van den grond.*"

Zoo is George eindelijk tot zijn resultaat gekomen, dat hij in de volgende hoofdstukken toetst aan een aantal bezwaren, die er tegen kunnen worden aangevoerd. De uitwerking zijner remedie op de voortbrenging en verdeeling van den rijkdom, op personen en standen, op de inrichting der maatschappij en het maatschappelijk leven, worden in de volgende afdeeling besproken.

Het slot van het boek is een onderzoek naar de wet van den menschelijken vooruitgang. In den aanvang van dit overzicht is daaruit reeds de schoone bladzijde afgeschreven, waarin George na een terugkeeren tot Rechtvaardigheid en Vrijheid de Gouden Eeuw op aarde voorspelt. Want de wet van den menschelijken vooruitgang is voor hem geene andere dan de wet der moraliteit. »In dezelfde mate waarin de regeling der maatschappij de rechtvaardigheid bevordert, in dezelfde mate waarin zij de gelijkheid der menschen erkent, in dezelfde mate waarin zij aan ieder volkomen vrijheid waarborgt, alleen beperkt door de gelijke vrijheid van ieder ander, — in die mate moet de beschaving vooruitgaan. Naarmate de maatschappij hierin tekort schiet, moet de beschaving stilstaan of achteruitgaan. Staathuishoudkunde en sociale wetenschap kunnen niets leeren, dat niet begrepen is in de eenvoudige waarheden, die aan arme visschers en Joodsche boeren werden geleerd door Eén, die achttienhonderd jaren geleden werd gekruisigd — de waarheden die beneden de misvormingen van baatzucht en bijgeloof, tot grondslag schijnen te liggen van elken godsdienst die, in welke tijden ook, gepoogd heeft een vorm te geven aan de geestelijke aspiratiën van den mensch."

Naast deze uitspraak wensch ik eene andere te plaatsen, die in de *Social Problems* van onzen schrijver is te vinden: «Het is de dwaas die zegt in zijn hart, dat er geen God is. Doch hoe zullen wij den man noemen, die ons zegt, dat God ons gebiedt met dit soort van een wereld tevreden te zijn?"

Dit boek, dat tusschen Augustus 1877 en Maart 1879 geschreven is, was de vrucht der waarneming van George's gansche leven. Zijn eigen streven naar rijkdom, erkend en gemotiveerd in het artikel op 25jarigen leeftijd geschreven, waarvan ik een deel vertaalde, was zeker niet vreemd aan het ontstaan van het werk. Immers hij zag uit eigen ervaring,

hoe een eerlijk en bekwaam arbeider als hij was, als ware het door een ijzeren muur, gescheiden bleef van de middelen die hij begeerde om in de hoogste mate nuttig te kunnen zijn, terwijl die middelen kwistig waren toebedeeld aan velen die er hoegenaamd geen nut meê stichtten.

Zelf zegt hij omtrent de wording van zijn boek:

»Ik heb in dit onderzoek den gang van mijn eigen denken gevolgd. Toen ik, in gedachten, er een aanvang meê maakte, had ik geene theorie te staven, geene conclusiën te bewijzen. Doch, toen ik éens een nauwkeurigen indruk had gekregen van de morsige armoede eener groote stad, werd ik mismoedig, en het kwelde mij en liet mij geen rust; ik moest denken over de oorzaken daarvan en over de wijze waarop genezing te brengen is."

George was in den tijd toen hij zijn boek schreef, niet geïsoleerd. Zijne zuster Jennie was zijne trouwe helpster; zijn zoon George schreef de kopij over, en hij had vier vrienden met wie hij over zijn onderwerp vruchtbare gesprekken kon voeren. Zij waren: E. R. Taylor, een rechtsgeleerde van naam, A. E. Bell, journalist te San Francisco, William A. Hinton, met wien George vroeger de *Evening Post* redigeerde, en John Swett, een onderwijzer.

Toen het boek af was, moest een uitgever gezocht worden. George's broeder Thomas en professor Swinton spraken er de groote New-Yorksche uitgevers over. Eerst keken de Harper's het boek in; maar het kwam hun te revolutionnair voor. Bij de Scribner's hetzelfde bezwaar. Daarna las D. Appleton het handschrift. Hij vond het mooi, maar als man van zaken achtte hij het succes van een zoo radicaal werk zeer onzeker, zoodat hij het alleen wilde drukken als de stereotiepplaten hem werden geleverd. George had geen geld om het zetten en afgieten te bekostigen, maar zijn vriend Hinton, die in San Francisco eene drukkerij had, dorst het waagstuk te bestaan. Hij deed het boek zetten en stereotypeeren,

en drukte er 500 exemplaren van, die in een ommezien werden verkocht en de kosten goedmaakten. De vormen gingen daarop naar New-York, waar de firma Appleton een tweede oplage drukte, later door ettelijke andere gevolgd, zoowel in Engeland als in Amerika. Geen economisch werk in de Engelsche taal is zoo verspreid als *Progress and Poverty*. Op de dure uitgaven volgden volksedities, en men koopt het boek van ruim 400 pagina's voortreffelijken druk op goed papier thans voor één shilling.

Progress and Poverty werd in vele talen vertaald, in het Nederlandsch door den heer J. W. Straatman.[1]

De indruk, allerwegen door het werk gemaakt, is groot. Het was voor vele eenvoudigen van geest een evangelie der betere toekomst; voor de meeste economisten een schitterend verdedigde paradox; voor ontelbaar velen het voorwerp van ernstige overweging.

Richard T. Ely schreef in 1886, in zijn zeer belangrijke studie *The Labor Movement in America*: »*Progress and Poverty* is nog geen tien jaren geleden uitgekomen, en toch mag men thans zonder aarzeling verzekeren, dat het verschijnen van dat ééne boek een merkwaardig tijdstip is in de geschiedenis van het economisch denken, zoowel in Engeland als in Amerika. Het is geschreven in een bevattelijken en schitterenden stijl; het is uitgegeven in goedkoope edities in Engeland en Amerika, en bereikte in beide landen eene verspreiding als geen economisch werk vóór dezen. Tienduizenden arbeiders hebben *Progress and Poverty* gelezen, die nimmer te voren een boek over staathuishoudkunde inzagen, en de conclusiën van het werk zijn in breeden kring aangenomen geloofsartikelen van den werkman. En is reden om te vermoeden dat het aantal der aanhangers buiten den werk-

[1] Haarlem, bij H. D. Tjeenk Willink. De eerste uitgave verscheen in 1882; de tweede, eene goedkoope uitgave in 1885.

mansstand betrekkelijk even groot is. Menschen van allerlei werkkring vindt men er onder, — fabrikanten, rechtsgeleerden, kooplieden, geestelijken. Eene vereeniging is gesticht tot verwezenlijking van de beginselen van *Progress and Poverty*, de *Tax Reform League* genaamd. Een aantal bladen, waaronder minstens één dàgblad, verdedigen de theorie."

Elders zegt dezelfde schrijver: »Men kan bezwaar hebben tegen Henry George's leer — zooals ik zeer beslist heb — en zich toch verheugen in den goeden invloed, dien zijne boeken uitoefenen door tot nadenken te prikkelen en de edele aandriften des volks te versterken. Het zou inderdaad niet gemakkelijk zijn de opvoedende kracht van dat ééne werk *Progress and Poverty* te overschatten."

De groote verspreiding van het boek is zeker voor een deel te verklaren door de helderheid, de groote juistheid van uitdrukking, waarop de schrijver zich met zoo voortreffelijken uitslag toelegt. Hij schrijft voor het volk. »De voortgang der beschaving" — zegt hij in een der opstellen die onder den titel *Social Problems* in 1884 zijn verschenen, — »eischt, dat allengs meer verstandelijke kracht worde besteed aan de zaken der maatschappij, en wel niet de verstandelijke kracht van de weinigen, maar van de menigte. Wij kunnen niet zonder gevaar de politiek overlaten aan de staatslieden en de staathuishoudkunde aan de professoren. Het volk zelf moet denken, omdat het volk alleen kan handelen." Alle krachten der maatschappij wil hij zetten aan het groote werk der bestrijding van de armoede, — ook van die der vrouw. »Er zijn er, die zeggen, dat de vrouwen minder intelligent zijn dan de mannen; doch wie zal zeggen dat zij minder invloed hebben? En ik ben vast overtuigd, dat om eene groote verbetering der maatschappij tot stand te brengen, eer op medelijden dan op eigenbelang, eer op plichtgevoel dan op het verlangen om zelf vooruit te komen, een beroep moet worden gedaan."

Niet minder dan uit de aanhangers der nieuwe leer kan men uit de bestrijders opmaken welk een invloed dit boek heeft gehad en nog dagelijks uitoefent. Er zijn tal van brochures en ook lijvige boeken geschreven om George te wederleggen, vooral in Engeland. Want geen volk is meer voorbereid om eene theorie te aanvaarden, die de heillooze gevolgen van het grootgrondbezit aantast, dan het Engelsche. Het heeft voor oogen hoe de regeling van het grondbezit het geheele Iersche volk tot de diepste ellende heeft gebracht. De brutaalste vorm van gewelddadige toeëigening is daar door het geschreven recht gewettigd, en de afstammelingen der oorspronkelijke eigenaars zijn overgeleverd aan de willekeur der kleinzonen van de veroveraars. Ook in Engeland zelf heeft het onaantastbare grootgrondbezit der adellijke familiën ernstige bestrijders. Geen wonder dus, dat George's boek daar werd gelezen en — bestreden.

Een der voornaamste bestrijders was W. H. Mallock in de *Quarterly Review*. Zijne artikelen verschenen later, als boek, onder den titel *Property and Progress*, met de beteekenisvolle bijvoeging op den omslag: »feiten tegenover begoocheling."

Het loont de moeite te zien hoe deze scherpe tegenstander George karakteriseert.

»Hij is in al zijne hoofdstellingen evenzeer in tegenspraak met de feiten als de meest waanzinnige sterrewichelaar, en in zijne voorstellen zoo vijandig tegen de maatschappij als de meest kwaadwillige misdadiger; maar toch is hij zelf noch waanzinnig, noch misdadig. In toon en methode geeft hij zich door vele fouten en zwakheden bloot. Zijn pedanterie is buitensporig, zijn humeur dikwerf brooddronken, zijn edeler gevoelens zijn zoozeer bezoedeld door eigenwijsheid, dat hij ze zelden kan mededeelen zonder zich in postuur te zetten, en zijn practisch programma is monsterachtig. Toch gelooven wij, dat, niettegenstaande al deze gebreken, de bedoeling waarmede hij van wal stak, volkomen zuiver

en eerlijk is, en dat, hoe ook later wellicht zijn karakter moge verslimmeren, hij thans een onbaatzuchtig philanthroop is. Hij is de vriend der armen, hij is niet de vijand der rijken. Hij tracht de beschaving te redden, niet haar te vernietigen, en hij evenaart haast een Czar of een Engelschen tory in zijn haat en afgrijzen van onze hedendaagsche anarchisten uit het proletariaat. In zedelijken zin verdient hij derhalve ten volle te worden gehoord, en onze veroordeeling zijner leer, al zal zij er niet door worden verzacht, zal althans vergezeld gaan van zekeren eerbied voor den man. Wat wij van zijn karakter hebben gezegd, is even sterk van toepassing op zijn verstand. Ernstig als zijne dwalingen zijn, zijn zij de dwalingen van een krachtigen denker, en hij vervalt in begoochelingen waaraan de meeste menschen ontkomen, omdat hij argumenten ziet, waarvoor de meeste menschen blind zijn. Het is inderdaad geene overdrijving te zeggen, dat hij meer kracht van logische redeneering gebruikt aan het spartelen in het drijfzand des leugens, dan volstaan kon om anderen hoog op de rots der waarheid te brengen."

Noch George's eerlijkheid, noch zijne groote denkkracht zijn door iemand in twijfel getrokken, aan hoe felle bestrijding zijne leer ook blootstond. Zelfs de radicalen in Engeland — hierin opportunisten — stonden tegen hem op. Een hunner schreef, dat George's remedie zoo doordrong tot den wortel der dingen, dat zij den felsten strijd zou uitlokken en daardoor waarschijnlijk schade zou doen aan den geleidelijken gang der verbeteringen! Toch maakte hij school in Engeland. De *English Land Restoration League* is onder den invloed van zijn boek opgericht.

George is niet de eenige verdediger dezer theorie, noch de eerste. Herbert Spencer noemt de toeëigening van den bodem door den staat »vereenigbaar met den hoogsten stand der beschaving; zij kan worden ten uitvoer gelegd zonder

gemeenschap van goederen met zich te brengen en behoeft in de bestaande maatschappij geene bedenkelijke omkeering te veroorzaken." Stuart Mill schreef: »Wie grond bezit, die noodig is voor het leven, en niet in genoegzame hoeveelheid voor allen beschikbaar is, is een monopolist; zijn monopolie mag niet naar de willekeur des bezitters, maar moet in het belang der gemeenschap worden geëxploiteerd."

Nadat vele economisten over de theorie hadden gedacht, gaf George er voor het eerst den tastbaren vorm van een voorstel aan. »Het is merkwaardig," zegt hij, »hoe de menschen jarenlang over deze theorie zijn gestruikeld, zonder haar te doorgronden. Ware zij een hond geweest, zij had hen in de beenen gebeten."

Henry George zette den arbeid voort, in 1881 met eene brochure over de Iersche Landquaestie, in 1884 met de uitgave van een bundel opstellen onder den reeds vermelden titel *Social Problems* [1], in 1886 met *Protection or Free Trade*, ongerekend zijn arbeid in dag- en weekbladen, o. a. in zijn eigen weekblad *The Standard*.

In *Social Problems* wordt de critiek der hedendaagsche maatschappij voortgezet en zijne theorie nog scherper geformuleerd dan in zijn groote werk. Die korte opstellen bezitten, wat helderheid en schitterenden stijl aangaat, al de qualiteiten waardoor onze schrijver uitmunt, in de hoogste mate. Zij zijn frissche, opwekkende lectuur, sociale preeken, stichtelijk in den besten zin van het woord, vol levendig besef van hetgeen er verkeerds is in de maatschappij, opbouwende critiek en vertrouwen in eene betere toekomst.

Den lezer een denkbeeld te geven van George's boek over den vrijen handel zou mij, na de plaats die ik aan zijn hoofd-

---

[1] In het Nederlandsch vertaald door J. Stoffel (Deventer, W. Hulscher G. Jzn. 1884.)

werk heb moeten geven, mijn bestek verre doen overschrijden. Slechts zij kortelijk aangegeven wat de vrije handel is, dien hij verdedigt.

Vrije handel in zijne ware beteekenis is, volgens George, de afschaffing van elk invoerrecht, van elke belemmering van den in- en doorvoer, die niet geboden is door de eischen der gezondheid en zedelijkheid. Vrije handel wil nog meer zeggen. Het begrip is evenzeer op den inlandschen als op den buitenlandschen handel toe te passen; het omvat de afschaffing van elke belasting op koopen, verkoopen, vervoeren en ruilen, op het maken van contracten en de uitoefening van bedrijf, behalve wederom waar de belasting haar motief vindt in de zorg voor de openbare veiligheid, gezondheid of zedelijkheid. Nog verder breidt hij het begrip uit. Handel is een vorm van productie, en de bevrijding van den handel is weldadig, omdat zij bevrijding der productie is. Om dezelfde reden dus waarom wij van niemand belasting moeten vragen, als hij den rijkdom van een land vermeerdert door er dingen van waarde in te voeren, om die reden moeten wij ook het voortbrengen dier dingen binnen het land niet belasten. Dus eischt het beginsel van den vrijen handel, dat wij niet alleen alle indirecte belastingen afschaffen, maar ook alle directe, die arbeidsproducten treffen. Kortom, wij moeten vrij spel laten aan den natuurlijken aandrang tot voortbrengen, aan het bezit en het genot van de voortbrengselen, door geene enkele belasting te leggen op de voortbrenging, de verzameling of het bezit van rijkdom (dat is zaken door arbeid voortgebracht), iedereen vrijlatende te fabriceeren, te ruilen, te schenken, te verteren of te vermaken bij testament.

Zoo komt de schrijver hier wederom tot de belasting op de waarde van het land als *impôt unique*, waarbij hij nog als toelaatbaar noemt eene belasting op het uiterlijk vertoon

in den geest zooals men in Engeland heft van hen wier lakeien gepoederde pruiken dragen.

George droeg dit boek op aan de nagedachtenis van Quesnay, Turgot, Mirabeau, Condorcet en Dupont, *that knot of great Frenchmen*, die in de vorige eeuw het eerst de vaan van den vrijen handel omhoog hieven, in denzelfden geest waarin hij zich onder haar schaart, den waren vrijen handel, die den arbeid van elke belemmering bevrijdt.

Twee malen heeft Henry George Europa bezocht. De eerste maal in het najaar van 1881, toen hij als correspondent van de te New-York verschijnende *Irish World* zich op de hoogte kwam stellen van den staat van zaken in het ongelukkige Ierland. Hij bleef er vele maanden en baarde vooral opzien door de verdediging van zijne theorie in eene openbare vergadering te Dublin in Juni 1882. Dit maakte hem verdacht, zoo zelfs dat hij in Augustus tweemalen werd gevangen genomen. Hij won in Ierland wel enkele aanhangers, onder welke vooral te noemen is Michael Davitt, maar zijne denkbeelden vonden in het algemeen weinig ingang, omdat zij verdeeldheid zouden gebracht hebben in de nationale Iersche partij, tot welke niet weinige landeigenaars behoorden, die nu juist in het particulier grondbezit, mits redelijk uitgeoefend, niet een zoo groot gevaar zagen. Men achtte de verbreiding zijner leer voor het politieke doel der Iersche partij bedenkelijk, en gaf hem, toen hij in 1884 eene reeks voordrachten in Engeland kwam houden, niet onduidelijk te kennen, dat men hem in Ierland liever niet zag komen. Hij sprak er dan ook slechts eens, toen hij op zijne terugreis te Dublin vertoefde.

De campagne van 1884 heeft veel bijgedragen om George's landtheorie in Engeland ingang te doen vinden. Zij ging met zekere bezwaren gepaard. Zelfs in de groote stad Londen was men voor den hervormer zoo bevreesd, dat alle groote

zalen hem werden geweigerd, en hij ten slotte alleen in het oosten der stad eene voordracht kon houden. Op Skye en de andere eilanden sprak hij voor de *crofters* meestal in de open lucht. De macht der grondeigenaars was daar zoo groot, dat geen enkel lokaal beschikbaar werd gevonden. Een der *crofters* zeide hem: »Wij zijn banger voor den landheer dan voor den Almachtige, en banger voor den rentmeester dan voor den landheer, en voor den opzichter nog banger dan voor den rentmeester." Te Inverness, in de Schotsche Hooglanden, had een geestverwant George uitgenoodigd om te spreken en alle kosten voor zijne rekening genomen. De man zat op de eerste bank, maar durfde noch George toejuichen, noch eenig blijk geven dat hij hem kende. Hij deed zaken, waarin hij van de grondeigenaars afhankelijk was, en zou zich door voor zijn gevoelen uit te komen geruïneerd hebben.

De faam die George was vooruitgesneld, was niet gunstig. Henry Rose, die hem in een groot deel dezer campagne volgde, schrijft: »Toen George, na zijn boek, in persoon kwam, werd hij belasterd, evenals vroeger zijn boek. En diegenen van ons, die hem in eenige der groote vergaderingen hoorden, en vooral die het voorrecht hadden eenige, al te korte, uren met hem te spreken, kwamen wel tot het besluit dat zij niet te ras het oordeel der menschen moesten aannemen. De brandstichter, de dief, de apostel van den roof, de prediker van een nieuw evangelie van diefstal, die zwervende Amerikaansche reporter, die opvisscher niet — naar de wijze der apostelen — van menschen; maar — wat des duivels is — van den almachtigen dollar — wat bleek hij een zachtmoedige en welopgevoede schurk te zijn. . . Er waren er onder ons, die onder de betoovering van George's persoonlijkheid een gloed van patriotisme en menschenliefde gevoelden, welke, tenzij goede vruchten groeien aan slechte boomen, niet was overeen te brengen met de onheilspellende waarschuwingen van hen die George een wolf in schaapsvacht noemden."

Hij schijnt inderdaad een bijzonder innemend man te zijn, wien het niet aan humor ontbreekt. Rose vertelt dat George te Cardiff in gezelschap van vele anderen een Turksch bad nam. De heeren, die hem niet kenden, begonnen vrij grof te schelden op »dien Amerikaan Henry George." Deze mengde zich in het gesprek en hielp meê. Meenende dat zij die Henry George zoo scherp veroordeelden, wel zeer met den markies van Bute zouden ingenomen zijn, begon hij den lof te zingen van den rijken lord en legde vooral nadruk op het beheer van diens groote goederen te Cardiff. Toen waren de bordjes verhangen, en de heeren in 't bad eindigden met de uitspraak: »dat wat men ook van dien Amerikaan mocht zeggen, de wetgeving op den grondeigendom toch eene radicale hervorming noodig had."

Talrijk zijn in de Vereenigde Staten de adepten van de nieuwe leer. Het innig godsdienstig geloof, dat voortdurend George's denken beheerscht, bevordert niet weinig de kracht der aanhankelijkheid aan den leider. Een staaltje uit vele zij hier medegedeeld. In *The Standard* van 6 Augustus 1887 schrijft R. H. Cowdrey uit Chicago het volgende:

»Wat een wonderbaren invloed heeft deze leer: het land voor het volk, op den mensch! Hoe heradem't onder haren invloed de in de kerk verharde christen. En het beste van alles, dat zijn die duizenden die, ziende wat van het christendom gemaakt is, hebben gezegd: »Indien dit de leeringen van den Christus zijn, dan ben ik beter zonder christendom", en zich nu wenden tot dien slecht begrepen en slecht voorgestelden Christus"... »Ik gevoel dat de macht dezer beweging ligt in hare rechtvaardigheid, en deze bezit de kracht om terug te brengen tot God en zijne wegen allen die van hem zijn verdreven door de christelijke kerken."

Eene herleving van den door de kerkgenootschappen bedorven godsdienst is van George's beweging in de Vereenigde

Staten onafscheidelijk, sedert hij in de lente van het vorig jaar met den bekenden geëxcommuniceerden katholieken priester Mc Glynn — een nobele figuur — de *Anti-Poverty-Society* oprichtte. Het verband tusschen het godsdienstig en het economisch element in de beweging wordt door een Amerikaansch journalist aldus verklaard:

»Het merkwaardigste in deze beweging tegen de armoede is haar godsdienstige grondslag en de nieuwe verklaring van de wegen der Voorzienigheid, die hare leiders aan het volk geven. Waarschijnlijk is nooit in die mate als thans geschied, dat menschen van zeer verschillende inzichten omtrent godsdienst en maatschappij zich schaarden onder éene banier — zooals nu onder die van de nieuwe beweging. Zij gelooven aan een vaderlijken God en aan de broederschap der menschen. Dat is een vaandel waaronder ieder eerlijk man, godsdienstig of niet godsdienstig, kan optrekken, en — let er wel op — duizenden zullen er zich onder scharen in eene zeer nabijzijnde toekomst. De theologen der nieuwe beweging hebben een nieuw en heerlijk licht verspreid over Gods voorzienigheid. Vroeger leerde men, dat, indien de menschen ongelukkig waren, het hun plicht was vroolijk te zijn, en dat zij lofliederen moesten zingen omdat zij arm waren. Niet aldus, zegt de nieuwe beweging. Het is volkomen verkeerd te leeren dat het de wil van den Almachtige is, dat gij arm zijt."

Vinden wij in het bovenstaande en in het groote talent, waarmee George en Mc Glynn de nieuwe partij aanvoeren, eene gereede verklaring van haren snellen groei, wij mogen niet vergeten dat het gros dezer godsdienstige vrienden der landnationalisatie in den regel niet de economische praemissen van George's stelling zullen hebben onderzocht. Het karakter eener blijde boodschap aan de lijdende menschheid, dat zijne leer draagt, is eene krachtige hulp voor partijvorming onder de groote massa, maar legt den meer ontwikkelde, die van

de theorie kennis neemt, in nog hoogere mate den plicht op van ernstig onderzoek.

De socialisten hebben zich in het vorige jaar beslist tegen de theorie van George verklaard. Terwijl zij hem in 1886 nog hadden gesteund, toen hij candidaat was voor mayor van de stad New-York, kwam het in 1887 tot eene openlijke breuk naar aanleiding van George's candidatuur voor secretaris van den staat New-York. Het programma der verkiezing van 1886 was: 1°. gelijke rechten voor allen op den grond, door het heffen van belasting tot de volle waarde van de opbrengst ten behoeve van den Staat; 2°. het wegruimen van alle monopoliën. De socialisten hadden daarmeê toen vrede, maar in het volgende jaar gingen zij hun eigen weg. Henry George zeide den 19den Augustus 1887 in het groote congres der *United Labor Party* te Syracuse: »Wat de socialisten willen is het land nationaliseeren in den zin van het onder beheer van de regeering te brengen en door deze te doen exploiteeren. Verder willen zij ten gebruike van den Staat in bezit nemen alle middelen van productie, werktuigen en machinerieën en door den Staat de verdeeling en ruiling van den rijkdom doen regelen. Ik ga dien weg niet mede. Dit is de vraag die wij moeten beslissen. Een vergelijk is niet mogelijk. Ik heb persoonlijk de grootste achting voor de heeren, maar zoolang zij één weg gaan en ik een anderen, is het beter dat iedere groep voor zich zelve handelt, dan in ééne partij samen te blijven."

Scheiding was het gevolg. De socialisten verlieten de *United Labor Party*, die den 20sten Augustus Henry George tot haren candidaat verkoos.

Dit geschil gaf in het laatst van October aanleiding tot een scherp openbaar debat tusschen George en een der hoofden van het Duitsche socialisme in de Vereenigde Staten, Schevitsch, die vierkant George's grondstelling ontkende, dat de tegenwoordige verongelijking van den arbeid alleen wordt

veroorzaakt door den particulieren grondeigendom. Blijven de productie-middelen in handen van particulieren, zeide hij, dan zal de arbeid beroofd worden evenals thans. De groote landeigenaars zullen zich combineeren tegen de nieuwe grondbelasting en de middelen vinden om de betaling er van op anderen te verhalen. Binnen enkele jaren is dus de arbeider weder in den ouden toestand.

George's antwoord op die meeting was niet bijzonder gelukkig. Zijne meening over het socialisme ontleen ik liever aan een artikel in *The Standard* van 30 Juli 1887.

»Deze waarheid — en het is eene zeer belangrijke waarheid — ligt in het socialisme, dat, naarmate de beschaving vooruitgaat, de beheerswerkzaamheid der regeering wordt uitgebreid, zooals wij zien ten opzichte van spoorwegen, telegraaf, aanvoer van gas, water, enz.; maar juist daarom moeten wij op onze hoede zijn dat de Staat zich niet gaat bemoeien met hetgeen veilig aan de individuen kan worden overgelaten. In sommige opzichten is ons vigeerend stelsel te socialistisch, in andere te anarchistisch. De juiste afscheiding tusschen staatsbeheer en individualisme is daar, waar de vrije mededinging vrijheid van handelen en vrijheid van ontwikkeling gaat belemmeren. De vrijheid moeten wij waarborgen, de volle vrijheid van ieder, begrensd door de gelijke vrijheid van anderen.

»Ware het volstrekt noodzakelijk eene keuze te doen tusschen ten volle toegepast staatssocialisme en anarchisme, dan zou ik geneigd zijn het anarchisme te kiezen, de voorkeur gevende aan volstrekt geene regeering, hoe slecht en lastig dat ook moge wezen, boven eene regeering die zou pogen alles te beheeren en te besturen. En ik meen dat dit de keuze der groote meerderheid van het Amerikaansche volk zou zijn, want het individualisme is sterk geworteld in de denkwijze der Engelsch sprekende natiën, en wij schijnen de administratieve bekwaamheden te missen, die op het

vasteland (van Europa) zijn ontwikkeld. Dit is de reden waarom het Duitsche socialisme hier nooit de vorderingen kan maken, die het in Europa bereikte. Het is inderdaad het product van een maatschappelijken toestand, waarin het volk gewend is aan een omvangrijk toezicht en bestuur der Regeering, welke het geleerd heeft te beschouwen als eene met eene bijzondere taak belaste voorzienigheid."

Hier zien wij het fundamenteel verschil tusschen Henry George en de socialisten van de Duitsche leer, d. i. de sociaaldemocraten. De kloof is niet te overbruggen. Door het punt van geschil zoo scherp te formuleeren en het den socialisten onmogelijk te maken in de *United Labor Party* te blijven, gaf George het succes der verkiezing prijs, maar hij won door de juiste afperking zijner beweging niet weinig zedelijke kracht. Eenige weken geleden schreef hij:

»Toen, den avond van den verkiezingsdag, de cijfers bekend werden, en ik bespeurde hoe ver ons aantal bleef beneden de verwachting, was ik bitter teleurgesteld, doch slechts voor enkele minuten. Ik zag dat, als ware het door een afschuiving van grond, de weg dien ik hoopte te gaan, werd versperd. Doch tenauwernood had ik mij hiervan rekenschap gegeven, of mijn vertrouwen werd herboren in de overtuiging dat op eene of andere manier — hoe kon ik toen niet zien — andere wegen zouden worden geopend. En de hoop en opgewektheid waarmede ik denzelfden avond van dat vertrouwen sprak tot de vergadering in Webster Hall, waren niet voorgewend; — ik gevoelde ze."

Dien weg ziet hij zich thans geopend, nu tengevolge van de bekende boodschap van president Cleveland de vraag van vrijen handel of bescherming de verkiezing voor president der Unie zal beheerschen. Een deel zijner aanhangers verlangt dat hij zelf eene candidatuur zal aanvaarden op het program zijner groote remedie. Hij weigert dit echter en wil de candidatuur van Cleveland steunen. Uitvoerig is dit

besluit gemotiveerd in hetzelfde artikel van de *Standard* van 4 Febr. jl., waaraan bovenstaande zinsnede is ontleend.

Het beginsel, meent hij, moet gaan boven het partijbelang. Wij zijn voorstanders van de afschaffing der belastingen, behalve die eene, en als wij weigerden mede te werken aan de afschaffing of vermindering der invoerrechten, zouden wij weigeren te doen wat, in de algemeene politiek der Unie, een stap is op den weg die naar ons doel leidt. De afschaffing van andere belastingen en de verhooging der grondbelasting behooren tot de bevoegdheid der afzonderlijke staten en moeten het program zijn voor verkiezingen in die staten. Maar nu ongetwijfeld in de vraag van vrijen handel bij deze algemeene verkiezing eene beslissing zal vallen, zou ik — zegt hij — lafhartig het levensbeginsel mijner overtuiging prijsgeven, indien ik mij niet schaarde aan de zijde der voorstanders van den vrijen handel. En wat tactiek betreft, keurt hij eene afzonderlijke candidatuur zijner partij af, omdat de wetenschap dat een der groote partijen den strijd moet winnen, allicht velen zou weerhouden hunne stem uit te brengen voor de derde, kleinere partij, die toch geen kans op succes zou hebben. Het zou der partij slechts schade doen, wanneer zij een aantal stemmen verkreeg niet evenredig aan hare kracht onder gunstiger omstandigheden.

Er zal waarschijnlijk in later jaren eene levensschets van Henry George zijn te geven, welker stof het in belangrijkheid zal winnen van hetgeen thans ter beschikking staat. Want hij mag met de vestiging zijner politieke partij zijne taak niet voor afgesponnen houden, ook al mocht die partij eens meerderheid worden. Zijne groote taak ligt in de verdere uitwerking van zijn stelsel, dat hij nog tegen zeer ernstige aanvallen heeft te verdedigen. Slechts bij uitzondering valt men zijne redeneering aan. Allen zonder onderscheid er-

kennen zijne buitengewone denkkracht. Maar des te steviger is het verzet tegen sommige zijner praemissen.

Hoe dit zij, dit raakt de critiek, waarvoor het hier de plaats niet is. Komt er weer een boek van Henry George, het zal eene blijde tijding zijn voor hen die het groote genot smaakten hem te lezen.

En wat er in de verdediging zijner theorie onvolkomens moge zijn, zijn onvervreemdbaar eigendom blijft de eer, dat hij den practischen vorm heeft gegeven aan een denkbeeld, dat reeds velen grooten denkers door het hoofd spookte. Hij dwingt eerbied af, als een arbeider voor de groote gemeenschap der menschen, die — gesteld dat men zijne theorie aan flarden kon scheuren — bij ontelbaar velen gedachten heeft gewekt welke zullen nawerken en niet zonder invloed kunnen blijven. Zijne critiek op den hedendaagschen toestand is vernietigend.

George schreef in September 1884 aan den heer J. Stoffel, den vertaler der *Social Problems*, die mij den brief welwillend ter inzage gaf: »Mijn boeken zijn zeer verspreid hier en in Engeland en beginnen klaarblijkelijk op de openbare meening invloed uit te oefenen, ofschoon het natuurlijk een tijdlang zal duren, eer deze denkbeelden zich een weg banen in de practische politiek. En, niettegenstaande alle hindernis veroorzaakt door verschil van taal, moet wat in één land gebeurt, zijn invloed op al de overige doen gelden. Er zijn menschen die het met ons eens zijn, verspreid over de gansche beschaafde wereld, en alom winnen deze denkbeelden zekerlijk veld. Vijf jaren geleden, toen ik *Progress and Poverty* voltooid had, dacht ik niet, dat zooveel vordering zou zijn gemaakt in dezen tijd."

Dat is geen woord te veel gezegd. De invloed van dat boek in zoo korten tijd was ontzaglijk groot. In Europa vindt men de sporen daarvan vooral in Engeland, Duitschland en Nederland. Want ook hier te lande is het boek veel gelezen.

Het is een visioen van maatschappelijk geluk, te verkrijgen op eene wijze tegen welker toepassing, als de wenschelijkheid daarvan eens overtuigend is aangetoond, geene onoverkomelijke bezwaren kunnen bestaan. Reeds hebben anderen, de Engelschman Alfred Russell Wallace en de Duitscher Michael Flürscheim, verschillende wijzen van vergoeding aan de eigenaars in de theorie gelascht, en deze daardoor van hare grootste verschrikking bevrijd.

En is het eens gebleken, dat het verdwijnen van den persoonlijken grondeigendom heilzaam zou wezen voor de groote menigte, wie zou dan niet gaarne de verzen nazeggen van George's vriend Taylor, als motto boven het achtste boek van *Progress and Poverty* geplaatst:

Why hesitate? Ye are full-bearded men,
With God-implanted will, and courage if
Ye dare but show it. Never yet was will
But found some way or means to work it out,
Nor e'er did Fortune frown on him who dared.
Shall we in presence of this grievous wrong,
In this supremest moment of all time,
Stand trembling, cowering, when with one bold stroke
These groaning millions might be ever free? —
And that one stroke so just, so greatly good,
So level with the happiness of man,
That all the angels will applaud the deed.

Louwerkleaver

MULTATULI.

(E. DOUWES DEKKER).

I

Het geval dat de familienaam van een schrijver zoo geheel opging in zijn pseudoniem als hier, is ongetwijfeld niet gewoon. Terwijl geheel Nederland, geletterd of ongeletterd, Multatuli kent, is Douwes Dekker voor zeer velen nagenoeg een vreemde. Geen wonder. Pas op betrekkelijk gevorderden leeftijd trad Dekker als schrijver op en veroverde onder zijn veel beteekenenden pseudoniem met eene enkele daad een zeer hooge plaats in onze letterkunde. Hij bleef verder zijn vele geruchtmakende werken onder den naam van Multatuli uitgeven.

De zoo even genoemde daad was (het behoeft ter nauwernood herinnerd te worden) meer dan bloot de samenstelling van een kunstwerk. Het was een oorlogskreet tegen ons koloniaal beheer, een aanval op bestaande toestanden en personen, die een schok door alle gemoederen deed varen, hetzij van bewondering en sympathie, hetzij van wrevel en afkeer; het was een beroep op al wat er edels in ons leeft; een pleidooi voor den verdrukten Javaan.

Om de beteekenis van die daad niet te overschatten, moge men zich herinneren dat Multatuli niet de eerste of eenige is geweest die met ernst en warmte opkwam voor de miskende en gekwetste rechten van den inlander, moge men nevens den zijnen de namen noemen van Junghuhn, Van Hoevell en anderen... maar meer dan iemand boeide hij door het meesterschap over den vorm, waarin hij zijn pleidooi kleedde, het eenvoudig beginsel van humaniteit, waardoor hij gedreven werd, dat hij wist rein te houden van de politiek van den dag, en door zich dientengevolge te verheffen tot die zuiver letterkundige hoogte, welke zijn *Max Havelaar* tot een standaardwerk heeft gemaakt, dat bij alle wisselingen van regeeringssysteem en volksovertuiging op het behandelde punt, steeds zijne plaats zal weten te handhaven, gaandeweg steeds meer bewonderd en minder aangevochten.

Men kan dit feit erkennen zonder blind te zijn voor de kleinere of grootere vlekken die den *Max Havelaar* ontsieren, voor een behandeling van personen en zaken, die zelfs door de overprikkeling van zenuwen, waarin de schrijver tengevolge van persoonlijke ondervindingen verkeerde, niet geheel gerechtvaardigd wordt. De bewindvoerders en hoogwaardigheid-bekleeders, welke hij aan de kaak stelde, waren ongetwijfeld niet de meest schuldigen, en tegenover het kwaad dat door ons gouvernement schijnbaar met onverklaarbare koelheid en kortzichtigheid bestendigd werd, stond reeds destijds een kennelijk streven om te breken met de zelfzuchtige politiek, die ons voorgeslacht naar Indië had gedreven en zich daar doen nestelen. Doch alleen hij, die totaal een vreemdeling is in de letterkunde van vroeger en later tijd, acht die eenzijdigheid een nadeel. Integendeel blijft de vraag gewettigd of Multatuli een kunstwerk als de *Max Havelaar* zou geleverd hebben, indien hij met meer schroom ware te werk gegaan, zich niet reeds bij zijn eerste optreden onderscheiden had door een heftigheid welke niemand en niets ontzag.

Meer te betreuren acht ik 't, dat er zelfs, toen hij reeds ver over den gemiddelden leeftijd heen was, bij hem geen spoor van matiging en zelfbedwang te vinden was, ook toen 't er niet meer op aan kwam om een plotselingen, krachtigen indruk te weeg te brengen, als 't ware ons geheele volk uit den dommel te wekken, maar om den te weeg gebrachten indruk te commentarieeren en tot de afmetingen eener levendige volksovertuiging terug te brengen.

Multatuli had een weldoener voor ons volk kunnen zijn, een soort van profeet op het pad, waarop zijne gedaante eens werd gezien in het reine licht van den pleitbezorger voor menschenrechten en regeeringsplicht; hij heeft verkozen slechts een onzer kranigste schrijvers te wezen.

Nu, ook daarmee op zich zelf kan een mensch 't doen.

Welke plaats komt Multatuli toe in de rij onzer beroemde schrijvers?

Ik beken met de beantwoording van die vraag een ernstigen strijd te hebben gevoerd van het oogenblik waarop ik op mij nam deze monografie te schrijven en haar nog slechts onbevredigend voor mij zelven beantwoord te hebben.

't Gaat toch niet aan de talrijke geschriften van Multatuli, al gelijken alle sterk op elkaar, naar de methode onzer leerboeken of bloemlezingen, eenvoudig onder de lyrische of dramatische of didactische te rangschikken.

Niemand zou sterker en met meer minachting voor ons armzalig geknutsel over die poging de schouders opgehaald hebben dan Multatuli zelf. Toch gaat 't evenmin aan, aan de geschriften van Multatuli elke verwantschap met den geest, die onze letterkunde kenmerkend onderscheidt, te ontzeggen. Ieder mensch en elk boek is een kind van zijn tijd en draagt de trekken van zijn geslacht. Zelfs de heftigste protesten tegen de natuur maken ons niet vrij van den invloed van klimaat en grondgesteldheid.

Nu is 't honderdmalen opgemerkt dat de grondtrek van onze nederlandsche letterkunde didactisch is, dat wij in de lyriek minstens even sterk zijn als andere volken, maar dat de pogingen onzer letterkundigen van alle tijdperken om op het dramatisch gebied ook maar iets dragelijks of meer dan middelmatigs te leveren, slechts in een zeer enkel geval redelijk geslaagd mogen genoemd worden.

Multatuli, hoezeer ook een eenige verschijning in de geschiedenis onzer letteren, verloochent dezen algemeenen familietrek niet. Ofschoon in zijn *Vorstenschool* een niet alledaagsch talent voor het drama ten toon spreidende, bleef hij in dat genre ver beneden wat wij zijn lyriek noemen, en de grondtoon van al wat hij schreef was en bleef didactisch, dat is leerend en betoogend en debatteerend. Het feit dat ons volk uit zijn *Max Havelaar* en straks uit zijn *Ideeën* de meest plastische tafereeltjes heeft weten vrij te maken van hun omgeving bewijst niets tegen deze bewering. Niet naar enkele staaltjes, maar naar den algeheelen indruk behooren wij een schrijver te classificeeren in onze letterkundige schatkamer. Multatuli nu is didacticus en tevens een lyrisch schrijver van den eersten rang.

Maar zijn lyriek draagt wederom een hoogst eigenaardig karakter, of liever er is voor hem geen voorganger, nog minder ook maar een enkel model aan te wijzen naar wien hij zich gevormd, dien hij voor 't minst bewonderd heeft, aan wien hij een bijzondere aandacht gewijd heeft. Toch wel! Er is ééne uitzondering, doch die buiten den kring onzer vaderlandsche letterkunde staat en naar de gewone opvatting veelal tot geen enkele letterkunde gerekend wordt.

Velen zullen vreemd opzien als ik dezen naam noem in verband met Multatuli, die in zijn afkeer van al wat conventioneel of dogmatisch heet, zich gaarne een vrijdenker noemde en vaak meer dan de eerbied voor andersdenkenden toelaat of de goede smaak gedoogt, te velde is getrokken tegen godsdienst en christendom.

Doch de mensch is in menig opzicht zich zelven een raadsel. Multatuli is een levend getuigenis van deze eenvoudige waarheid.

Honderdmalen heeft 't mij bij het doorbladeren en telkens weer doorbladeren zijner werken getroffen, dat in zijne letterkundige vormen een onmiskenbaar streven valt op te merken om den eigenaardigen toon te vatten waarin de uitspraken van Jezus van Nazareth zijn bewaard geworden. Die heerlijke paradoxen, die korte kernachtige levensspreuken zoo vol warmte en gloed en als 't ware met het goud van den humor oversprenkeld, die ieder man van goeden smaak bewonderen moet ook al staat de Christusfiguur als godsdienststichter in zijne oogen gelijk met die van Confucius, Boeddha of Mahomed, trokken Multatuli aan met onweerstaanbare macht, en indien hij iets heeft nagevolgd, dan zijn het de gelijkenissen van het Nieuwe Testament.

Men zal mijne meening niet verkeerd uitleggen, indien ik hierbij zelfs de verzekering geef, dat Multatuli's geschriften de onmiskenbare blijken dragen dat hem een bepaalde voorliefde voor den persoon van Jezus Christus niet vreemd was, ja, dat die voorliefde voor den vorm, waarin Jezus zich gewoonlijk uitdrukte en diens optreden in de wereldgeschiedenis in 't algemeen, samenhangt met Multatuli's letterkundig karakter. Met zijn letterkundig karakter, zeg ik, en niet met de eigenaardige rol die hij zich zelven had opgelegd of die hem door anderen werd opgedragen; als Javanenvriend en niet als de leidsman van een nieuw geslacht van geletterde ongeloovigen.

Noemt 't profanie, doch de indruk dien ik steeds lezend en herlezend ontving, mag ik niet terughouden. Multatuli had als lyricus met Jezus een eigenaardigen grondtrek gemeen.

Men kan lyricus zijn, dat is in zijn proza of poëzie trachten eigen indrukken en gewaarwordingen zonder eenige vreemde inmenging weer te geven, en toch nog een geheel

andere persoonlijkheid vertoonen dan andere lyrici. De vraag is hoe wij aan onze indrukken gekomen zijn of liever waar wij ze zoeken en opzamelen. Wij kunnen ze van buitenaf naar binnen halen om ze, na hen een geheel persoonlijke bewerking te hebben laten ondergaan, weer naar buiten te zenden. Men kan ook al de stof voor zijn kunstproducten geheel en uitsluitend uit eigen meditatie, om zoo te zeggen uit zijn eigen zieleleven putten.

Multatuli nu behoort tot de lyrici van deze laatste soort, en het valt bij elk woord, 't welk ons als uit den mond van Jezus gesproken onder de oogen gebracht werd, in het oog dat wij bij dezen met een gelijksoortig streven te doen hebben.

De blik van lyrici van deze soort is wel is waar nooit geheel gesloten voor de dingen en personen die hen omgeven, ja nu en dan neemt die blik de bedoelde dingen en personen scherper op dan eenig ander menschelijk oog, doch 't liefst en bij voorkeur keeren zulke lyrici telkens weer in zich zelf terug en bestudeeren de uitingen van hun eigen zieleleven, dalen als de mijnwerkers naar omlaag, om van daar het licht der wereld te voorschijn te brengen en de wereld te verlichten met wat in hen is.

In den mond van de zoodanigen is menig woord, dat in dien van anderen als eigenlof en verwaandheid zou klinken, even natuurlijk als een betoog aan de ervaring of de wetenschap ontleend. Zij spreken op stelligen, beslissenden toon: want binnen den horizont van hun eigen zijn en denken bestaat voor hen geen twijfel.

Doch waartoe de vergelijking, welke ik hier op het oog heb, verder uit te werken? We zouden spoedig stuiten op verschilpunten, die mij berouw deden gevoelen over het aangegeven denkbeeld. Ik ga dus geen schrede verder. Mijn doel was alleen om het eigenaardige van de lyriek van Multatuli zoo duidelijk te maken als maar mogelijk is.

Multatuli dan is in de eerste plaats een lyrisch schrijver, en meer bepaald een zoodanige, die met de indrukken, van de buitenwereld ontvangen, tot zich zelven inkeerde; die wat hij te geven had, gaf als het zijne en uitsluitend als het zijne; die dientengevolge, en niet uit bepaalde minachting voor het edele wat in anderen is, een soort van guerilla gevoerd heeft tegen het bestaande; die boven de logica de paradox, boven het betoog den humor stelde, en die in zijn voorliefde voor de vrijheid en de persoonlijkheid van het individu geen troon of altaar ontzag... Is 't vreemd dat hij sympathie gevoelde voor den vorm van de uitspraken van Jezus van Nazareth, al liet hij 't daarbij, ja, al nam hij tegenover den stichter van het christendom vaak een houding aan... die hem minst genomen niet paste omdat hij als litterator zoo groote verplichtingen aan hem had...

Wanneer men ons dus toegeeft dat Multatuli een lyricus was van die eigenaardige soort, waartoe alle profeten en de meeste dichters moeten gerekend worden, dan is er voor de classificatie, die ik zocht, veel gewonnen; niet alles, maar veel. Wij weten dan tenminste dat Multatuli's buste in ons Walhalla op dezelfde plank behoort geplaatst te worden, waar Vondel en Bilderdijk staan; dat Beets en Ten Kate hem niet zóó boos behooren aan te kijken als zij wellicht om andere redenen geneigd zijn te doen; dat de jonge litteratoren, die zich van hem zouden willen meester maken alsof met hem en in hem een nieuwe hemel en een nieuwe aarde in onze letterkunde geopend ware, een deel van hun illusie behooren op te offeren, want dat hij evenmin als iemand uit de lucht gevallen is, maar ook al een kind van zijn tijd.

Doch is Multatuli dan niet de meester der nieuwste richting in onze letterkunde?

Het valt niet te ontkennen, dat eenigen van de jongeren, die hem dezen eernaam bij voorkeur hebben toegekend en hun uiterste best gedaan om hunne kleine voeten te zetten in

de afdrukselen van zijn schoen, hem hun meester mogen noemen, maar slechts aan een paar van hen mocht een goedkeurend knikje of een bemoedigend woord te beurt vallen. Wat wij gewoon zijn de nieuwste richting te noemen, mag zich slechts onder streng voorbehoud beroemen op zijn gunst. En aan hen onder de nieuweren, die hun glorie zoeken in het breken met alle conventie en moraal moet dit recht bepaaldelijk ontzegd worden. De modellen welke de fransche litteratuur van de laatste twintig jaar hun oplevert, vallen beter binnen hun bereik en in hun smaak. Multatuli toch heeft zich wel niet ganschelijk vrij weten te houden van zekere ongemanierdheid, die terecht de ergernis van onze beschaafde klasse heeft opgewekt, hij laat zich nu en dan door zijn geestigheid of luim te ver voeren en is niet bang voor het naakte en platte, maar 't is hem nooit te doen geweest om pikant te zijn door onze verbeelding in het gemeene rond te voeren, en zijn taal bleef bij elke schildering van de ruwe werkelijkheid gekuischt en bevallig.

Ook al kunnen wij 't voorts niet goedkeuren dat Multatuli zich blijkbaar vermeidde in wat hij z'n eigen spelling noemde, daarbij voorbij ziende dat de taal een telefoon is tusschen twee personen, den spreker en de hoorders, en 't daarom niet voldoende is wanneer de eerstgenoemde alleen weet wat hij zeggen wil, toch ligt eene vergelijking tusschen hem en de taalbedervers van onze dagen even ver buiten overweging als die tusschen zijn fijnen geest en hun bierhuisvernuft. Multatuli, over wiens filologisch geknutsel de geleerden terecht de schouders ophalen, had tenminste den wil om de geheimen der taal te ontraadselen. Het is nooit bij hem opgekomen haar in een narrenpak te steken en de litteratuur tot het tooneel van carnavalsgrappen te maken.

Ook was de pen, waarmee Multatuli schreef scherp, soms te scherp, maar hij verloochende, ook bij zijn heftigste philippica tegen zijne tijdgenooten, slechts een zeer enkele maal

de eischen van den goeden smaak. Hij donderde gaarne van katheder of kansel, maar liep niet als enkele jongeren, die zich graag zijne leerlingen zouden willen noemen, langs de straten te tieren en de glazen in te gooien bij alle mannen van naam en kapitaal, hetzij in de letterkunde of in de kunst. Niet dan bij uitzondering heeft hij zelfs naar dat burengerucht glimlachend de ooren gewend. Hij wist wel wat dat beteekende en dat 't op niets zou uitloopen. Men drijft zijn volk niet in een nieuwe richting door al het oude af te breken en onder scheldwoorden te begraven.

Multatuli was geen man van studie in den gewonen zin van dat woord. De eeuw der classieken was voor hem een maar half ontsloten periode, en gelijk vaak bij de zoodanigen het geval is, praalde hij juist daarom gaarne met een citaat uit den een of anderen classicus, — een kleine ijdelheid die wij hem licht kunnen vergeven — maar merkwaardig en lofwaardig is de nauwkeurigheid waarmee hij daarbij steeds te werk ging; en hoe stout en gewaagd zijn commentaren op taalkundig gebied somtijds ook waren, ze getuigden steeds van ernst. In dat opzicht overtreft hij zelfs menigen hedendaagschen filoloog, en zeer stellig verreweg de meesten van onze taalknutselaars. De piëteit, welke hem bezielde tegenover al wat groot, verheven en smaakvol was, verloochent zich nooit geheel, al is zijn luim hem ook vaak te machtig.

Tot het minst gelukte deel van zijnen uitgebreiden letterkundigen arbeid behooren met 't oog op het zoo even gezegde zijne analyse van Bilderdijk's *Floris V*, de totaal verongelukte *Grafschriften op Thorbecke* en zijn aanvallen op de moderne theologie. Hierbij lieten de goden hem geheel in den steek. Zoo als hij de *Floris V* behandelde, kan de eerste de beste schrijver van den vierden en vijfden rang met even schitterend succes elken dichter van elk tijdvak behandelen. Het recept is eenvoudig genoeg. De figuur van Thorbecke staat te hoog voor grafschriften, die er in een vroolijk ge-

zelschap als invallen van het oogenblik ternauwernood zouden doorkomen. En van de moderne theologie begreep Multatuli kortweg gezegd niets. Zij was in zijne oogen geen historisch verschijnsel, geen geleidelijke ontwikkeling van het menschelijk denken, geen noodzakelijke schakel tusschen de orthodoxie en zijn eigen ongeloof. 't Was een erbarmelijk geknutsel van zijn geestverwanten of wie zijn geestverwanten behoorden te zijn, een vasthouden aan de hoornen van 't altaar om den broode, een soort van kruidenierswinkel, waarin niets dan vervalschte waar en surrogaten werden verkocht, een verzoening tusschen de zelfvoldaanheid van de bezadigde middenklasse en de democratie, welke in de lucht zat. Hij heeft er nooit aan gedacht dat er onder die verachte moderne theologen meer dan één Multatuli gevonden werd, dat er geleden en gestreden was bij de poging om wetenschap en geloof met elkaar te verzoenen, dat de moderne theologie een tijdperk uit den worstelstrijd der geesten vertegenwoordigt, waarin meer boekengeleerdheid en schoolpedanterie begraven is dan in eenig ander. Nu, om dat in te zien moet men ook meer weten en meer willen weten van het gemoedsleven van anderen dan waarvan Multatuli's geschriften de sporen dragen. De moderne theologen hebben zich daarom over Multatuli's miskenning van hun doen en streven getroost; de besten onder hen hebben 't alleen maar betreurd dat men uit overdreven ijver hem heeft tegengesproken, te meer daar door de herhaalde nieuwe, met noten uitgebreide uitgaven zijner *Ideën* van zijne onbekeerlijkheid op dit punt voldoende gebleken is.

Ik meen 't hierbij te mogen laten en als een tegenwicht tegen de onrechtvaardigheid aan welke Multatuli zich nu en dan schuldig gemaakt heeft, te mogen wijzen op zijn pleidooien voor een ernstige zedelijkheid in den vorm van de bestrijding der huichelarij en der valsche vroomheid, waarvan o. a. de geschiedenis van *Woutertje* zulke heerlijke proeven geeft.

Nooit heeft iemand in onze hollandsche letterkundige wereld zóó den geesel tegen de farizeën van beiderlei kunne gezwaaid als hij. Zelfs Vondel's hekeldichten overschaduwen zijn satiren niet. Of wat is Droogstoppel anders dan een huichelaar, een farizeër op de koffie- en suikermarkt? Multatuli heeft 't niet tegen hem en zijns gelijken omdat zij in het bezit zijn van kapitaal, omdat zij hun geld aan den wereldhandel onttrekken of door hun heb- en schraapzucht de ongelijke verdeeling van den rijkdom bestendigen... hij haat Droogstoppel en zijne trawanten, omdat zij gluipers zijn, hij heeft een afkeer van hun vroom kerkelijke tronie, van den hoogmoed zonder grond of recht, wanneer zij de schouders ophalen over zijn ongeloof en zijn ongemanierdheid en zijn armoede; hij draait een touw uit de vezels hunner onbeduidendheid als zedelijke wezens en geeselt hun de ruggen met de bedoeling om alle nietelingen van hun soort voor altijd een schrik in 't hart te jagen.

Met wat wij de sociaal-democratie noemen had hij niets gemeen. Hij was een profeet en geen volksmenner.

Indien men hem een schets gevraagd had van de ideale wereld, die hem voor den geest stond, zou hij uitsluitend op de verwijdering van alle Droogstoppels hebben aangedrongen en de rest verder aan de omstandigheden hebben overgelaten. Het gebazel over de verhouding van kapitaal en arbeid was hem »rammelslag", omdat 't geen practisch resultaat geeft en hij vroeg o. a. voor de arme Javanen en alle armen met blanke huid brood en rechtvaardigheid, geen theorie, geen redeneering, geen boekenwijsheid en geen doctrinarisme. Hoe vaak heeft men zich in zijne meening dienaangaande vergist! Was hij b. v. een bestrijder van ons koloniaal regeeringsbeleid? Ja en neen. Van het batig slot? Van de jacht op fortuin onzer vroegere suikerlords en onzer hedendaagsche tabaksplanters?

Noch het een noch het ander. Multatuli was geen politicus. Naar onze innigste overtuiging zou men hem een slechten

dienst bewezen hebben, indien men hem de taak had opgedragen een nieuw regeeringsreglement voor onze koloniën te ontwerpen. In onze volksvertegenwoordiging was zijne plaats niet en op den troon te Buitenzorg zou hij een figuur gemaakt hebben als Jozef II zaliger gedachtenis, als Lodewijk II de ongelukkige koning van Beieren.

Hij zelf heeft zich dan ook wijselijk, telkens wanneer de omstandigheden hem gunstig schenen, den pas afgesneden door onmogelijke eischen of onbevredigbare voorwaarden, en hij heeft al de jaren zijns levens (want dat leven begint pas nadat zijn ambtenaarscarrière afgesloten was) al de jaren zijns levens doorgebracht met en ijverig besteed aan zijn profetenrol, nu eens met minder dan met meer geluk gespeeld; ja, zonder al te groote opoffering van verwachtingen en wenschen, — zij 't dan ook met een onuitputbaren schat van grieven en ergernissen, — heeft hij zich teruggetrokken uit het gewoel, om de wereld, die hij minachtte naar 't heette, telkens weer met een nieuw meesterstuk van litteraire kunst te verrassen.

En deze man zou de meester zijn van elke bende schoolknapen, die zich opwerpt als een corps van gidsen naar de bergspitsen van den goeden smaak en de kunst!

Tusschen het publiek en Multatuli bestond een eigenaardige verhouding. Zijn gevleugeld woord: »Publiek, ik veracht u" heeft meer dan eens gediend om hem met de bitterste verwijten van ondankbaarheid te overstelpen. Toch heeft Publiek zelf die uitdrukking nooit zoo ernstig opgevat. Het heeft zijn talrijke geschriften gekocht, zoodat het aantal herdrukken, die noodig geweest zijn om aan de opgewekte leeslust te voldoen, een in ons land slechts zelden bereikt cijfer aanwijzen. In onderscheiden familiën en bij schier alle celibatairs is hij een huisvriend geworden. Nu, men begreep dan ook wel dat 't met die minachting niet zoo ernstig gemeend was. 't Was slechts een uiting van den wrevel van een hervormer wien 't werk

niet zoo spoedig slaagt als hij wel zou gewenscht hebben. Publiek wist dat ongeduld op zijn rechte waarde te schatten en vergaf den schrijver wat in den mond van ieder ander een onbeschoftheid zou geweest zijn.

Eerlijk gezegd zou Publiek Multatuli leelijk gefopt hebben wanneer het hem niet bij voortduring in de gelegenheid had gesteld om zich te ergeren, want Multatuli was eigenlijk geen hervormer, hoogstens een voorlooper van de hervorming, die hij op 't oog had. Aan praktischen zin ontbrak het hem ten eenemale en in een volmaakte of ook maar naar volmaking strevende wereld zou hij niet op zijn plaats geweest zijn. Indien Droogstoppel onder zijn mokerslagen bezweken ware, zou Multatuli zich op het lijk geworpen hebben en niet zijn eigen daad maar den gevallene beweend hebben met bittere tranen. Publiek wist wat het aan hem had. Hij was populair voor zoover een kunstenaar van zijn gehalte populair kan zijn, omdat het geestige, verrassende en steeds frissche van zijn heftige uitvallen zelfs den slachtoffers niet ongevallig was. Het was een letterkundig zwaaien van den geesel, dat op de toeschouwers het effect maakte van een les in de edele schermkunst. Niemand dacht er aan degenen, die 't tegen dezen meester aflegden, er op aan te zien, alsof zij nu zedelijk dood of ook maar ernstig gewond waren.

Het wil er niet bij mij in, dat Multatuli de hier besproken verhouding in ernst anders zou gewenscht hebben. Of meent men, dat hij zich zou gestreeld gevoeld hebben door bewondering en huldebetoon? De wijze waarop hij elke tegemoetkoming beantwoord heeft, geeft ons het recht dit te betwijfelen. 't Is waar, steeds nam hij den vorm waarin die tegemoetkoming geschiedde tot voorwendsel voor zijn wrevel, maar ieder onpartijdige zal bij een ernstig onderzoek van de omstandigheden, het aandeel zijner overprikkelde gevoeligheid grooter vinden dan de som der onkieschheden of tekortkomingen waarvan hij zelfs zijn beste vrienden beschuldigd heeft.

»Publiek, ik veracht u" beduidde in den mond van Multatuli nagenoeg hetzelfde als de wensch dat alle menschen »wijs" mochten zijn bij onzen door en door humanen Kamphuizen, in zijn welbekende klacht over de bedorvenheid van ons geslacht, al was de vorm minder gelukkig gekozen; en het Publiek is verstandig genoeg geweest om wegens den onaangenamen vorm niet voorbij te zien dat er veel grond was voor die verachting. Wanneer de donder van Multatuli's verontwaardiging losbarstte over de inhumaniteit welke ons dagelijks zooveel doet vertrappen, miskennen en vernielen wat recht heeft op onzen eerbied en onze waardeering, terwijl onze handen traag zijn om het goede te doen, dan bogen wij het hoofd en voelden ons klein.

Profeet, uwe woorden waren bitter, maar onwaar of lasterlijk waren ze niet.

Het zou niet in ons opkomen over Multatuli's particulier leven te spreken, ja, bij de bescheidenheid, waarmee hij zich, vooral gedurende de laatste jaren van zijn leven, buiten de grenzen van zijn vaderland teruggetrokken heeft, zou de lust om in de dingen, die hem en hem alleen aangingen, te wroeten zelfs bij de jagers op schandalen zijn afgestorven, wanneer hij zelf niet zijne lezers telkens en telkens weer in zijn bijzondere aangelegenheden had binnengeleid. Dit lag geheel in zijn lyrische natuur. Hij gaf steeds zich zelf zooals hij was en spaarde zijn omgeving niet, noch vond er bezwaar in levensomstandigheden bloot te leggen, welke minder lyrische naturen bij voorkeur buiten de oogen van het publiek plegen te brengen of met een dichten sluier te bedekken.

Ik wil hier slechts op een van die levensomstandigheden wijzen. Multatuli had veel geleden door de miskenning zijner medemenschen, maar minstens evenveel door de fatale ervaring dat het in Nederland zoo goed als onmogelijk is op een eenigszins voldoenden voet van zijn pen te leven. Zelfs hem,

den man van zoo ongeëvenaard talent, was dit onmogelijk.

Waarlijk niet door de hardvochtigheid van de uitgevers in wier handen hij gevallen is. Van zeer nabij weet ik, dat hij te dien aanzien niet te klagen heeft gehad en bij zijne voortdurende klachten over de armoede waarmee hij te worstelen gehad heeft, niet aan zijne uitgevers kan gedacht hebben. Ook hierbij trof zijn wrevel en verontwaardiging wederom het publiek, dat veelhoofdige monster, 'twelk de profeten doodt of voor 't minst gebrek laat lijden.

Doch daardoor worden die herhaalde klachten dan ook weer teruggebracht tot de afmetingen van zuiver letterkundige fouten, die wij den man van talent gaarne vergeven, en acht ik mij ontslagen van het onderzoek in hoever en voor hoe veel de verdrietelijkheden des levens, die Multatuli getroffen hebben, al dan niet aan eigen schuld te wijten waren. Het is mij genoeg te weten dat ze wortelden in maatschappelijke toestanden, aan wier verbetering wij allen te zamen behooren te arbeiden, en ik kan den wensch niet weerhouden dat wij uit zijne geschriften, die steeds een eereplaats in onze letterkunde zullen blijven innemen, om der wille van de nagedachtenis van Multatuli zelf de bedoelde jammerklachten mochten kunnen uitlichten, want ik acht ze zijner onwaardig. Ik kan Heine zijn jeremiades ten goede houden omdat hij krank was naar lichaam en geest, maar ik prefereer den dichter van de *Reisebilder* en van zoo menig lied, dat van levenslust getuigt, boven dien van de Lazarus-liederen — en Bilderdijk is mij ongenietelijk, zoodra hij ons met zijn kwalen en verdrietelijkheden komt lastig vallen. Een held bewaart zijn karakter niet alleen in 't midden van het slaggewoel maar ook in het hospitaal.

Doch reeds meer dan genoeg over dit punt.

Er is door Vosmaer, in zijn bekende studie over Multatuli's werken, een protest tegen miskenning zijner bedoeling aan-

geteekend, dat ik gaarne overneem, omdat ik mij, na het zoo even gezegde, meer nog dan hij in het gevaar bevind verkeerd begrepen te worden.

Vosmaer schrijft: »Multatuli heeft er zich herhaaldelijk tegen verzet dat zijn woord en daad worden beschouwd als het werk van een kunstenaar. Hij wil geen »mooi schrijver" zijn; geen man van mooie frazen. Zijn streven bedoelt waarheid en recht; de aanleiding tot zijn eerste optreden was een doel, een daad. Daartoe gebruikte hij zijn talent. En nu wil men alleen dat talent opmerken en de daad en de zaak voorbij zien.

»Hij verkeert in den toestand van iemand die met verpletterende welsprekendheid zijne zaak voordraagt; het publiek meent dat het hooge dramatische kunst is en juicht toe en gaat zijns weegs. En de man blijft alleen en roept met bitterheid uit: maar dat is geen rol die ik u voordraag, dit is werkelijkheid, dat is mijn leven, dat is het leven van millioenen natuurgenooten, dat is de zaak der menschheid, de zaak van recht, van waarheid!

»Daarin ligt de juistheid van zijn bitter verzet tegen dat: wat schrijf je mooi, schrijf nog eens zoo wat.

»Doch men moet hier onderscheiden. Die oppervlakkige en alledaagsche opvatting verschilt van eene ernstige beschouwing en erkenning van zijn kolossale macht als denkend dichtend kunstenaar. In den kunstenaar zoomin als in zijn werk wil ik vorm en inhoud scheiden. Multatuli strijdt voor beginselen, maar hij doet het niet als advokaat, als staatkundige, als koopman; hij doet het als denkend kunstenaar, dat is in de hoogste vormen die de menschelijke geest kan aannemen. Alleen een groot kunstenaar kan zóó over alle vormen beschikken, dat hij zijne gedachten in al haar omvang, samenhang, kontrast, rijkdom uitdrukt. Daarom heeft zoodanige beschouwing haar recht die het denken en dichten in zijne geschriften niet scheidt.

»Dit om te voorkomen dat ik, het kunstwerk bewonderende, geacht worde de daad en de gedachte van Multatuli voorbij te zien.

»In zijn kunstwerk zijn daad, gedachte, poëzie één."

Aldus Vosmaer. Ik zeg het hem regel voor regel en woord voor woord na, al meen ik dat zijn bewondering voor Multatuli's persoonlijkheid en de daad waarop Vosmaer doelt, de mijne overtreft. Doch evenmin als de meest volkomen geestverwant wil ik geacht worden hier te scheiden wat bij Multatuli op 't innigst verbonden was, en om billijk te oordeelen behoort men, ook eerbied te hebben voor dat streven, waarvoor men niet ten volle sympathie gevoelen kan, zoodra aan den ernst, waarmee het werd nagestreefd, geen redelijke twijfel mag worden toegelaten.

En nu keer ik even als Vosmaer met een verlicht hart tot den kunstenaar Multatuli terug.

Het is een onbegonnen of — om den vorm van het woord in overeenstemming te brengen met de gedachte — een niet te beginnen werk om al de schoonheden uit Multatuli's geschriften voor de oogen der lezers van deze monografie uit te stallen. 't Is een lange schitterende cavalcade, een oogverblindend vuurwerk, een rits van diamanten en juweelen, waarop al het goud van het zonlicht valt, een symfonie die ons verrukt en verbijstert tevens... en 't is meer dan dit alles, want vorm en inhoud werken te zamen om een wonderschoon effect te bereiken. Alleen meen ik het te mogen betreuren dat Multatuli, uit zucht naar de vrijheid en uit minachting voor alles wat naar systematiek zweemt, zelf telkens de draden, die hij geweven had, als in brooddronkenheid doorsneed en zijn lezers allerlei raadsels en vraagstukken voorlegt, die in den grond der zaak niets te maken hebben met het onderwerp dat hen toevallig bezig houdt. Toch zou ik zijn vorm geen eigenlijk gezegde causerie

durven noemen, ofschoon weinig schrijvers hun publiek zóó wisten te boeien als hij.

Ik zal de laatste zijn om de groote verdiensten van de *Geschiedenis van Wouter Pieterse* voorbij te zien en geloof gaarne dat het Multatuli, indien hij dit gewild had, weinig moeite zou gekost hebben om uit de *membra disjecta* van dezen opvoedkundigen roman een geheel samen te stellen dat een standaardwerk had kunnen worden voor alle paedagogen, die meer hechten aan een levendige beschrijving dan aan een bondig betoog, meer aan humor dan aan schoolgeleerdheid, aan gezond realisme dan aan de ontleding van een kinderziel; maar hij heeft dit nu eenmaal niet gewild. En dientengevolge is de *Geschiedenis van Woutertje* een verzameling van grooter en kleiner stukken litteratuur van de mooiste soort gebleven, die op den lezer even vermoeiend werkt als een bezoek aan een tentoonstelling van meesterstukken op de bezoekers. De indruk blijft vaag, hoe diep hij ook moge wezen. De kracht van den auteur komt slechts gedeeltelijk tot haar recht.

Van *Vorstenschool* (om van de *Millioenenstudiën*, de studie over *Specialiteiten* en zoovele andere, die getuigenis geven van een machtig talent, te zwijgen) van *Vorstenschool* geldt hetzelfde. Welk een rijkdom van détails en hoe menig spoor dat de schrijver slechts had behoeven te willen om te kunnen — doch hij verachtte blijkbaar het aanleggen van een plan, het trekken van de potloodstrepen die elke kunstenaar noodig heeft om alle disproporties te vermijden, trekken die straks geheel begraven worden onder de kleuren en tinten die gloed en warmte en leven moeten aanbrengen.

Men versta dit niet verkeerd. Ik twijfel niet aan de waarheid der herhaalde verzekering van Multatuli zelf, dat hij zijn onderwerpen lang en ernstig bestudeerde, dat hij diep tot elke quaestie inging voor hij de pen op het papier zette en ook zijn drama bleef wijzigen en herzien, tot alles goed was

in zijne oogen, maar daarmee is nog niet voldaan aan de hoogste eischen der kunst. Om bij *Vorstenschool* te blijven, meen ik mijne bedoeling niet beter te kunnen verduidelijken dan door te doen opmerken, hoe oneindig dieper de indruk zou wezen wanneer wij ons een juiste voorstelling konden maken van de verhouding tusschen den koning en de koningin. Deze is in het stuk eene zoodanige, dat zij recht geeft tot zeer onkoninklijke vooronderstellingen die aan 't einde blijken zouden geheel ongemotiveerd te zijn. En wie maalt ons het ware beeld van de koningin? Is zij eene onvrouwelijke natuur? Immers neen, want de wijze waarop zij zegent en straft, getuigt van den adel van haar hart vol teederheid, zachtheid en kieschheid. En toch!...

Maar wellicht noemen mijne lezers dit vitterij en meent men dat wij reden hebben om, ons verheugende over zooveel rijkdom van geest als uit Multatuli's werken spreekt, geen eischen te stellen die nu eenmaal niet strookten met zijn karakter. Hij heeft zich ook als letterkundige gegeven zooals hij was en die oprechtheid verdient onze onbepaalde dankbaarheid. Stelt u hem eens voor als een gewoon werkman in de groote letterkundige fabriek, zich bepalende tot een onderdeel van de Kunst en daaraan al zijn tijd en moeite bestedende, of als een geleerde, die de eerste en de laatste pagina van zijn boek op elkaar legt als gold het twee gelijkzijdige driehoeken van dezelfde grootte... hij zou Multatuli niet geweest zijn.

Het zij zoo, maar ik wil u wijzen op het sobere verhaal, dat al de goede en groote eigenschappen van het genie vertoont en toch een zoo schoon geheel vormt als in eenige letterkunde ter wereld is aan te wijzen. Juist door zich voor een enkele maal tot soberheid te dwingen heeft Multatuli in dat roerend schoone verhaal, een episode van een paar uren lengte, een doek van een halve meter breed, ons een juweeltje geschonken, dat als kunst-

product bovenaan behoort te staan in de lijst zijner werken, waarbij glimlach en traan samenvloeien tot de heerlijkste harmonie, dat wij straks uit de hand leggen met een gevoel alsof het reinste en beste wat een menschenziel kan begeeren ons voorbij was gegaan en ons daardoor beter en reiner had gemaakt.

Ik heb het oog op het verhaal van de Sainte Vierge.

Voor een jaar of wat (Multatuli schrijft »voor 'n jaar of wat" doch ik zal om al de aandacht bij het verhaal als verhaal te bepalen, hier en steeds de gewone spelling volgen), wandelde een redelijk jonge man — een jonkman was hij niet meer — op en neder langs de kaai der *Joliette* te Marseille. *La Joliette* heet een der havens van die stad. Hij scheen op reis te moeten, althans... nu ja, de beschrijving doet er niet toe. Men zag 't hem aan, dat hij op reis moest.

De *lieutenant* van 't vaartuig dat hem zou overvaren was komen zeggen dat de wind tegen was, en dat de kapitein waarschijnlijk wachten zou met ankerlichten tot den volgenden morgen. Als de reiziger dus verkoos naar zijn hotel in de rue Beauvau terug te keeren...

Non, non, je préfère m'embarquer tout de suite.

Comme vous voudrez, m'sieur. Mais je crains que vous ne vous ennuyiez.

Du tout... du tout! J'ai mes idées...

Hij ging naar boord, bezocht zijn hut, vond daarin twee kooien, die ruimer waren dan men verwachten kon op zoo'n kleine brik als de *Sainte Vierge*, plaatste zijn weinige bagage in de onderste, en vermaakte zich daarna met een soort van inspectie.

Althans hij scheen belang te stellen in allerlei dingen, die anderen meestal onverschillig zijn. Hoe oud de brik was? Hoeveel bemanning? Hoe scherp ze kon zeilen bij den wind? Of die kleine *mousse* nog een moeder had?

En hij scheen goed *thuis* aan boord. Bij 't eigenaardig »dekloopen" wist hij altijd de hooge hand te laten aan den kapitein . . . . . .

. . . . . .

Er kwam een schuitje langs-zij. Een man met geschoren kruin, barrevoets, om de lenden iets als woestijnkostuum, wou er uitstappen, struikelde...

Tijd om te vallen had hij niet. De jonge man, die op reis was en die 't had zien aankomen, greep hem. Hoe deze zoo gauw langs boord kon afglijden — hoe hij 't juist wist te mikken om, hangend aan de puttingijzers met den vrijen arm den monnik te grijpen... zie, dit alles weet ik niet. 't Was of hij voorzag dat die oude monnik hulp zou behoeven en of hij zich had klaar gemaakt tot het verleenen van die hulp.

Comment, mon... père? vraagt hij met vriendelijke belangstelling. Toch lag er iets komieks in de buiging van den toon dien hij noodig had, om het woord *père* uit te spreken.

Merci, mon fils, antwoordde de monnik, die niet weten kon dat 't den ander zooveel moeite had gekost om *père* te zeggen.

Merci, mon fils... non il n'y a pas de mal. Que Dieu vous bénisse, mon fils... tiens, ma belle robe est mouillée!

En de monnik lachte met goedmoedige vroolijkheid over het water dat van zijn robe afdroop... sa belle robe, zooals hij het ding noemde.

Die *robe* was een ruw, harig kleed van vuilbruine stof. Ik heb fijner vloermatten gezien.

Je l'ai échappé belle... me voila presque noyé... qu'auraient-ils dit à Nice!

Comment, mon... père, y aurait-il un concile, comme en 325?

Tiens, il est théologien! Mais vous vous trompez, mon fils! Nice... Nizza maritima! Le concile dont vous parlez...

ah, mon Dieu, où était-ce? En Bithynie, je crois. Mais moi... écoutez...

En met kluchtige gemeenzaamheid nam hij den vreemde onder den arm, trok hem ter zijde, en fluisterde:

J'avoue que j'ai un peu oublié ma théologie... je me fais vieux, voyez vous... et puis, je suis si occupé! Depuis quarante ans je fais les provisions. Je suis le provéditoré... voyez!

En hij wees op een tiental zakken met provisie, die hij scheen te hebben ingekocht te Marseille.

Je préfère l'ail d'ici. Chez nous à Nice... vous venez me voir à Nice, n'est-ce pas. Oh, venez! Nous nous amuserons.

Mon...père, mon intention était d'aller à Gènes.

Tut, tut, cela n'y fait rien. Nous mouillerons à Nice. Vous verrez ma jolie volière...

Die volière was zijn klooster, moet ge weten.

Vous vous arrêterez chez nous! Demandez le père Anselme, dites: le joyeux père provéditoré... c'est ainsi qu'on me nomme, car je suis toujours de bonne humeur, voyez vous. Dieu... comme tout le monde vous aimera... et nous nous amuserons! Savez-vous le latin?

Un peu, mon...père.

Suffit! Moi je l'ai presque oublié. Mais je me souviens:

Amoré, moré, oré, ré
Nascountour amicitiae...

N'est ce pas... C'est Tibouille qui l'a dit je crois.

Pardon, mon...père,...je ne crois pas que...Tibulle.

Ça n'y fait rien. Nous nous aimerons. Les amitiés se font avec ou sans Tiboulle. Venez nous voir. En approchant de Nice, vous verrez notre volière de loin. On rira en apprenant que j'ai failli me noyer...

Eh... sans absolution encore, mon...père, zei de vreemde, niet zonder wat spot, die getuigde van protestantsche dorheid en onkunde.

De vroolijke, babbelende, schertsende monnik werd op eenmaal een ander mensch. Zijn gelaat verhelderde, hij richtte zich op, er straalde iets uit zijn oogen, dat den vreemde berouw deed voelen over zijn misplaatsten spot. Heel gelukkig evenwel, dat ze afstuitte op de trouwhartigheid van den barrevoeter, want deze begreep niet dat er kon gespot worden met iets heiligs als zijn geloof. Ook dacht hij niet aan andere »gelooven". Hij was Italiaan, wat ge reeds weet door zijn uitspraak van de latijnsche *u*.

Non, mon fils... j'étais en état de grâce!

La Sainte Vierge en soit louée, mon père, hervatte de vreemde, hij die zeker nooit de Sainte Vierge had aangeroepen, hij die in zijn jeugd geleerd had zulke aanroepingen te beschouwen als heidensche afgoderij en bespottelijke dwaasheden.

Toch was er oprechtheid in zijn uitroep. Of 't een Methodiste of Luthersche aandoening was, weet ik niet, maar hij voelde in zijn gemoed de behoefte om eene *Vierge* te scheppen, daaraan te gelooven, die Vierge te danken... alles om den monnik niet alleen te laten staan met zijn kinderlijk geloof. Maar spotzucht had de overhand.

Oui, mon fils, la Sainte-Vierge en soit louée! C'est elle qui vous a fait si agile...c'est elle qui...

Sain...te...Vier...ge...hoooo...i!... klonk het van de kaai... Daar stonden naar 't scheen, passagiers op den wal, die afgehaald wilden worden. Een reizend heer met toebehooren, dat is met een dame en een paar koffers.

De *second* gaf last om naar den wal te roeien.

Comment, zei de monnik, ce serait le nom de notre petit navire! Sainte Vierge?

Oui, mon père.

De vreemde voelde geen hindernis meer in 't uitspreken van dat katholieke mon père. Ja zelfs hij begon dien klank lief te krijgen om de beteekenis.

Oui, mon père. Notre brig s'appelle la Sainte Vierge.

Tant mieux...ça me va! Et vous, mon fils, acceptez, je vous prie.

Hij opende zijn haren opperkleed... och, onderkleed was er niet... nam van een ruw ijzerdraad ringetje een klein voorwerp, dat met vele anderen sedert jaren hem bewaarde voor rampen, en in plaats daarvan hem aanhoudend schuurde en wondde op de bloote borst...

Tenez, mon fils! Voilà quelque chose pour vous remercier de votre secours de tout à l'heure.

't Was een tinnen poppetje, dat de Heilige Maagd verbeeldde.

Cela vous préservera...

De malheur, mon père.

Als de monnik had kunnen verdacht zijn op spot, had hij dien *moeten* ontwaren op het gelaat van den vreemde. Maar wel gelukkig, de man bemerkte niets, en antwoordde nog al plechtig:

Oui, mon fils, du plus grand malheur, du seul malheur qui soit au monde... cela vous préservera, du péché!

Et maintenant, je vais prier!

Dit zeide hij hoogernstig, maar alsof op eenmaal weer zijne bonhomie de overhand nam op dweepzucht, voegde hij er op vroolijken toon bij:

Oui, oui,...j'ai à prier... j'ai beaucoup à prier... je suis en retard! Je prierai pour vous aussi, mon fils... soyez tranquille... elle me connait... la Sainte Vierge. Soyez tranquille!

De ongegronde meegevoeligheid voor de naïeve maagdgelooverij van den monnik was geweken. De kinderlijkheid van dien jongen ouden man had den vreemde kind gemaakt voor een oogenblik, maar ook niet voor langer dan een oogenblik.

Hij liep naar 't achterdek en lachte bij het idee wat wel zijn... zeer vrijzinnige vrienden thuis zouden zeggen, als

ze wisten dat hij daar rondliep met een tinnen poppetje... hu, een afgodsbeeldje!... in de hand!

Overboord gooien wilde hij het niet. De monnik mocht hem eens daarnaar vragen, en 't zou den vriendelijken man smarten, te ontwaren dat men zijn vroom geschenk versmaadde.

Dit nu scheen voorgeschreven te zijn door 't onbekend »geloof" van den vreemde, dat hij ongaarne iemand smart veroorzaakte. Maar of hij het artikel van zijn kathechismus, waaruit hij dat »geloof" putte, wel zoo goed in 't hoofd had als het jaartal der kerkvergadering te Nicea,... zie dat zou ik betwijfelen.

Hij stak het heilig beeldje in zijn vestzak en hervatte zijne wandeling op het dek, die afgebroken was door de aankomst van den monnik.

Deze zat op zijn zak knoflook te bidden.

De ongeloovige vreemde, die genezen was van zijn sentimenteelen indruk, zag met medelijden op den armen man neer, telkens als zijne wandeling hem in diens nabijheid bracht...

Maar wel nam hij zich in acht voor de uitdrukking van zijn gelaat, opdat de monnik niet bemerken zou, hoe bespottelijk hij diens formulier-vroomheid vond. Integendeel, er lag iets vriendelijks in zijn blik, zoodra die den armen man ontmoette.

Hij, die betrekkelijk jong was, zag den monnik aan, zoo als een volwassen mensch op een kind staart, met neerbuigende vriendelijkheid. Ik kan alweer niet zeggen, op grond van welk geloofsartikel, maar 't was zóó.

. . . . . .

De vreemde werd in zijn gedachten gestoord door een luid gelach buiten boord. Hij keek over de valreep, dat is over die plek van 't boord, waar op een behoorlijk vaartuig de valreep uithangt.

Ach, de *Sainte Vierge* was een armoedig scheepje! Er slingerde een dun, vrij oud, geteerd touw langs-zij, en 't stond te bezien, of die dame zich daarmee zou kunnen ophijschen tegen boord. 't Is waar, dat er klampen waren gespijkerd, die dienst deden als de dwarslatten op den marchepied van een kippehok. Maar zoo'n kippetrapje *ligt*, of rijst weinig althans... en hier was de opgang steil.

De dame greep het touw... zette haar voetje, net geschoeid, — ze was een *Française* — op den ondersten klamp.

Prenez garde, madame, riep de *second*...

Ah... moi je ne crains rien! antwoordde zij al schaterend van lachen.

Straks zal 't duidelijk worden waarom zij zoo lachte.

Moi je ne crains rien... je suis solide... allez!

En ze viel!

De jonge dame viel op haar koffer en op een zak met beddegoed, of wat er naar geleek. Ze scheen zich niet bezeerd te hebben, althans zij lachte maar al voort. Ook nam ze geen hulp aan van den vreemde, die met zijn linkerarm weer hing aan de puttingijzers, om te helpen als 't noodig was. Dit was weer zijn »geloof" naar 't scheen.

Non... non... merci! Dieu, comme c'est drôle! Et moi qui me croyais si solide! Un, deux... trois!

Ze was op 't dek gewipt van de *Sainte Vierge*, en riep haar man, altijd lachend als een kind dat onstuimig vroolijk is.

Bonjour, monsieur... l'Anglais! zei ze tot den vreemde, Il paraît que nous voyagerons ensemble, Dieu, comme c'est drôle de voyager... voilà donc la vraie mer!

Haar *vraie mer* was iets als 't Westerdok te Amsterdam.

De vreemde, dien ze een Engelschman noemde — omdat hij een geruiten broek droeg, zeker — moest juist wat uitwijken voor de bagage, die op het dek »gehand" werd. Voor hij iets antwoordde, hoorde hij hoe 't jonge vrouwtje half binnen'smonds en wat teleurgesteld zeide:

Ah, il ne comprend pas. Est-il possible de ne pas comprendre le français! Sont-ils stupides, ces Anglais; avec leur langue à part!

Onze vermeende Engelschman liet haar in den waan dat hij 't niet verstaan had. Hij vond het pikant, te luisteren naar de uitbundige ontboezeming van hare vroolijkheid, zonder dat zij wist begrepen te worden.

Viens, Colineau... mon ami... viens, nous dînerons. C'est un Anglais, cet homme-là. N'est-ce pas qu'il a un peu l'air de croque-mitaine? Il est maigre comme du pain bénit...

De arme Engelschman, die zoo goed fransch verstond! Dat heeft men er van, onkunde voor te wenden.

Toch had hij er schik in, het levendige vrouwtje in hare dwaling te laten. Het ergste had ze immers al gezegd: *croque-mitaine*, en: mager als een mis-ouwel! 't Is om er mager van te worden, als men 't niet al is.

Viens, mon petit Colineau,... nous dînerons, mon pauvre ami... et comme des princes, te dis-je! Comme c'est drôle de voyager comme cela!

Zij zag rond naar een plekje waar zij dineeren wilde. De vreemdeling bemerkte nu, dat ze onder haar zeer smaakvol manteltje iets droeg, dat volstrekt niet paste bij haar elegant toilet. Het was een blikken soldaten-menageketeltje.

Het echtpaar ging naar 't achterdek, en nam daar plaats op een lattenbank. Maar den opmerkzamen vreemde was 't niet ontgaan, hoe de *second* van 't vaartuig een paar matrozen gelastte, de weinige bagage der laatstaangekomen passagiers te brengen *vooruit*, dat is naar de plaats die men op een spoortrein *derde klasse* noemen zou.

Derde klasse... zoo'n elegant vrouwtje! En die vroolijkheid? Dat moest hij doorgronden?

Hij volgde de bagage tot ze neêrgezet werd vóór den watervoorraad, in de buurt van den armen monnik, die nog altijd zat te bidden op zijn zak met knoflook.

Onze onderzoeker bemerkte nu, dat de bagage van Mr. en Mad. Colineau bestond uit twee — ja, koffers waren 't niet — uit twee kisten, waarop de naam was geschreven, maar ook niet meer dan de naam.

Nu, dat de man Colineau heette, wist hij reeds, maar dit gaf weinig licht. Men kan Colineau heeten, en een politiek vluchteling wezen of een broodbakker of iets anders Zoo'n naam helpt niet veel.

En wat hij had aangezien voor beddegoed, was welbeschouwd een pak onschoon linnen, dat hier en daar heen keek door de gaten van een beddetijkhulsel.

Teleurgesteld — want begrijpen en weten scheen hem een genot te wezen — keerde hij terug naar 't achterdek, na eerst een matroos, die aan wal ging, te hebben opgedragen hem wat kersen mee te brengen. Want het was in 't laatst van Mei, schoon 't vrij guur was nog altijd, zooals meer gebeurt. Ik ben zeker dat men, wat noordelijker, nog geen kersen had op dien dag.

Toen hij zijn kersen had ontvangen, nam hij plaats op de lattenbank, naast zijn dineerende reisgenooten, of liever achter een hunner, want zij wendden het gelaat naar 't menageketeltje dat tusschen hen stond.

Gedurende 't ontwikkelen van het middagmaal uit een servet, onder 't zoeken naar de *eenige* stalen vork, en onder 't nuttigen zelfs van de witte boonen met azijn — want daaruit bestond het diner! — had het jonge vrouwte geen oogenblik opgehouden te schertsen en te dartelen. Zij spietste de *haricots* aan de vork, haalde die af met haar witte tanden en kon haast niet slikken van 't lachen.

Daarop weêr reikte zij haren man de vork toe, en spotte guitachtig met zijne begeerlijkheid, die hem meer boonen deed aanrijgen, dan zij had kunnen doen, toen 't haar beurt was.

Mon Dieu, Colineau... comme tu es glouton, mon ami! Non, celui-là m'appartient, c'est mon haricot, te dis-je.

En stoeiend griste zij een boon weg, die naast het keteltje was neergevallen op 't servet. De man, die ook vroolijk scheen, maar niet zoo kinderlijk uitbundig als zij, trachtte van tijd tot tijd haar in te toomen door een wenk op den vreemde, die achter haar zat.

Lui? Comment donc! C'est un Anglais... il ne comprend pas le mot... pas le moindre mot. Est-il drôle avec son air sérieux; et ses cérises! A-t-il bientôt fini, Colineau? Regarde un peu, sans le déranger. C'est un lord... mais sans lunettes comme à Toulouse au théatre... hélas, quand reverrai-je Toulouse! Bonjour, milorde, caoumaeng vè faoutre saounti? C'est comme ça qu'ils parlent dans son pays. N'est-ce pas qu'il te fait l'effet d'une perche en ribote? A coup sûr, il est riche, tous ces Anglais sont riches... des bêtises que la richesse... va... je m'en moque! Et toi, mon bon pauvre ami, toi aussi, n'est-ce pas? Ah, tu triches encore, voilà bien le mien, ce haricot-là!

En zij stoeiden weer, en vochten bijna als kinderen om een witte boon. Ik kan hunne vroolijkheid niet beter beschrijven, dan door die te vergelijken bij de gekke sprongen van een nest jonge katten.

Of 't nu was omdat de matroos den vreemde inderdaad meer kersen had gebracht, dan deze lust had te eten... of dat hij misschien, aangestoken door de vroolijkheid, lust had in scherts, en daarom het arme vrouwtje wilde plagen met wat schrik over het verstaan van wat ze gezegd had... of wellicht omdat hij wilde kennis maken met het grappige paar,... genoeg, hij stond op, plaatste zich voor de dame, boog zeer beleefd, bood haar de overgebleven kersen aan, en zeide:

Madame, me permettriez-vous d'ajouter un peu de dessert à votre diner?

Dieu... il n'est pas Anglais.

En voor ze recht bekomen was van den schrik, had ze 't bord met kersen in de hand, en onze vreemdeling ver-

wijderde zich, na een beleefden maar vriendelijken groet. Hij voelde dat er een lief gemoed huisde onder dat loszinnig uiterlijk. Want of hij een theologien was zooals de monnik beweerde... zie, dit weet ik niet. Maar wat menschkunde en wat wijsbegeerte had hij opgedaan, vooral van de soort die niet beschreven staat in een boek.

Hij had altijd stieren en koeien bekeken in de wei en ze niet bestudeerd op een zooveelste van de ware grootte... in olieverf.

Na zijn kleine plagerij, was de vreemdeling naar 't voorschip gegaan. De monnik sliep, zijn getijboek in de hand. Zijn hoofd rustte tegen boord en zijne pij gaapte op de borst, zoodat de ijzeren ring zichtbaar was, waaraan hij zijn heiligen bewaarde, als een bosch sleutels. Een breede roode streep op de borst, gaf getuigenis van veel pijnlijke wrijving...

.....

De vreemde sloot de opening van het haren opperkleed — het weer was guur — en beproefde iets zachts te schuiven tusschen 't scheepsboord en de kruin van den monnik, die geschoren, niet eens het kussen bezat, dat den mensch is gegeven in zijne haren.

Maar hoe voorzichtig ook de vreemdeling trachtte wel te doen, de monnik ontwaakte.

Merci, mon fils. Vous êtes bien bon...

Le bois est dur, mon père!

Depuis quarante ans je n'ai d'autre oreiller... Il faut venir nous voir à Nice... ah, ne craignez rien, vous aurez un bon lit... je vous assure... on est si bien chez nous! Vous vous amuserez. Quelle heure est-il? Avez-vous déjà prié? Nous causerons, si vous le voulez bien. Avez-vous prié?

Non, mon père.

En ce cas, faites-le. Dépêchez-vous. Voulez-vous que je vous prête mon livre?

De arme man, die niet wist dat men bidden kon zonder boek. Gelukkige man, die niet wist hoe er zijn, die niet kunnen bidden met of zonder zoo'n boek!

Merci, mon père... je ne prie pas!

Als de knoflook, waarop de monnik zat, veranderd ware in vliegende draken, had de man niet erger kunnen schrikken.

Vous ne priez pas... mais que faites-vous donc? Vous ne priez pas, mon fils?

Mon père, je ne saurais prier, parce que j'ignore... ce que c'est. Je suis athée, mon père.

Bien... bien... j'en connais. Mais la Vierge, monsieur, la Vierge!

Mon père, je ne connais ni Dieu ni la Vierge.

De verbazing te schetsen van den monnik, ware een onmogelijkheid. De man was ontsteld, en had tijd noodig om tot bedaren te komen. Van atheisten had hij meer gehoord, maar dat iemand niet geloofde in de Sainte Vierge, dat ging zijn verstand te boven.

Laissez-moi, mon fils... vous avez bien fait de m'éveiller. J'ai beaucoup à prier, ah, beaucoup!

De vreemde voelde wroeging dat hij dien ouden man smart had aangedaan.....

.....

't Werd al kouder en guurder. De vrouw van den kaptein was vertrokken. De matrozen waren te kooi gegaan, op een enkel man na. De vreemde was niet tevreden over zichzelf. Had hij niet dien ouden man moeten laten in de meening dat hij geloofde in zijn Vierge?

Was er niet wreedheid geweest in die ontijdige niet-wetende wijsheid?.....

.....

Bij het naderen van 't achterdek werd hij aangesproken door Mr. Colineau, die wat confusie over de dartelheid zijner vrouw trachtte te bedekken met een overdreven dank-

betuiging voor de kersen. De vreemdeling sprak nu ook het vrouwtje aan en zonder te doelen op haar plaisanterie over den mageren Engelschman, wist hij door zijn toon haar te laten voelen dat hij volstrekt niet boos was.

't Is waar, ze zag er aardig uit, en dat doet er veel toe in zoo'n geval...

Toen Madame Colineau hersteld was van den schrik over de ontdekking dat de Engelschman fransch verstond, hernam zij terstond haar gewone vroolijkheid, en weldra voelde zich de vreemde gemeenzaam genoeg om haar te zeggen:

En vérité, madame, j'admire votre caractère! Me permettriez-vous de vous poser une question... un peu... indiscrète peut-être?

Mille, monsieur, mille! Écoute Colineau... mon pauvre ami... m'sieur va me poser une question... Ah, je savais bien que nous nous amuserions en voyage.

Madame, si j'osais vous demander la cause de votre gaieté?

De ma gaieté? Ha, ha, ha... certainement que je suis gaie....je le suis toujours, n'est-ce pas, mon pauvre Colineau? Mais anjourd-hui... tenez, monsieur, avez-vous remarqué notre diner?

De vreemde aarzelde. Zoo even had hij den monnik verdriet gedaan door de betuiging dat hij niet geloofde in de heilige maagd, zou hij nu dat lieve vrouwtje bedroeven door de erkenning dat hij acht had geslagen op de soberheid van haar maal?

Madame... j'ai cru... j'ai cru... je me suis aperçu... Ha, ha, ha!

En weer lachte ze schaterend. Maar op eens zeer ernstig:

Pardon, monsieur... je ris... parce que... mais en vérité, je vous en fais mes excuses... je comprends que c'est par bonté, que vous faites semblant de ne pas avoir remarqué...

En ze reikte den vreemde de hand, met onbeschrijfelijke goedhartigheid.

Mais cela n'y fait rien. Vous avez vu nos haricots, et notre fourchette, un peu... solitaire... car c'est bien là la seule que nous avons... nous sommes pauvres!

Et bien, monsieur, c'est parce que nous sommes si pauvres, que je m'amuse tant.

De vreemde meende niet goed verstaan te hebben. Het gesprek nam een andere wending.

N'est-ce pas tout près d'ici que ce pauvre Dantés a été prisonnier? vroeg de dame.

Dantés?

Mais oui; Dantés... Montechristo, si vous voulez?

Ze meende dat die Montechristo een persoon was uit de geschiedenis. De vreemde moest haar die meening ontnemen, maar ze gaf haar heel ongaarne op.

Mais le chateau d'If, monsieur, et l'ile Marguérite?

Le chateau d'If et l'ile Marguérite sont en pleine mer, madame. Vous les verrez demain, nous passerons tout près de là.

Comment, la pleine mer? N'est-ce pas la mer ici?

Helaas weer eene illusie weg!

Non, madame, c'est ici la Joliette... un petit port. Je crains bien que demain soir, vous ne vous porterez pas ainsi bien. Le mal de mer...

Oh, cela ne me fait rien!

Je croyais avoir compris, madame, que vous passeriez la mer pour la première fois...

Si... si... c'est vrai.... Mais tenez, monsieur.

En ze haalde een klein fleschje te voorschijn, dat een tinctuurtje scheen te bevatten.

Avec ceci, monsieur, je ne crains par le mal de mer.

De vreemde zei, dat hij veel gereisd had, en nog nooit eenig middel had zien baten tegen zeeziekte.

Maar de jonge vrouw liet zich niet ontmoedigen.

C'est mon bon Colineau lui-même qui l'a inventé, monsieur... car il est médécin mon mari. Oh ce n'est pas

lui qui me laissera souffrir du mal de mer... il m'aime tant.

.....

Mijne Française ging voort, en zeide tot haar man:

Explique donc un peu à monsieur, comment tu as inventé cette... chose.

De man gaf daarop den vreemde een uitlegging — verbazend geleerd — van de wijze waarop zijne tinctuur alle mogelijke zeeziekte radicaal onmogelijk maakte. De slingering van het schip, de zenuwen, de maagspieren, wormvormige beweging, samentrekken, uitzetten, derivatief, reactie, de ruggegraat, de zenuwvlecht, de kleine hersenen... het was den vreemde te geleerd. Hij was te beleefd om den docter tegen te spreken, en zei maar dat hij het beste hoopte van zijn middel.

Een oogenblik daarna kwam het gesprek weer op de vroolijkheid der jonge vrouw. 't Was onmogelijk daarop niet te letten en de vreemde betuigde opnieuw zijn verwondering daarover.

M'en demander l'explication? Volontiers, n'est-ce pas, mon bon Colineau? Raconte un peu à Monsieur...

De man verhaalde zijne vrij eenvoudige geschiedenis. In 1848 was hij student te Parijs. Hij had zich bij de barricades geimproviseerd tot chirurgijn-majoor. Toen alles weer was teruggekeerd tot de orde — zooals dat wordt genoemd door wie baas blijft — had hij zijn studiën voleindigd en zich als geneesheer te Toulouse neergezet. Het weinigje vermogen dat zijn vrouw hem aanbracht, was in allerlei gekke speculatiën verloren gegaan. Of 't lag aan hemzelf, aan te weinig bekwaamheid — hij erkende gulweg de mogelijkheid daarvan... of 't misschien was veroorzaakt door te groote concurrentie... dat alles durfde de brave Colineau niet beslissen.

Genoeg, de praktijk bleef uit, en na twee, drie jaar huwelijk hadden zij 't weinige huisraad dat hun overbleef, te gelde gemaakt, om als passagiers van de derde klasse naar Italie te kunnen vertrekken. Daar misschien, zou met de

beweging die op handen was, gelegenheid zijn tot plaatsing als officier van gezondheid, bij een regiment van Garibaldi...

Je vous souhaite beaucoup de succès, monsieur... mais cela ne m'explique pas.

Ah, c'est vrai... pourquoi madame...

Non, non, Colineau,... mon pauvre ami... c'est à moi de le dire!

En neerhurkende op het dek naast de kajuitslantaarn, waardoor een flauw licht scheen, opende zij haar mantilje... zocht iets, naar 't scheen, tusschen 't corsage van haar kleed, en opstaande:

Voyez, monsieur... voyez pourquoi je suis si contente d'être pauvre avec mon bon Colineau... voyez.

En ze greep den vreemde bij den arm, en trok hem zachtkens voort en neder, tot bij 't licht dat er scheen uit de kajuit, en toonde hem...

Bij mijn ziel, 't was weer een sleutelring met heilige poppetjes van tin of van lood!.....

.....

De vreemde uitte vrij droog zijn verstoordheid door, evenals tot den monnik, maar iets ruwer te zeggen »dat hij geen geloof sloeg aan gekheden."

Comment, monsieur, des bêtises? Ma bonne, sainte, douce Vierge... des bêtises? Ah, monsieur, si vous saviez comme elle est pleine de grâces? Ah, si vous saviez comme elle me rend riche dans notre pauvreté... n'est ce pas Colineau? Dis-donc à monsieur, comme elle est bonne pour nous, comme elle me rend contente et heureuse, tous les jours de ma vie!

Colineau wilde juist beginnen eene verklaring te geven van de wonderbare werking der Heilige Maagd... toen de sombere gestalte van den monnik zich vertoonde in het half donker van het achterdek.

Hij sprak den vreemde aan:

J'ai prié, mon fils! Mon fils, j'ai prié pour vous! La bonne

Vierge m'a exaucé... elle vous pardonne votre ignorance et vous préservera de tout péché!

Loop naar den duivel, zei de vreemde, ditmaal in 't Hollandsch, loop naar den duivel met jou Sainte Vierge!

En na vluchtig te hebben gegroet, ging hij naar zijn hut, om te slapen.

Hij hoorde boven zich, hoe de dame, die den ganschen middag zoo dartel was geweest, tot den monnik zeide:

Bénissez-moi, mon père.

En hoe de monnik antwoordde:

Je vous bénis, ma fille! Que notre Dame de Bon-Secours vous préserve du péché...du seul malheur qui soit au monde.

Ze lijken wel gek met hun Sainte Vierge!

Dit ongeveer was de eenige gedachte van den vreemdeling terwijl hij zich uitkleedde, of nagenoeg, want hij wilde den volgenden morgen vroeg op het dek wezen, bij 't losgooien en uitzeilen. Daarom ging hij slechts half ontkleed te-kooi. Toen hij zijn horloge wilde opwinden, kwam hem het looden Mariabeeldje in de hand. Een oogenblik voelde hij neiging het weg te werpen door 't poortje van zijn hut... maar hij bedacht zich.

Bah! ik zal het aan een kind geven als ik te Genua kom. Aan wegwerpen heeft niemand wat.

Juist wilde hij zijne kooi beklimmen — de bovenste — toen hij een forsche stem op het dek hoorde zeggen:

Monsieur et madame, auriez-vous la bonté de prendre vos places?

Comment, nos places? Voilà quelque chose de joli! Il me semble que nous en avons... des places?

Madame, votre place est là. Vous êtes passagers de pont. Passez devant, je vous en prie!

En de vreemde hoorde hoe het arme paar opstond van de lattenbank!

J'y vais, capitaine... j'y vais! Dieu, est-il drôle avec sa place! Tiens, mon Sèvre...

Ze sprak zeker van het blikken soepketeltje.

Adieu, capitaine... viens, mon bon Colineau, nous nous amuserons là-bas aussi bien qu'ici. Venez, mon père! Vous aussi vous demeurez dans ce quartier-là?

Oui, ma fille. Je suis passager de pont.

Mais, c'est un roman cela, un vrai roman... nous coucherons à la belle étoile!

En schaterend van lachen alweer, scheen zij te vertrekken naar het voorschip.

In de kajuit brandde een vuile nachtpit, die moeite had bewijs van bestaan te geven.

Alles was stil geworden in het achterschip.

De vreemdeling hoorde het tikken van zijn horloge, dat hem scheen toe te roepen: Sain-te-Vierge, Sain-te-Vierge...

Hij kon niet slapen en voelde dat hem iets deerde. Eerst wist hij zelf niet wàt hem belette te slapen... zijn bed was goed...

Juist, dàt was het! Hij kon niet slapen omdat zijn bed goed was....

Als door een adder gestoken, sprong hij op, de kooi uit, en kleedde zich weer aan. Met vrij veel kracht wist hij zijn bagage, die in de onderkooi geplaatst was, daaruit te halen en buiten de hut te sleepen.

Daarop onderzocht hij zijn bed en bevond dat het was saamgesteld uit een stroozak, en daarover iets zachters van veeren of varen.

Het bovenbed legde hij beneden in de onderkooi.

Hij vulde aan wat er ontbrak aan dekking met zijn reismantel en nog een en ander. Er waren twee kussens... goed! Eén onder, één boven.

Hij had *twee* bedden in zijn hut!

De vreemde sloop hierna de kajuitstrap op, zocht zijn weg op het dek naar 't voorschip.

Hu... 't was zoo koud! Des te beter, vond hij.

Hij zocht zijn weg naar 't voorschip, rook de knoflook... ja, daar moest het zijn.

Mon père! riep hij.

De monnik hoorde niet terstond, maar van een weinig verder klonk een lieve vrouwestem:

Chut... il dort... le saint homme!

Comment, c'est vous, madame! C'est vous... par le temps qu'il fait!

Ah, l'Anglais! Oui, monsieur, c'est moi. Que me voulez-vous?

Madame, il fait un froid affreux...

Le fait est, que je frissonne un peu.

Nu ontwaakte ook de monnik, en de vreemde begon voorwerpen en personen beter te onderscheiden. Het arme echtpaar lag tusschen twee watervaten, met het hoofd op den vuil-linnenzak. Colineau had zijn jas uitgetrokken om zijn vrouw en zich zelf te dekken. Zij hielden ieder een mouw in de hand, alsof ze zich vastklemden aan die schrale verwarming. De monnik zat, als des middags na het bidden, op zijn knoflookzak, met het hoofd tegen 't boordbeschot...

Mon père... et vous, madame... je viens vous prier... je voulais... il fait si froid, mon père!

Est-il étrange, cet Anglais, riep weer het vroolijke vrouwtje, croît-il par hasard nous échauffer par ses contes? Oui, monsieur, il fait froid... effectivement, il fait très-froid! Nous sommes payés pour le savoir, nous autres passagers de pont. Et puis? Voyons!

Zij klappertandde...

Madame... et vous, mon père... j'ai deux bons lits à vous offrir.

C'est gentil! Et où donc, s'il vous plait?

Venez, mon père! Madame, venez...

En met de rechterhand geleidde hij de jonge vrouw, en hij reikte den monnik de linker en hij voerde hen naar het achterschip, in de kajuit:

Madame, si vous voulez prendre le lit d'enbas... je l'ai arrangé!...

Zij trad de hut binnen.

Tiens, c'est gentil! C'est vrai, que je frissonne, mais... en me couchant là, il me semble... que je pourrais bien me déshabiller un peu..

A votre aise, Madame.

En onze reiziger sloot de gordijnen van de hut. De monnik wachtte tot de dame roepen zou, dat ze ontkleed en te bed was. Gedurende dien tijd had hij den vreemde aandachtig gadegeslagen.

Mon fils, vous avez bon coeur!

Je crois qu'oui, mon père!

Vouliez-vous me faire un plaisir... un très-grand plaisir?

Mon père... s'il dépend de moi...

Cela dépendra de vous, mon fils.

Parlez, mon père.

Ayez foi en notre Sainte-Vierge!

Mon père, je ne saurais...

Acceptez au moins la bénédiction, que je vais vous donner en son nom...

Mon père... j'accepte.

En de wijsgeer zonder geloof, de denker, die gespot had met de beeldjes van tin en van lood, de man van scherp onderzoek en bijtend sarcasme...

Die man knielde neder zonder de minste huichelarij.

En hij weende!

De monnik strekte de handen uit over zijn hoofd en zeide:

Je vous bénis, mon fils! J'ai prié, j'ai beaucoup prié pour vous... notre Dame de Bon secours m'exaucera! Elle

vous préservera du seul malheur qui soit au monde... du péché!

En uit de hut klonk:

Je suis couchée, mon père... veuillez entrer et bonne nuit! Dieu, qu'il fait froid! Bonne nuit, m'sieur l'Anglais... voudriez-vous me donner la main?

Ze stak haar handje uit tusschen de gordijnen. De vreemde, die nog laag bij den grond was, vatte dit...

Eh bien... monsieur... eh bien?

Madame!

Hij begreep haar: eh bien... met zijn hart dat veel begreep, en hij heeft die kleine hand heel vurig gekust.

Comment, monsieur, vous pleurez... Tiens moi aussi... c'est étrange... je vous aime beaucoup...

Ik breek hier af, of liever het verhaal is uit. Ik heb er niets aan veranderd, want dat ik er uit weg liet wat het verband verstoort, zal wel geen verandering mogen heeten. Ik meen daardoor het inderdaad tot zijn hooger recht opgevoerd te hebben en een proef geleverd, hoe men mijns inziens een groot gedeelte van Multatuli's geschriften zou moeten uitgeven om ze populair te maken. Multatuli zelf heeft telkens het effect bedorven door redeneeringen en beschouwingen, ontkenningen en afwijkingen die de aandacht vermoeien. Zijn sarcasme was meer dan eens de vijand van zijn kunst. Wij bewijzen zijner nagedachtenis een dienst door dien vijand te elimineeren.

Ik zou zelfs wel lust gehad hebben om nog verder te gaan en zijn Fransch in gewoon Hollandsch over te brengen, gelijk ik dat zijn vaak zonderlinge spelling deed. Ik deed dit laatste om al het licht uitsluitend op het verhaal, dat is op de wondervolle compositie en de fijne onderdeelen, te laten vallen. Maar met het Fransch zou ik de bekoring van de lieve Française voor een groot gedeelte hebben weggenomen. Nu

diene mijn breed citaat als een model voor alle andere. Ik ben overtuigd, dat ook de *Woutergeschiedenis* pas na eene soortgelijke zeer lichte en omzichtige kunstbewerking tot haar recht zal komen. Men beproeve het. De piëteit voor een anders werk heeft met zoodanige reproductie niets te maken.

Maar dit voorop gezet hebbend, vraag ik ook de volle aandacht mijner lezers voor de schoonheden, de schier tallooze schoonheden van deze... idylle.

Men heeft haar naast een soortgelijke uit de *Sentimental Journey* gelegd. Ik heb er niets tegen, doch de vergelijking doet niets af aan het feit dat Multatuli in de *Sainte Vierge* een meesterstuk geleverd heeft.

Let op de soberheid, dat hoogste kenmerk van de kunst. Het geheele naïeve tooneeltje wordt afgespeeld tusschen drie personen, want de echtgenoot Colineau vervult slechts een onbeduidende rol. Maar in die drie personen leeft een wereld. De vroomheid, de kinderlijke vroolijkheid en de humaniteit zijn beurt voor beurt aan het woord. Zij bestrijden elkander, doch op de beminnelijkste wijze, onder de hoede van liefde en humor en eindigen met saam te smelten in de schoonste harmonie.

Welk een edele figuur is die monnik in zijn grove vuile pij! Welk eene heldin is dat teere levenslustige vrouwtje, dat gij ondanks al haar fransche maniertjes niet coquet durft noemen! En welk een edel gemoed spreekt ons toe uit de liefdedaad van dien atheïst of vrijdenker, wien niets heilig is behalve de ware menschelijkheid!

La Sainte Vierge protesteert tegen Multatuli's zoo vaak scherp veroordeelde neiging om met het heilige te spotten, tegen zijn gemis aan eerbied voor het kinderlijk geloof, de overtuiging van andersdenkenden. En in dat protest ligt de onthulling van zijn eigen innerlijk karakter.

Of 't dan nog noodig is te constateeren dat de man, die

optrad en zijn geheele leven wijdde aan den strijd voor de rechten van de verdrukte Javanen, een goed hart had? Ja en neen. Voor zijne vrienden en vereerders stellig evenmin als voor allen die een studie willen maken van wat hij dacht en schreef. Maar met het oog op de houding die hij voortdurend tegenover zijn eigen werk heeft aangenomen en op de wenschelijkheid dat ook de groote schare hem beter mocht begrijpen en beter waardeeren, zeer zeker wel.

Daarom voeg ik gaarne bij den wensch door Vosmaer uitgesproken in zijn *Zaaier*, dat aan Multatuli eene ruime plaats moge worden ingeruimd in de Bloemlezingen uit ons Nederlandsch proza, dat bevoegde en begaafde Bloemlezers zich niet zullen laten weerhouden om daarbij met groote vrijmoedigheid te werk te gaan, door de vrees dat zij door te snoeien en uit te ziften wat huns inziens het groote effect bederft, een soort van letterkundige heiligschennis zouden plegen. Door soberheid kan de waarachtige kunst slechts winnen. Wij klagen met recht als we klagen dat Multatuli, die zoo vaak de gelegenheid had om zijn werk te herzien, dit steeds in een verkeerde richting heeft gedaan. De volheid zijner *Ideën* heeft aan zijn roem geen goed gedaan.

Zelfs durf ik beweren dat hij in dat opzicht niet altijd even oprecht geweest is.

In 1872 — dus tien jaar na *La Sainte Vierge* — weet hij van zijne rechtmatige aanspraak op onzen dank en hulde geen beter gebruik te maken dan door ze eenen Italiaanschen kunstcriticus, die hem niet op zijn waarde had weten te schatten, naar het hoofd te werpen. Ik acht dit een vergrijp tegen zijn eigen verdiensten, die tegen vele en velerlei miskenningen van den kant van het publiek, ons steeds zoo zwaar toegerekend, kan opwegen. [1]

---

[1] *Ideën*, 1e Bundel. 5e druk, 1872.

Neen, *La Sainte Vierge* blijft een meesterstuk trots... Multatuli.

Het zou deze monografie tot den omvang van een drietal dikke deelen doen uitdijën, indien ik al wat Multatuli ons heeft nagelaten op dezelfde wijze als *La Sainte Vierge* behandelen wilde. Toch is mijns inziens dit de beste manier om hem den rang die hem toekomt, ook door hen, die zeer gegronde grieven tegen hem hebben, te doen toekennen. Die rang is onder de eersten en besten en de bedoelde beste manier is hem zelf te laten spreken. Men vrage daarbij echter niet hoe hij het zou hebben opgenomen als iemand hem bij zijn leven den dienst bewezen had hem tegen hemzelven in bescherming te nemen.

Een lijst van Multatuli's werken acht ik in deze monografie overbodig. De uitgever mag die mijnentwege op de binnenzij van den omslag drukken, maar hij zou monnikenwerk doen. Bij alle uitgaven van Multatuli's werken is in die behoefte voorzien.

Ook de levensbijzonderheden omtrent Eduard Douwes Dekker zijn behoorlijk geboekt in de registers onzer letterkunde en bovendien zeer kort en niet belangwekkend, dan in zoover als hij zelf ze vermeld heeft en gebruikt, ik durf zelfs zeggen, vaak misbruikt in zijn geschriften.

Zijn vader, die koopvaardij-kapitein was, bestemde hem volgens den eenen biograaf tot koopman; volgens den anderen tot predikant. Doch in beide gevallen vergiste de oude heer Dekker zich in den aanleg van zijn zoon.

Ook de heer Meskendorff, die jaren lang een goed ter naam en faam staande particuliere school in de hoofdstad bestuurde en van wien Multatuli met groote achting spreekt, schijnt in zijn leerling niets buitengewoons gezien te hebben. Alleen uit de bijzondere vriendschap tusschen Dekker en den veelbelovenden Martinus des Amorie van der Hoeven Jr. zouden wij met eenig recht gevolgtrekkingen kunnen maken die over

de school- en kinderjaren van den eerstgenoemde een schitterend licht verspreiden. Doch waartoe? Gelijk ik begonnen ben te zeggen, heeft Multatuli Douwes Dekker als 't ware overschaduwd en tevens den levensadem en de onsterfelijkheid ingeblazen.

Er was zulk een schok noodig als het conflict met ons regeeringsbeleid over Indië, om al de krachten waarover Douwes Dekker te beschikken had wakker te roepen. Zijn veranderde levensbestemming toen zijn vader hem meenam naar Java om daar opgeleid te worden tot lands ambtenaar is daarom eigenlijk voor ons het gewichtigste feit uit zijn jonge leven. Hij was toen zeventien jaar. Hij zou reeds dicht bij de veertig zijn als hij als met storm zijn plaats, een eerste plaats in de rijen der Nederlandsche letterkunde, kwam opeischen.

Tusschen zijn gaan naar Indië en zijn oorlogsverklaring aan de Indische en Hollandsche regeering ligt veel voorbereiding, veel zelfbeproeving, ook veel studie van wat hij om zich heen zag gebeuren en van wat vroeger geschied was, doch daarnaar kunnen wij slechts gissen. Pas op het oogenblik waarop Achilles uit zijn tent treedt, wordt zijne zaak de onze.

Ik eindig met de verzekering dat een nauwgezette, onpartijdige en welwillende lezing en herlezing van wat Multatuli ons naliet, slechts strekken kan om hem ook als mensch veel te doen vergeven... omdat hij veel heeft lief gehad.

CLÉMENCEAU.

GEORGES CLÉMENCEAU.

Indien het eene misdaad ware ministeriën ten val te brengen, dan zou Georges Clémenceau, die zijne slachtoffers bij dozijnen telt, de grootste recidivist van geheel Frankrijk zijn. Als een tweede Simson trekt deze onverbiddelijke radicaal op tegen de Philistijnen van het opportunisme, en evenals zijn oud-testamentische voorganger zich niet ontzag om zijnen vijanden met eenen ezelskinnebakken te lijf te gaan, zoo laat zich Clémenceau niet door politieke gewetensbezwaren weerhouden, om gebruik te maken van de hulp der rechterzijde, dat wil zeggen van de vijanden der republiek, wanneer het geldt een ministerie, dat zijns inziens aan de billijkste eischen niet voldoet, tot aftreden te dwingen. Niets is gemakkelijker, dan in zulk een geval te spreken van eene »onzedelijke coalitie"; de slachtoffers van den heer Clémenceau zijn dan ook niet in gebreke gebleven, om de politieke moraliteit van hun onbarmhartigen vervolger in een hatelijk daglicht te stellen. En inderdaad bestaat er in Frankrijk wel eenige grond voor de bewering, dat een verbond tusschen radicalen en monarchisten of imperialisten afkeuring verdient, omdat de laatsten den republikeinschen grondslag bestrijden, waarop volgens de eersten de gansche

inrichting van den staat behoort te berusten. Kon men aan de tegenstanders van den republikeinschen regeeringsvorm in Frankrijk duidelijk maken, dat hun tegenspartelen niets baat; kon men hen met de republiek verzoenen, of althans voor de eerste jaren hunne oppositie tegen de bestaande orde van zaken doen opgeven, dan zou wellicht daar te lande eene goede en rationeele partijvorming mogelijk zijn. Dan zou zich wellicht door aansluiting van het *centre gauche*, dat inderdaad zuiver conservatief is, bij de conservatieve elementen van van de monarchale rechterzijde eene partij kunnen vormen, uit welke eene regeering zou kunnen worden samengesteld, indien het bleek, dat de linkerzijde het vertrouwen der natie had verloren.

Intusschen schijnt zulk een toestand der verwezenlijking niet nabij te zijn. Afgezien van de bijzondere omstandigheden, waarin Frankrijk verkeert, doordat bijna een derde van de Kamer bestaat uit verklaarde tegenstanders van den tegenwoordigen regeeringsvorm, geldt ook daar te lande de regel, dat het oude bascule-systeem, zooals het in Engeland vele tientallen van jaren is toegepast en langen tijd het ideaal van het parlementarisme is geweest, weinig kans heeft om nog met goed gevolg in praktijk te worden gebracht. Sedert de zuurdeesem der democratische beginselen het staatkundig leven heeft doordrongen, heeft de politiek opgehouden eene zaak van traditie te zijn en is de partijdiscipline aanmerkelijk verslapt. Zelfs de grootste en meest gezaghebbende namen kunnen op den duur niet als vereenigingspunt dienen. De heer Gladstone is herhaaldelijk door zijn eigen partijgenooten in den steek gelaten; de heer Von Bismarck heeft beurtelings met alle partijen geregeerd. Het zweren bij de woorden des meesters is bepaald in discrediet geraakt. Het gevolg is eene versnippering van de groote partijen; eene onophoudelijk wisselende samenstelling van groepen en eene telkens veranderende combinatie van fractiën. Op zich zelf

ligt hierin zeker geen kwaad, maar het moet worden erkend, dat de toepassing van het parlementair régime daardoor voor hen, die tot de regeering worden geroepen, uiterst bemoeielijkt wordt. In Frankrijk vooral is het telkens op nieuw gebleken, wanneer de republiek daar de leuze »vrijheid, gelijkheid en broederschap" weer in eere had hersteld, dat deze schoone formule meer geschikt was om verdeeldheid te bevorderen dan om eensgezindheid aan te kweeken. Men moge het feit betreuren, ontkennen kan men het niet: de Fransche republikeinen zijn moeielijk onder één hoed te vangen.

Thiers heeft indertijd die moeielijkheid begrepen. Voor de sacramenteele formule der republikeinen moest hij, als ieder ander, het hoofd buigen; maar hij deed dit niet zonder voorbehoud. *La république sera conservatrice, ou elle ne sera pas*, — zoo luidde zijn advies.

De Fransche radicalen ontkennen natuurlijk ten sterkste de juistheid van deze opvatting, al beweren zij tegelijkertijd, dat de derde republiek, gedurende haar bijna achttienjarig bestaan, eigenlijk altijd conservatief is geweest, en dat in deze omstandigheid de bron van alle moeielijkheden moet worden gezocht. Die bewering is slechts dan te verdedigen, wanneer men alles wat niet radicaal of socialistisch is onder den naam van conservatief vereenigt. »De republiek" — zoo schreef de *Frankfurter Zeitung* naar aanleiding van het optreden van het ministerie-Floquet — »is geen inhoud, maar een vorm, waarin zich van alles laat gieten: aristocratie, oligarchie, democratie en ochlocratie. De republiek kan conservatief zijn of progressistisch, clericaal of vijandig jegens de kerk, centraliseerend of decentraliseerend, individualistisch of collectivistisch. De derde Fransche republiek is begonnen met Orleanistisch-conservatief te zijn; daarna werd zij republikeinsch-conservatief, progressistisch-republikeinsch en stationnair-republikeinsch; met andere woorden:

centre gauche, linkerzijde, opportunisme en concentratie. En nu die concentratie een steeds radicaleren tint heeft verkregen, waarom zou de republiek nu ook niet eens zuiver radicaal zijn? Ja, waarom zou zij ook later niet socialistisch zijn, wanneer de tijd en de noodige mate van ontwikkeling daarvoor zijn gekomen, dat wil zeggen, wanneer het algemeen stemrecht de socialistische republiek verlangt? In het radicale programma staat veel goeds, dat de Franschen kunnen gebruiken en dat bovendien door de politieke ontwikkeling wordt voorgeschreven: zuinigheid en eenvoudigheid in de administratie; vervanging der indirecte belastingen door directe; volledige scheiding van kerk en staat en onderwerping der kerkelijke corporatiën aan de wetten op de vereenigingen; wetten tot bescherming van den arbeid, enz. — louter zaken, die elk vooruitstrevend republikein zich ten doel moet stellen."

Het is volkomen juist, dat de Fransche republiek gedurende de achttien jaren van haar bestaan eene evolutie naar de linkerzijde heeft volbracht, en Clémenceau kan, wanneer hij op de geschiedenis van dit tijdperk terugziet, zich beroemen een der hoofdbewerkers van de langzame maar zekere transformatie te zijn geweest. Toch dient niet uit het oog te worden verloren, dat bijna elke ministerieele crisis, die de radicalen een stap nader tot hun doel bracht, slechts aan de medewerking der rechterzijde te danken was, en dat deze rechterzijde nooit een radicaal ministerie, al heeft zij zelve dit op het kussen geholpen, zal steunen in de verwezenlijking van een radicaal programma, tenzij zij daarvan de volkomen omverwerping van alle republikeinsche instellingen verwacht.

Een tweede voorbehoud geldt de bewering van het Frankforter blad, dat eene socialistische republiek in Frankrijk tot de mogelijkheden zou behooren. Men dient de woorden te gebruiken in den gebruikelijken zin, en dus op te mer-

ken, dat het socialisme in den mond der Fransche radicalen en intransigenten iets geheel anders is dan bijv. de Duitsche sociaal-democratie. Eene georganiseerde socialistische partij, zoo als Duitschland die heeft, bestaat in Frankrijk niet. Men heeft er »Blanquisten" en »Guesdisten" en »possibilisten" en »anarchisten" en ettelijke dergelijke secten, die slechts één ding gemeen hebben: den haat tegen de bezittende klassen. En indien de radicalen en intransigenten op den naam van socialisten aanspraak maken, dan beduidt dit alleen, dat zij door deze qualificatie willen optreden als democraten, vrienden van het volk, voorstanders van eene wetgeving op den arbeid. Eerst weinige maanden geleden is eene bescheiden poging gewaagd om in de Kamer zelve eene socialistische partij te vormen, en ofschoon er wellicht een paar honderd leden zijn, die zich in hunne verkiezingsmanifesten socialisten (doch niet socialisten *tout court*) hebben genoemd, kon de partij het slechts brengen tot twaalf leden, dus tot ongeveer twee percent van het geheele aantal afgevaardigden. Het is waar, dat deze kleine groep door hare luidruchtigheid haar gemis aan beteekenis tracht te vergoeden; het is waar, dat zij in den Parijschen gemeenteraad, die zoo gaarne de rol van »Derde Kamer" speelt, steun vindt. Maar het is óók waar, dat het gros van de radicalen zich, bij monde van Clémenceau's orgaan *la Justice*, op ondubbelzinnige wijze van haar heeft afgescheiden. Basly, Barodet, Camélinat en hunne vrienden zijn socialisten in den eigenlijken zin van het woord, maar Clémenceau, Pelletan, Tony Révillon, Ranc, Floquet, Lockroy, ja zelfs Rochefort, zijn *bourgeois*, zij het dan ook niet altijd *bourgeois satisfaits*. Hun programma is in hoofdzaak de invoering van Amerikaansche politieke toestanden in Frankrijk. Vooral geldt dit van Clémenceau, die vier jaren in de Vereenigde Staten heeft doorgebracht, eene Amerikaansche vrouw heeft, en zich ongetwijfeld gelukkig zou rekenen, als Parijs wat meer

geleek op het *Paris en Amérique*, dat De Laboulaye zoo geestig heeft beschreven.

*
* *

Georges Benjamin Clémenceau is een man in de kracht van zijn leven; hij werd op 28 September 1841 te Mouilleron-en-Pareds, in de Vendée geboren. In zijne familie werden de republikeinsche traditiën in eere gehouden, en zijn vader was een der slachtoffers van den *coup d'état* van den tweeden December. Volgens het getuigenis van zijn vriend Camille Pelletan, die in 1883 in de bij den Parijschen uitgever Quantin verschenen reeks der *Célébrités Contemporaines* eene schets aan hem wijdde, heeft Clémenceau eene opvoeding ontvangen, waaraan alle mystieke denkbeelden geheel vreemd zijn gebleven. In den mond van den redacteur der *Justice* beteekent dit natuurlijk, dat in het gezin van Clémenceau's ouders een beslist anticlericale geest heerschte. Na zijne voorbereidende studiën te hebben volbracht en eerst te Nantes in de medicijnen te hebben gestudeerd, vertrok Clémenceau naar Parijs, om daar deze studiën voort te zetten. Even als de overgroote meerderheid der Parijsche studenten, wierp hij zich hals over kop in de politiek, en het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat hij, getrouw aan de traditiën zijner familie, die in het land der *Chouans* sedert de dagen der conventie aan de republikeinsche beginselen was gehecht gebleven, zich aansloot bij de oppositie tegen het Napoleontisch régime. Hij werd een ijverig medewerker aan verschillende bladen van het *Quartier Latin*, zooals de *Travail* en de *Matin*. Dat deze bezigheden eene betere voorbereiding waren voor de nog in een ver verschiet liggende staatsmansloopbaan dan voor het doctoraat in de medicijnen, laat zich begrijpen. Met de studie ging het dan ook niet te best, en de »reis naar Amerika", waarvan Jules Cère in zijne *Biographie Complète des Députés* gewag maakt, was zeker geen pleizierreisje en werd evenmin in het belang

der wetenschap ondernomen. Clémenceau moest in de Vereenigde Staten door het geven van lessen in zijn onderhoud voorzien, maar hij heeft alle reden om op dien tijd met dankbaarheid terug te zien, daar eene der veelbelovende leerlingen van eene meisjeskostschool, waaraan hij als onderwijzer was verbonden, later voor hem eene voortreffelijke vrouw werd. Daarenboven was zijn vierjarig verblijf in de groote republiek aan de overzijde van den oceaan voor hem eene uitmuntende politieke leerschool. Hij vond er de tastbare bewijzen, dat vele zaken, die met de routine en de vooroordeelen der oude wereld lijnrecht in strijd zijn, voor praktische verwezenlijking volkomen vatbaar zijn, de *demonstratio ad oculos* van theorieën, die in Europa nog als hersenschimmen of utopieën werden beschouwd. Clémenceau keerde naar zijn vaderland terug als een wijzer man dan hij gegaan was. Dat hij zijne eigenlijke vakstudie niet had verwaarloosd, bleek uit het feit, dat hij kort na zijne terugkomst door de *Faculté de Paris* op loffelijke wijze tot doctor werd gepromoveerd, en dat hij na zijne promotie verscheiden werken over medische onderwerpen uitgaf. Toch mag men aannemen, dat zijne Fransche bewerking van Stuart Mill's geschrift over Auguste Comte en de positieve wijsbegeerte een arbeid was, die met zijn smaak en zijne geestesrichting nog beter overeenkwam.

In het jaar 1870 was Clémenceau als geneesheer gevestigd in de Parijsche wijk Montmartre, waar hij reeds een zeer populair man was geworden. De »regeering der nationale verdediging" benoemde hem op 5 September 1870 tot maire van het arrondissement zijner woonplaats en op 3 October tot lid der Parijsche schoolcommissie. Sedert dien tijd heeft Clémenceau het openbaar leven niet meer vaarwel gezegd. In zijne nieuwe qualiteit van *maire* was zijn eerste optreden reeds kenschetsend voor zijn persoon en zijne beginselen: in eene circulaire, gedagteekend van 28 October 1870, schreef

hij voor alle gemeentescholen van zijn arrondissement leekenonderwijs voor. Naar zijne inzichten was dit de eerste en de noodzakelijkste maatregel, om de republikeinsche beginselen bij de bevolking ingang te doen vinden.

De benoeming der maires door de regeering kon natuurlijk slechts als eene voorloopige worden beschouwd; de buitengewone omstandigheden, waardoor de val van het tweede keizerrijk vergezeld ging, hadden het onmogelijk gemaakt, dadelijk de burgerij over de keuze dezer ambtenaren te raadplegen. Doch dit verzuim zou spoedig worden goedgemaakt. Op 31 October legde Clémenceau zijne functiën neder; maar vijf dagen later werd hij door de kiezers van zijn arrondissement met 9409 stemmen opnieuw voor dezen post van vertrouwen aangewezen. En bij de verkiezingen voor de Kamer, die op 8 Februari 1871 plaats hadden, werd hij door het departement van de Seine met 95.141 stemmen tot *député* verkozen.

In zijne betrekking als *maire* van Montmartre doorleefde Clémenceau moeielijke dagen, vooral bij het uitbreken van den burgeroorlog. Men weet, dat de zoogenoemde »affaire des canons" daarvan een der eerste oorzaken was. De Parijsche bevolking was in hooge mate verbitterd tegen de regeering van Versailles en de Kamer, in welke de reactionnaire elementen dreigden de overhand te verkrijgen. Eene kleinigheid kon die verbittering tot openlijk verzet doen overslaan, en dit verzet kwam spoediger dan men had verwacht. Een aantal kanonnen, die de militaire autoriteit verzuimd had te verwijderen uit het gedeelte der stad, dat bij den intocht der Pruisen voor dezen was opengesteld, waren door de bevolking nog juist bijtijds weggehaald en naar de *Place des Vosges* overgebracht. Enkele dagen later werd dit geschut op de heuvelen van Montmartre in batterij gesteld. Clémenceau's gemeentenaren waren er trotsch op, dat zij thans gewapend waren, en zich tegen een mogelijken aanval zouden kunnen verdedigen. Aan den anderen kant scheen het der regeering

te Versailles gevaarlijk toe, deze artillerie te laten in de handen eener opgewonden menigte. Clémenceau, die het noodlottige van een mogelijk conflict ten volle besefte, deed al wat hij kon, om de kanonnen vrijwillig aan het leger te doen teruggeven, maar het antagonisme tusschen Versailles en Parijs had reeds te diepe wortelen geslagen. Met groote moeite verkreeg Clémenceau van de regeering de verzekering, dat zij geen geweld zou gebruiken, althans niet zonder hem te raadplegen. De mededeeling dezer belofte stelde de bewoners van Montmartre eenigszins gerust. Doch de heer Thiers brak zijn woord en zond op 18 Maart, in den vroegen morgen, troepen naar de *Buttes Montmartre* om zich van de kanonnen meester te maken. Dit was het sein tot den opstand.

Clémenceau verkeerde in eene zeer netelige positie. Ofschoon hij zelf bedrogen was, meende de bevolking door hem met leugenachtige beloften om den tuin geleid te zijn. Hij had al zijn invloed met één dag verloren, en kon niets doen om de treurige gebeurtenissen van dien dag — wij herinneren slechts den moord, op de generaals Lecomte en Clément Thomas gepleegd — te verhinderen. Toen acht maanden later de moordenaars van de beide hoofdofficieren voor den krijgsraad verschenen, werd Clémenceau als getuige opgeroepen. Hij protesteerde tegen de acte van beschuldiging, die hem veeleer als medeplichtige dan als getuige voorstelde en hem verantwoordelijk maakte voor de bloedige gebeurtenissen van 18 Maart. Zijn verzoek om onder de beschuldigden te worden opgenomen, ten einde hem gelegenheid te geven, het volle licht over de treurige zaak te verspreiden, werd van de hand gewezen, maar verscheiden afgevaardigden van het Seine-departement haastten zich, uit eigen beweging te verklaren, dat Clémenceau alles had gedaan om eene botsing te voorkomen, en dat zijn leven onder het verbitterde volk, dat zijn gezag miskende en hem als verrader beschouwde, groot gevaar had geloopen.

Het *Hôtel de Ville* was door de opstandelingen bezet, die daar, onder den naam van Centraal Comité, eene soort van regeering hadden gevormd. Doch Clémenceau gaf de hoop nog niet op om eene verzoening tot stand te brengen. Den 20sten Maart onderteekende hij, met een aantal afgevaardigden en *maires* van Parijs, eene proclamatie, waarin den Parijzenaars werd medegedeeld, dat hunne afgevaardigden, ten einde Parijs en de Republiek te redden door elke oorzaak van botsing weg te nemen, aan de Nationale Vergadering zouden verzoeken, de billijke wenschen van het volk te verhooren door het aannemen van twee maatregelen: de verkiezing van alle hoofden der nationale garde en de instelling van een door alle burgers gekozen gemeenteraad. Op denzelfden dag diende Clémenceau bij de vertegenwoordiging een wetsvoorstel in, waarvan de strekking was, dat binnen den kortst mogelijken tijd zou worden overgegaan tot de verkiezing van een uit tachtig leden bestaanden gemeenteraad van Parijs, die uit zijn midden een lid zou aanwijzen ter vervulling van de functiën van *maire*. Zoo was het vraagstuk der *mairie centrale* gesteld, dat op dit oogenblik nog niet is opgelost. Men weet, dat de stad Parijs eene uitzondering maakt op alle gemeenten van Frankrijk, en dat voor haar de gemeentelijke autonomie illusoir is gebleven, omdat naast en boven den voorzitter van den gemeenteraad de door de regeering benoemde prefect van het Seine-departement staat.

Clémenceau vroeg de urgentie voor zijn voorstel, dat, naar zijne meening, tot onmiddellijk herstel van de orde zou leiden. Maar de vertegenwoordiging weigerde het ontwerp op de agenda te zetten, en troostte den voorsteller met het vooruitzicht, dat de quaestie zou worden behandeld als de gemeentewet voor geheel Frankrijk aan de orde kwam. Drie dagen later werd eene nieuwe poging beproefd, doch wederom te vergeefs. Intusschen had het Centraal Comité op eigen gezag verkiezingen uitgeschreven, en Clémenceau begreep nu,

de burgerij te moeten aansporen om aan de stemming deel te nemen. Op 26 Maart hadden de verkiezingen voor de Commune plaats, en Clémenceau, die nauwelijks vijf maanden geleden 9409 stemmen had verkregen, bracht het thans slechts tot 752 stemmen. Hij werd dus niet gekozen. Achterna beschouwd, kan dit resultaat voor hem niet anders dan gelukkig worden genoemd, doch op het oogenblik zelf was het eene grievende teleurstelling. Reeds op 23 Maart was hij, toen hij weigerde voor den gedelegeerde van het Centraal Comité plaats te maken, met geweld uit zijne *mairie* verdreven. Hij beantwoordde deze smadelijke bejegening met het volgende protest: »Wij wenschen een conflict te vermijden, voor welks noodlottige gevolgen wij terugschrikken. Daarom wijken wij voor geweld, zonder zelven tot geweld de toevlucht te nemen. Maar wij protesteeren luide tegen den aanslag, waaraan de nationale garde van het 18de arrondissement zich heeft schuldig gemaakt ten opzichte van de personen van den vrijelijk verkozen republikeinschen magistraat, en wij betuigen hier openlijk, dat wij onzen plicht hebben gedaan."

Inziende, dat hij het vertrouwen der bevolking niet meer bezat en evenmin bij de regeering iets voor haar kon uitrichten, legde Clémenceau op 27 Maart zijn mandaat als afgevaardigde van Parijs ter Nationale Vergadering neder. Doch dit belette hem niet, het doel dat hij zich had voorgesteld, te blijven nastreven. Toen de troepen uit Versailles tegen Parijs oprukten, bleef hij in de hoofdstad. Met Floquet, Lockroy, Allain-Targé, Schoelcher, Yves Guyot en eenige anderen richtte hij de *Ligue d'union républicaine des droits de Paris* op. »Indien deze Liga" — zoo schrijft Mario Proth in zijne levensschets van Charles Floquet — »den burgeroorlog al niet kon verhinderen, zij heeft er althans het algemeen karakter en de verantwoordelijkheid van omschreven. Zij bracht hier en daar verzachting aan in de verschrikkingen. Voor de inwoners van Neuilly, die uit Versailles en uit

Parijs werden gebombardeerd, verkreeg zij den wapenstilstand van 20 April. Zij voorkwam meer dan één aanslag, wist meer dan één goeden raad ingang te doen vinden en redde meer dan één verdienstelijk persoon." Maar juist hierdoor plaatste zich de liga tusschen de twee strijdende partijen en maakte het op die wijze geen van beiden naar den zin. De machthebbende partij te Parijs was bevreesd voor haar, omdat zij eene sterke strooming van de openbare meening vertegenwoordigde; de regeeringspartij te Versailles nam hare tusschenkomst hoogelijk kwalijk, en de minister van justitie Dufaure zond zelfs eene circulaire aan de procureurs-generaal, waarin het door de liga gedane beroep op de verzoeningsgezindheid strafbaar werd genoemd. Clémenceau en zijne vrienden, wier billijkheidsgevoel hen had verhinderd in den burgeroorlog beslist partij te kiezen, ofschoon hunne persoonlijke neigingen hen zeker meer tot de commune dan tot de regeering te Versailles deden overhellen, waren tusschen den hamer en het aambeeld gekomen. Doch de onverwacht gunstige uitslag der verkiezingen in de departementen gaf hun hoop, dat zij daar voor hun streven den steun zouden vinden, die hun door de in de eerste plaats bij den bloedigen strijd betrokken partijen werd geweigerd. Aan den anderen kant lieten ook de in de departementen nieuw benoemde gemeenteraden het niet ontbreken aan pogingen, om den strijd bij te leggen. Ten einde gemeenschappelijk overleg mogelijk te maken werd besloten, dat Clémenceau, Floquet, en nog een drietal anderen naar verschillende deelen van het land zouden vertrekken. Aan dit besluit werd in het begin van Mei gevolg gegeven. Doch de regeering van Versailles arresteerde drie van de vijf afgezondenen, terwijl Floquet zich genoodzaakt zag, de wijk te nemen naar de Pyreneeën. Clémenceau alleen slaagde er in, zijne taak gedeeltelijk te volbrengen; hij bezocht Alençon, Nantes en Bordeaux, om daarna naar Parijs terug te keeren.

Doch bij zijne terugkomst was het drama reeds afgespeeld, en het leger der Versaillanen Parijs binnen getrokken. Clémenceau heeft ongetwijfeld aan deze toevallige afwezigheid het behoud van zijn leven te danken; een persoon, die voor hem werd aangezien, werd gearresteerd en was op het punt van te worden gefusilleerd, toen men bemerkte, dat men den verkeerden persoon voor had.

Men heeft Clémenceau later verweten, dat hij eene dubbelzinnige rol had gespeeld. Natuurlijk: billijkheid tegenover verschillende partijen wordt gewoonlijk als dubbelhartigheid of oneerlijkheid voorgesteld en in de politiek geldt voor de meesten de regel, dat men alleen de fouten van medestanders moet verkleinen en vergoelijken, maar die van tegenstanders breed moet uitmeten en voor alle dingen de leuze moet toepassen: »nul n'aura de raison que nous et nos amis." Toen in 1876 Victor Hugo en Raspail het voorstel indienden om aan de veroordeelden der commune amnestie te verleenen, en Clémenceau, die dit voorstel mede had onderteekend, er in de Kamer een krachtig pleidooi voor hield, legde men hem ten laste, dat hij de commune wilde rechtvaardigen en de deelnemers aan deze ontegenzeggelijk oproerige beweging wilde rehabiliteeren. Die beschuldiging was onjuist. Clémenceau wees op de onhandigheid der regeering van Versailles en op de bovenverhaalde *affaire des canons*, die den stoot tot de beweging had gegeven. Die vingerwijzing was eene psychologische verklaring, tenauwernood eene verontschuldiging, maar zeker geen verdediging. Voorts herinnerde hij, hoe gedurende de straatgevechten 17.000 personen zonder vorm van proces waren gefusilleerd, hoe later 50.000 personen waren in hechtenis genomen, waarvan 14.000 waren veroordeeld, 34.000 van rechtsvervolging ontslagen en 2000 vrij gesproken, hoe van de 6500 verzoeken om gratie 2000 gedeeltelijk en 600, — meest op kleinere straffen betrekking hebbend — geheel waren ingewilligd.

makkelijk over te brengen professie van anti-clericalisme, zijn het niet veel meer dan phrasen!" — Toegegeven. Doch men moet het tijdstip waarop en de omstandigheden waaronder deze redevoering werd uitgesproken, niet uit het oog verliezen. Maarschalk Mac-Mahon was nog president der Republiek, en in de oogen van velen misbruikte hij zijne macht om den weg te bereiden voor eene Orleanistische restauratie. Op de Kamer, op den Senaat, viel naar de meening dezer bezorgde republikeinen niet te rekenen. Zoo was de gemeenteraad van de hoofdstad, die daarenboven nog steeds worstelde om voor Parijs de autonomie te verkrijgen, die elke andere gemeente in Frankrijk reeds lang bezat, er toe gekomen, om zich te houden voor de draagster bij uitnemendheid der republikeinsche traditie. Het gevaar voor eene monarchale restauratie moge langzamerhand verminderd zijn, maar de lange reeks van opportunistische ministeriën, die elkander onber het presidentschap van den heer Grévy opvolgden, was niet minder bevorderlijk aan de zelfverheffing van de beschreven vaderen der hoofdstad, die ook thans nog telkens de perken hunner bevoegdheid te buiten gaan en zich op het terrein der algemeene politiek begeven, overtuigd dat zonder hunne goede zorgen de republiek te gronde zou gaan. Wij herinneren daarenboven, dat Clémenceau al voorlang zijne betrekking als voorzitter van den gemeenteraad heeft neergelegd, en dat hij zelfs niet eens meer het Seine-departement in de Kamer vertegenwoordigt. En ongetwijfeld heeft hij aan zijn optreden in de Kamer zijne reputatie als invloedrijk en zelfstandig politicus te danken, en is zijne beteekenis vermeerderd, naarmate hij zich meer losmaakte van de speciaal-Parijsche politiek, die altijd een frondeerend karakter heeft vertoond. Intusschen waren het wederom de kiezers van Montmartre, die hem in 1876 naar de Kamer zonden.

*
* *

Camille Pelletan, Clémenceau's meest vertrouwde vriend en geestverwant, wijdt aan de wijze, waarop de leider der Fransche radicalen in de Kamer optreedt, eenige bladzijden, in welke de warmte der ingenomenheid geen afbreuk doet aan de juistheid van het oordeel. »Wilt gij den man kennen," — zoo lezen wij in de boven reeds aangehaalde schets — »dan moet ge hem op de tribune hooren. Geene enkele wijze van spreken gelijkt op de zijne. Geenerlei sieraad, tenzij nu en dan een bijtende trek, een scherp gestempeld woord. Geen streven om de periode af te ronden of de zinsneden te doen blinken. Het is eene geheel onopgesmukte dialectiek. Deze bondige, ineengedrongen, vlugge redeneertrant heeft geen toebereidselen noodig en versmaadt iederen tooi. Het woord van den heer Clémenceau is bloot, gestaald, puntig als een degen; bij zijne redevoeringen denkt men aan een schermer, zij doorboren den tegenstander met tallooze rechtstreeksche stooten. Men kent dien energieken kop, met zwaren knevel en kort geknipte haren; het gewelfde voorhoofd, de donkere oogen, de zware en zwarte wenkbrauwen voltooien er het karakter van. De bewegingen verraden eene zenuwachtige *brusquerie*, maar deze wordt beheerscht door een ijzeren wil, en eene koelbloedigheid, die steeds op hare hoede is. De heldere, levendige, besliste stem, geeft aan het gesproken woord eene onweerstaanbare kracht. Bij vele redenaars vindt men iets van den tooneelspeler: de omgeving der tribune geeft onwillekeurig aanleiding tot gebaren en stembuigingen, die op de planken tehuis behooren; bij den heer Clémenceau echter vindt men niets van dit alles. Op de tribune blijft hij de gewone man, in al de intensiteit der handeling, maar in al de natuurlijkheid van het dagelijksch leven. Niets wijst in zijne betoogen op de statige ordonnantie eener op effect berekende rede. De ordonnantie is er wel, maar de eigenaardige voordracht maakt haar dikwijls onmerkbaar. De redenaar houdt telkens op, maar gelijk men bij een *assaut*

doet, om weder op adem te komen. Onnoodig is het hier bij te voegen, dat hij nooit gebruik maakt van die bijna lyrische ontboezemingen van hartstocht, waardoor men de verbeelding der toehoorders zoekt te boeien, en evenmin van die vleiende liefkoozingen, waarmede anderen eene meerderheid in slaap wiegen. Maar de indruk, dien hij maakt, is daarom niet minder groot. Met zijne rechtstreeksche, energieke, substantieele welsprekendheid spreekt Clémenceau het woord uit, dat het doel treft. Bij hem is spreken en doen één. Telkens, als hij de tribune verlaat, heeft hij een vraagstuk of een toestand met bijl- of houweelslagen aangetast, en het werk, dat hij gedaan heeft, laat zich niet meer ongedaan maken.

»Den invloed, dien zulk eene soort van welsprekendheid op eene Kamer uitoefent, kan men zeker geen verleiding noemen. In alle vertegenwoordigingen vindt men meerderheden van rustige lieden, die slechts wenschen, dat men hunne rust niet verstore. Maar de onverbiddelijke logica, de op één enkel doel gerichte energie van den redenaar, dwingen den toehoorders eerbied, zelfs overtuiging af. Men komt ondanks zichzelf onder den invloed van dit kloeke woord, dat alle hindernissen in het front aantast; doet zich gemompel, doen zich kreten hooren, zij stuiten af op die onbuigzame vastberadenheid. Het is eene zware taak, op de tribune aan bijna eene geheele Kamer het hoofd te bieden, een betoog voort te zetten, zijne koelbloedigheid te behouden tegenover vijfhonderd vijandige toehoorders, zonder zich om hunne teekenen van afkeuring, om hunne kreten en uitroepen te bekommeren, terwijl zij, die het gesprokene goedkeuren, slechts een handvol in een hoek van de zaal zijn. Men bemerkt wat er in een man steekt, niet wanneer hij eene triomfeerende redevoering heeft gehouden, maar wanneer zijne overtuiging ernstig genoeg is om zonder te aarzelen of te zwichten de botsing te doorstaan met de heerschende

meening, wanneer zijn woord krachtig genoeg is om hem, niettegenstaande het verzet eener groote meerderheid, gezag te verleenen. Wanneer men dergelijke nederlagen kan verdragen zonder teekenen van zwakheid te geven, dan is men des te eer in staat om overwinningen te behalen. De heer Clémenceau heeft zoowel de nederlagen als de overwinningen gekend."

Clémenceau's werkzaamheid op parlementair gebied is zóó veelzijdig geweest, en in zoovele omstandigheden heeft hij den doorslag bij het debat gegeven, dat het ondoenlijk is, hiervan in de beperkte ruimte, waarover wij kunnen beschikken, een eenigszins volledige voorstelling geven. Wij wijzen dus slechts op enkele hoofdpunten.

De kamerontbinding, in 1877 door maarschalk Mac-Mahon beproefd, om zich van de republikeinsche meerderheid te ontdoen, had de verwachting der regeering teleurgesteld. Wel was, tengevolge van de geweldige pressie, door de regeering en de geestelijkheid op de verkiezingen uitgeoefend, het aantal reactionnairen eenigszins vermeerderd, maar ook de 363 leden der oppositie tegen het kabinet de Broglie-Fourtou hadden hun uiterste best gedaan en voor de republikeinen de meerderheid weten te behouden. Hunne pogingen werden daarbij geleid door een uitvoerend comité van 18 leden, en ook aan Clémenceau viel de eer te beurt van daarin te worden opgenomen. Het régime van den maarschalk was na de verkiezing reeds feitelijk veroordeeld; het ontving echter den genadeslag, toen in Januari 1879 de partieele verkiezingen voor den Senaat ook aan dat lichaam eene aanzienlijke meerderheid aan de linkerzijde verzekerden. Maarschalk Mac-Mahon werd als president der republiek vervangen door den heer Jules Grévy; Gambetta werd president van de Kamer, en de heer Waddington stelde een ministerie samen, waarin met hem de heeren de Marcère, Le Royer, Jules Ferry, Léon Say, de Freycinet, Lepère, Cochery, Gresley

en Jauréguiberry zitting hadden. Beter dan door eenig programma of eenige verklaring werd het streven van dit ministerie toegelicht door de woorden, die de heer Grévy sprak, toen de gemeenteraad van Parijs voor het eerst zijne opwachting bij hem kwam maken. »Laat ons niet vergeten," — zeide de president — »dat de republiek moet zijn de republiek van geheel Frankrijk, van hen die vooraangaan, en van hen, die achteraan komen. Laat ons vermijden, den vreesachtigen schrik aan te jagen, en de goede verstandhouding onder allen handhaven."

Ziedaar eene wijsheid, die niet naar den smaak was van den heer Clémenceau. Hij heeft zich nooit laten weerhouden door de gedachte, dat zijn optreden den vreesachtigen schrik zou kunnen aanjagen. Dit bleek weldra, toen de minister van justitie een amnestie-ontwerp indiende voor de veroordeelden der commune, waarbij de personen, die wegens misdrijven tegen het gewone recht, — moord, plundering, brandstichting — waren veroordeeld, van de amnestie werden uitgezonderd. Met Louis Blanc, Naquet en Lockroy drong Clémenceau aan op eene volledige amnestie, die ook door Victor Hugo, op meer dichterlijke dan overtuigende wijze, in den Senaat werd bepleit. En toen later een der veroordeelden, op wie de amnestie niet was toegepast, de oude revolutionair Blanqui, te Bordeaux tot lid van de Kamer was gekozen, en de regeering, weigerende deze verkiezing als wettig te erkennen, het verkiezingsbulletin niet in het *Journal Officiel* opnam en Blanqui in de gevangenis te Clairvaux liet, verzette Clémenceau zich met hand en tand tegen deze in zijn oog ongeoorloofde verkorting van de rechten der kiezers. Clémenceau erkende, dat de regeering de letter der wet voor zich had, daar Blanqui, tengevolge van het over hem gevelde vonnis, niet in het bezit was van zijne politieke rechten. Maar hij meende, dat hier het bekende *sortir de la légalité pour rentrer dans le droit* kon en mocht worden toegepast.

Waren er niet vele wetten, welke de regeering nooit in praktijk bracht, bijvoorbeeld de wet op de Jezuïeten en die op de Zondagsrust? Had Jules Favre op 13 Juni 1848 niet geconcludeerd tot de toelating van prins Lodewijk Napoleon als lid der vertegenwoordiging, ofschoon de gekozene, als dienst genomen hebbende bij eene vreemde mogendheid, de eigenschap van Fransch onderdaan had verloren? Had het keizerrijk in 1869 niet een vrijgeleide toegestaan aan den viermaal veroordeelden en met verlies van zijne politieke rechten gestraften Henri de Rochefort, toen deze zijne candidatuur te Parijs wilde verdedigen? Waren in 1871 de uit Frankrijk verbannen prinsen van Orleans niet verkozen en toegelaten? »Ik beweer niet" — zeide de spreker — »dat deze antecedenten u verplichten om de verkiezing van den heer Blanqui goed te keuren, maar zij bepalen het karakter uwer jurisdictie en zij veroorloven u den heer Blanqui toe te laten zonder een praecedent te scheppen, waarop men zich tegen u zou kunnen beroepen. En ik ga verder: indien de wet het u veroorlooft, de politiek gebiedt het u. Want wat is de beteekenis der vraag, die u door het algemeen stemrecht te Bordeaux is gesteld? Immers deze: waarom hebt gij aan Blanqui geen amnestie verleend?"

Men zal het begrijpelijk vinden, dat deze redeneering zelfs de meest radicalen, — wij noemen slechts Madier de Montjau en Naquet niet overtuigde. »Uwe voorbeelden bewijzen niets," — zeide Madier de Montjau. »Wanneer eene reeks van ministers fouten heeft begaan en de wet heeft geschonden, volgt daar dan uit, dat wij denzelfden weg moeten inslaan, en eene schending der wet met eene nieuwe schending moeten beantwoorden? Dat nooit!" En Naquet merkte op, dat de Kamer, oordeelende in laatste instantie, wel de *macht*, maar niet het recht bezat om de wet ter zijde te stellen.

Slechts 33 kamerleden, waaronder 7 bonapartisten, verklaarden zich vóór de toelating van Blanqui. Clémenceau had,

naar het ons voorkomt, de nederlaag volkomen verdiend. Meer sympathie kunnen wij voor hem gevoelen, wanneer hij in Januari 1881, bij de discussie over de vrijheid van drukpers, zich verzet tegen de bepaling, die elke beleediging van de republiek maakt tot een persdelict. De commissie van rapporteurs had voorgesteld, deze bepaling te schrappen; de heer Marcou wilde haar weder herstellen. Ziehier, wat Clémenceau hem antwoordde:

»De heer Marcou zegt ons, dat wij, door zijn amendement te verwerpen, de republiek zullen dooden... Ik antwoord, dat de republiek niet te gronde gaat door vrijheid, maar door verdrukking. Het is de verdrukking, die alle regeeringen ten val heeft gebracht, welke tot haar de toevlucht hebben genomen. De wet, die gij verlangt, heeft bestaan. En zeg mij, heeft zij de restauratie gered, of de regeering van Louis Philippe, of die van Napoleon III? En hoe zal de magistratuur, die tot nu toe nog niet zeer republikeinsch is, het aanleggen om zulk eene wet te interpreteeren, om te bepalen waar de beleediging begint en eindigt? Moet het dan verboden worden, het beginsel uwer regeering, de volkssouvereiniteit, te discuteeren?

»In een monarchalen regeeringsvorm kan men zich zoo iets denken; daar straft men de beleediging van den keizer of den koning. Maar waar is in de republiek de keizer of de koning? Het is het algemeen stemrecht, het is de natie zelve.

»Hoe, gij hadt alle machten tegen u: de geestelijkheid, de administratie, het leger, het geld, alle maatschappelijke krachten; gij worsteldet tegen die wetten van verdrukking, die gij thans op nieuw wilt uitvaardigen; en niettegenstaande dat alles hebt gij overwonnen, zijt gij de sterksten geweest, — zie dus zelf, welke bescherming die wetten verleenden!

»En thans wilt gij, die de macht in handen hebt, hen navolgen, die gij hebt overwonnen! gij wilt, den geest van

vrijheid verzakend, die u tot die macht heeft geleid, de wetten weder invoeren, tegen welke gij zoolang en zoo krachtig hebt geprotesteerd! Ik zeg u, als gij dat doet, zal het een onbewuste terugkeer zijn tot de monarchistische instellingen.

»Men moet den moed hebben om te kiezen tusschen twee stelsels, — want er zijn er slechts twee: dat van de vrijheid, en dat van de verdrukking. Ik weet wel, dat de verleiding groot is om, als men het gezag in handen heeft gekregen, de wapenen — de schijnbare wapenen — op te rapen, waarvan zich vroegere regeeringen hebben bediend. Inderdaad, alle regeeringen hebben die wapenen beproefd, maar bij allen heeft die proefneming tot noodlottige uitkomsten geleid. En eerst die regeering zal de vrijheid voor goed hebben gevestigd, die den moed zal hebben, om de wapenen der verdrukking te verbrijzelen en slechts op die vrijheid te vertrouwen."

Het amendement van den heer Marcou werd door samenwerking van de rechterzijde en de uiterste linkerzijde verworpen. En toen de heer Marcou het later opnieuw indiende, antwoordde Clémenceau:

»De vrijheid, die wij vragen, is niet slechts de vrijheid van de partij, die het roer in handen heeft, van ons, republikeinen; het is de vrijheid voor de anderen, de vrijheid voor onze tegenstanders, de vrijheid voor allen.

»Heeft men ooit gezien, zal men ooit zien eene regeering, die de vrijheid aan hare vrienden weigert? Zulk eene vrijheid hebben de monarchieën gekend; zij is niets anders dan het privilegie; maar wat wij eischen is de vrijheid van de vijanden zoowel als van de vrienden der republiek. Want onze kracht bestaat daarin, dat wij vertrouwen hebben op de macht der waarheid over de menschelijke rede, die dan in volle vrijheid zal uitspraak doen. Laat men alles aanvallen, heeft de heer Jules Simon reeds gezegd, onder die

voorwaarde, dat men alles kan verdedigen... Ik ga zelfs verder: laat men alles aanvallen, opdat men alles kunne verdedigen; want men kan slechts datgene met eere verdedigen, wat vrijelijk kan worden aangevallen.

»Wat mij betreft, wanneer ik naar de mate mijner krachten de republikeinsche beginselen verdedig, dan zou ik mij gekinderd en verzwakt gevoelen, dan zou ik aan de republiek zelve onrecht meenen te doen, wanneer ik mij bewust was, dat mijne vijanden niet volkomen vrij waren om mij te beantwoorden."

In den zomer van het jaar 1881 gaf de quaestie der bepalingen van den datum der verkiezingen aanleiding tot een conflict tusschen Clémenceau en het ministerie Ferry. Het mandaat der vertegenwoordiging zou op 14 October 1881 afloopen; men onderstelde, dat de zittingen in Juli, na de goedkeuring van het budget, zouden worden gesloten, en dat de verkiezingen op of omstreeks 25 September zouden plaats hebben, zoodat de periode van voorbereiding twee maanden zou duren. Die onderstelling was des te meer gewettigd, omdat de algemeene raden in Augustus zouden bijeenkomen, terwijl een deel der reserve van het actieve leger tegen dezelfde maand onder de wapenen was geroepen. Plotseling echter vernam men, dat de regeering den datum der verkiezingen meer dan eene maand wilde vervroegen en dien op 21 Augustus wilde vaststellen. Clémenceau interpelleerde de regeering hierover. De minister-president Jules Ferry antwoordde, dat de bevoegdheid om den datum der verkiezingen vast te stellen uitsluitend toekwam aan de uitvoerende macht; het was, volgens hem, onaannemelijk, dat de ministerieele verantwoordelijkheid zou voorafgaan aan de regeeringshandeling, die nog niet had plaats gehad. De heer Clémenceau erkende de bevoegdheid ten volle, maar merkte zeer terecht op, dat geene enkele handeling der uitvoerende macht zich kon onttrekken aan de contrôle der vertegen-

woordiging. »Indien" — zoo vroeg hij — »de Kamer vermoedde, dat de regeering een *coup d'état* voorbereidde, zou zij dan het voldongen feit moeten afwachten? Zou zij niet veeleer het recht en den plicht hebben, om eene regeering omver te werpen, die voor de toekomst haar vertrouwen had verloren?" Op die redeneering was weinig te antwoorden. Clémenceau diende, naar aanleiding van zijne interpellatie, eene motie in, waarin verklaard werd, dat de onverwachte vaststelling der verkiezingen op een zeer nabijzijnden datum, in aanmerking nemende dat de oproeping der reservisten een lateren datum had waarschijnlijk gemaakt, het karakter zou hebben van eene verrassing en een verkiezingsmanoeuvre zou zijn. Ter nauwernood ontkwam het ministerie aan eene nederlaag; de door Jules Ferry gewenschte *ordre du jour pur et simple* werd aangenomen met 214 tegen 201 stemmen, maar onder de meerderheid bevonden zich elf leden der regeering en twee leden der rechterzijde; de minderheid bestond uit 120 leden der rechterzijde en 81 radicalen. Den volgenden dag (29 Juli) werden de kiezers opgeroepen tegen 21 Augustus.

Het is te begrijpen, dat dit conflict den verkiezingsstrijd niet weinig verscherpte. Voor Clémenceau gaf die strijd aanleiding tot eene in vele opzichten merkwaardige verklaring. Zijne kiezers in Montmartre hadden hem een uitgewerkt radicaal program voorgelegd, en vroegen daarop zijne goedkeuring. Die goedkeuring werd door Clémenceau zonder voorbehoud gegeven, en het is daarom van belang, het programma, dat ook thans nog als de geloofsbelijdenis van het grootste deel der radicale partij kan worden beschouwd, hier onverkort op te nemen.

ART. 1. Herziening der Grondwet. — Afschaffing van den Senaat en van het presidentschap der republiek. — Onderwerping der grondwet aan de goedkeuring van het volk.

ART. 2. Persoonlijke vrijheid, vrijheid van drukpers, van vereeniging,

van vergadering, door de grondwet gewaarborgd. — Afschaffing der wetsbepalingen tegen de internationale vereeniging der arbeiders.

ART. 3. Scheiding van de Kerken en den Staat. — Afschaffing van het budget van eeredienst. — Teruggave aan de natie van de goederen in de doode hand. Onderwerping van alle burgers, zonder onderscheid, aan het gemeene recht.

ART. 4. Recht van het kind op volledig onderwijs. — Kosteloos en verplicht leeken-onderwijs.

ART. 5. Bekorting van den militairen dienst. — Dienstplicht voor alle burgers. — Afschaffing van het éénjarig vrijwilligerschap. — Gewetensvrijheid in het leger. — Geleidelijke vervanging van het staande leger door de nationale militie.

ART. 6. Kostelooze en gelijke rechtspraak voor allen. — Benoeming der magistraten door verkiezing en voor een bepaalden tijd. — Herziening der wetboeken in democratischen zin. — Afschaffing van de doodstraf.

ART. 7. Souvereiniteit van het algemeen stemrecht. — Verkiezing volgens lijsten. — Verkorting van den duur van het mandaat. — Bezoldiging der betrekkingen, die bij verkiezing worden opgedragen. — Persoonlijke en geldelijke aansprakelijkheid van de ambtenaren. — Gelijkstelling van het politiek mandaat met het burgerlijk mandaat. — Verbod der gelijktijdige waarneming van verschillende openbare betrekkingen.

ART. 8. Administratieve decentralisatie: voor de Kamer van Afgevaardigden, de nationale belangen; voor de Algemeene Raden, de gewestelijke belangen; voor de gemeenteraden, de gemeentelijke belangen.

ART. 9. Gemeentelijke autonomie. De gemeente meesteres over hare administratie, hare financiën, hare politie, binnen de met de nationale eenheid vereenigbare grenzen.

ART. 10. Herziening der contracten waarbij het publiek eigendom: mijnwerken, kanalen, spoorwegen, is vervreemd.

ART. 11. Herziening van den grondslag der belastingen. — Afschaffing der octrooien en der verteringsbelastingen. — Progressieve belasting op het kapitaal of de inkomsten.

ART. 12. Progressieve belasting op den overgang door successie.

ART. 13. Wederinvoering van de echtscheiding.

ART. 14. Bekorting van den wettelijken duur van den arbeidsdag. —

Verbod van den arbeid van kinderen beneden de veertien jaren in werkplaatsen, mijnen en fabrieken. — Instelling van pensioenskassen voor de ouden en de invaliden van den arbeid.

ART. 15. Herziening der wet op de vroedschapsraden (*conseils des prud'hommes*) en uitbreiding hunner bevoegdheid. — Afschaffing van het *livret*. Aansprakelijkheid der werkgevers in geval van ongelukken, gewaarborgd door verzekering. — Tusschenkomst der werklieden in het opstellen en toepassen van de reglementen voor werkplaatsen.

ART. 16. Erkenning der rechtspersoonlijkheid van arbeiderssyndicaten. — Deelneming der arbeiderssyndicaten aan de openbare aanbestedingen. — Credieten voor den arbeid.

ART. 17. *Hervorming van het gevangenisstelsel en afschaffing der exploitatie* van den arbeid der gevangenen.

SLOTARTIKEL. Dit programma zal door den candidaat worden aangenomen en onderteekend. De gekozene verbindt zich, om, minstens eens gedurende den loop van de zitting, rekenschap te geven van zijn mandaat.

(w. g.) *Het republikeinsch radicaal socialistisch comité van het 18le arrondissement.*

Clémenceau schreef in zijn antwoord, onder meer: »Wat is uw programma anders, dan de beknopte uitdrukking der hervormingen, door welke de republikeinsche partij zich steeds heeft voorgesteld het in onze instellingen nog zoo diep gewortelde monarchale beginsel uit te roeien, ten einde de groote maatschappelijke transformatie voor te bereiden, die de bekroning der Fransche revolutie zal zijn?

»Uw programma neem ik aan, want het is dat van de gansche republikeinsche democratie. Het is het vaandel, dat door u, in het aangezicht van het triomfeerende keizerrijk, werd geplant op de hoogten van Belleville en van Montmartre, als een teeken van uitdaging tot een strijd op leven en dood. Het gansche land sidderde eerst bij die overgroote stoutmoedigheid; later, in de ure des gevaars, kwam het daar de noodige eenheid zoeken.

»Burgers, in Montmartre wappert het vaandel nog daar

waar gij het hebt geplant; gij zult niet dulden, dat het worde omver geworpen.

»Leve de democratische en sociale republiek!"

*
* *

Men kan zich voorstellen, dat de indruk van dit document op de opportunisten verre van gunstig was. Hoe zal de verdeeling der groepen in de nieuwe Kamer zijn? vroeg men zich af. En het antwoord was voor de vrienden van den heer Ferry niet geruststellend. Vooral werd de vraag besproken, welke de houding zou zijn van de 88 *députés*, die zich tot nu toe noch bij de *Union républicaine*, noch bij de *extrême gauche* hadden aangesloten. Zouden zij naar den heer Clémenceau overloopen, of zich scharen onder de vlag van Gambetta, die het ministerie van een ander standpunt, maar niet minder heftig bestreed, natuurlijk achter de schermen, daar hij het in zijne qualiteit van kamervoorzitter moeielijk anders kon doen. De opportunistische bladen achtten Clémenceau's kansen gering. »Neen," — schreef een dier bladen — »de acht-en-tachtig zijn niet voornemens de politiek van den heer Clémenceau te volgen, omdat zij deze niet kennen. De heer Clémenceau is een *homme d'esprit*, die vrienden heeft onder de redactie van den *Temps* en bij ons, die zich toelegt op het plagen van de ministers, die van de gelegenheid weet gebruik te maken om hen op fouten te betrappen, en die van plan schijnt, hen allen even onvriendelijk te behandelen. Hij heeft bij de laatste verkiezingen onze vrienden bestreden, zonder hun veel kwaad te doen, dat moet men erkennen. De algemeene opinie beschouwt hem als den aanvoerders der *tirailleurs*, der zonderlingen, der vurigsten van de republikeinsche minderheid. Hij zal moeite hebben, om deze lieden te leiden. Want dit alles is nog geen politiek..."

De waardeering was even onjuist als onwelwillend; de voorspelling werd door de uitkomst geheel beschaamd. Toen

kort daarop de uiterste linkerzijde, met het oog op de gebeurtenissen in Afrika (de Tunis-expeditie) eene delegatie wilde zenden naar den heer Ferry, om op vervroegde bijeenroeping der Kamers aan te dringen, sloot zich een groot deel van de 88 bij haar aan. En toen de heer Ferry ontwijkend antwoordde, zonden zij een manifest in de wereld, dat, behalve door Clémenceau ook door Louis Blanc, Barodet, de Lanessan, Henry Maret, Camille Pelletan, Anatole de la Forge, Clovis Hugues, Lockroy, Georges Périn, Laisant en vele anderen werd onderteekend. Eene in dit stuk voorkomende zinsnede is kenschetsend voor de denkbeelden, die Clémenceau met groote consequentie heeft verdedigd op het punt der koloniale politiek, of liever, zooals hij en zijne vrienden zich uitdrukten, van de *politique des aventures lointaines*. »Dat Afrika" — zoo lezen wij — »in rep en roer is gekomen, is niet het eenige gevolg van deze noodlottige Tunis-expeditie. Wien behoeft men het nog als iets nieuws te zeggen, dat deze expeditie het gevaar doet ontstaan voor het verbreken der banden, die ons met Italië verbinden; dat zij Spanje heeft verontrust; dat zij het wantrouwen van Engeland heeft opgewekt; dat zij ons aan Europa heeft voorgesteld als steeds gekweld door de zucht om veroveringen te maken, en dat dit het geheim was van den ijver, waarmede de heer Von Bismarck deze onderneming aanmoedigde." De vrienden van het ministerie hadden geen woorden, sterk genoeg om deze beschouwing te brandmerken. Toen echter eenige jaren later Engeland zonder complimenten een einde maakte aan het condominium in Egypte, en later Italië zich openlijk aansloot bij de Duitsch-Oostenrijksche alliantie, begon men in te zien, dat Clémenceau geen ongelijk had gehad.

Clémenceau is zich in deze houding volkomen getrouw gebleven. Hij bleef de »buitenlandsche avonturen", aan eene strenge kritiek onderwerpen, zonder te vragen, welk ministerie aan het roer was. Frankrijk moet zijne krachten niet

verspillen en versnipperen, wanneer het elk oogenblik in Europa tot een zwaren strijd kan worden gedwongen, waarbij het over al zijne hulpmiddelen moet kunnen beschikken. Ziedaar de hoofdgedachte van elk zijner redevoeringen over de buitenlandsche en de koloniale politiek. Toen het kabinet-de Freycinet, na velerlei aarzeling ten opzichte van de Egyptische quaestie, een crediet had aangevraagd om het Suezkanaal te beschermen, verzette Clémenceau zich daartegen in eene uitvoerige rede. »Turkije zendt troepen naar Egypte" — zeide hij, onder meer — »maar wat moeten die daar doen? Gij weet het niet! Men zegt dat zij er de orde moeten herstellen, — maar welke orde? De orde volgens de opvatting van de Egyptische regeering, of van de Engelsche, of van de Porte, of van Europa? Ons voor te stellen, dat wij ons in zulke omstandigheden verbinden, is eene politiek, die ik niet mag goedkeuren; zij zou voor ons een ontzaglijk gevaar doen ontstaan.

»Hoe! gij zoudt toegeven, dat al de mogenheden troepen bij het kanaal van Suez zouden laten kampeeren, dat er een Italiaansch, een Engelsch, een Duitsch piket naast een Fransch piket zal zijn! En wanneer de dag der afrekening zal komen, wanneer de nationale gevoeligheid zal zijn geprikkeld, wanneer de troepen zoo naast elkander zullen staan, ziet gij niet, hoe groot dan het gevaar zal wezen?

»Men zou waarlijk zeggen, dat er ergens — ik zeg niet waar, — eene hand was, die zich er op toelegde, in Europa eene uitbarsting voor te bereiden!

»Welnu, onder zulke omstandigheden zal ik u de door u verlangde machtiging niet geven; niet omdat het de oorlog zou zijn — men moet zich onder sommige omstandigheden in den oorlog kunnen schikken — maar omdat gij niet weet, evenmin als eenig diplomaat in Europa, wat men tegen ons voorbereidt en waarheen wij gaan."

En ten slotte: »Ik wil niet overdrijven. Ik geloof, al ben

ik geen militair, dat in onze militaire organisatie groote verbeteringen zijn aangebracht; ik geloof, dat wij een leger hebben, waarop wij in de dagen des gevaars zullen kunnen rekenen. Maar het is onze plicht, dit leger niet lichtvaardiglijk te steken in een avontuur, dat aanleiding zou kunnen geven tot rampen, ja tot den ondergang van het Vaderland.

»Gij leest de dagbladen en de dépêches; ziet gij niet, dat zich bij verscheiden mogendheden eene groote onverschilligheid, eene groote vermoeidheid openbaart? Dat anderen zich zeer ondankbaar toonen voor bewezen diensten, weder anderen blijken van begeerlijkheid geven, en hier of daar wellicht booze voornemens bestaan?

»Mijne conclusie is: Europa is bedekt met soldaten; de geheele wereld wacht. De mogendheden behouden hunne vrijheid van handelen voor de toekomst; behoud die vrijheid ook voor Frankrijk."

De redevoering, waarvan wij hier enkele der laatste zinsneden mededeelden, was een der vele merkwaardige bewijzen van den grooten invloed, dien Clémenceau op de Kamer uitoefende. Acht dagen van te voren was eene motie van vertrouwen in de regeering met 269 tegen 101 stemmen aangenomen; na Clémenceau's rede werden de door de regeering aangevraagde credieten met 417 tegen 75 stemmen verworpen. Natuurlijk moest toen het ministerie de Freycinet aftreden. Het volgende kabinet, waarvan de heer Duclerc voorzitter was, werd door Clémenceau evenzeer bestreden, in de eerste plaats omdat al de nieuwe ministers vóór de Egyptische credieten hadden gestemd, en in de tweede plaats, omdat de heer Duclerc uitdrukkelijk had verklaard, niet met de uiterste linkerzijde te willen regeeren.

In het begin van het jaar 1883 had Clémenceau de gelegenheid om in de Kamer een zijner politieke stokpaardjes, de verkiezing der rechterlijke ambtenaren door het algemeen stemrecht, met de meeste warmte te verdedigen. Volgens

hem en zijne vrienden moest elke macht uitgaan van het volk en van het volk alleen. Zij gaven toe, dat een aantal rechtbanken, bij de invoering van de nieuwe orde van zaken, een reactionnair karakter zouden vertoonen, maar wat zou de vrijheid zijn, als men die alleen wilde toestaan aan zijne politieke vrienden? Daarenboven zou de burgerlijke rechtspraak niet daaronder lijden, en de politieke processen werden immers bijna altijd voor eene jury behandeld? Bleef men de benoeming der magistraten door de uitvoerende macht handhaven, dan legde men beslag op de nationale souvereiniteit, dan behield men de overdreven centralisatie, die door despotische regeeringen was ingevoerd, en die Frankrijk den verstikkingsdood deed ondergaan, terwijl men, door den rechters nog daarenboven het voorrecht der onafzetbaarheid te verleenen, hen slechts tot werktuigen der verdrukking zou maken.

De heer Clémenceau slaagde er dezen keer niet in, de Kamer te overtuigen; zijne algemeenheden hielden te weinig rekening met de eischen der praktijk en hij zag over het hoofd, dat in de staten, op welke hij zich beriep, met name in Zwitserland en in de Vereenigde Staten van Amerika, lang niet alle rechterlijke ambtenaren door het volk worden verkozen. De heer Waldeck Rousseau merkte zeer terecht op, dat de benoeming der rechters door het hoogste gezag in den staat geen schending kon wezen van het beginsel der volkssouvereiniteit, en dat de toepassing van Clémenceau's denkbeelden het eerste werk der revolutie, de nationale eenheid, ongedaan zou maken. »Zoolang Frankrijk niet weder eene federatie is geworden, zoolang men niet de rechtstreeksche regeering door het volk zal hebben ingevoerd, die, naar de heer Clémenceau zelf erkent, niet voor verwezenlijking vatbaar is, moeten de rechters door het openbaar gezag worden benoemd. Heeft de natie eens haren wil geopenbaard, dan moet die wil, op straffe van te worden miskend, overal als wet gelden." De Kamer gaf den heer

Waldeck Rousseau, naar het ons voor kwam zeer terecht, gelijk en verwierp het beginsel der wet betreffende de verkiesbaarheid der magistratuur met 274 tegen 224 stemmen.

Gedurende de jaren 1883—85 zette Clémenceau onvermoeid zijn strijd voort tegen de koloniale politiek der regeering, die hij op de boven door ons aangevoerde gronden verderfelijk en avontuurlijk achtte. »Coloniser, mais non par voie de conquête" — was daarbij zijne leus. Dat hij menigmaal in de hitte van den strijd overdreef, is ontegenzeggelijk. De Tonkin-expeditie heeft lang niet zulke noodlottige gevolgen gehad, als Clémenceau en andere ongeluksprofeten voorspelden. De overdrijving vindt echter eenige verontschuldiging in de omstandigheid, dat Jules Ferry, de eenige Fransche minister-president, die langer dan twee jaren achtereen aan het roer is gebleven, Clémenceau en diens geestverwanten alles behalve vriendelijk behandelde, en niet ophield in en buiten de Kamer te verzekeren, dat het gevaar van de linkerzijde kwam. De handige en niet altijd even nauwgezette opportunist zag met smadelijke minachting neer op den radicaal, wien het nooit zou gelukken een levensvatbare regeering te vormen. En toch was het weder Clémenceau, die Ferry na de katastrophe van Langson deed vallen.

Clémenceau is verstandig genoeg geweest, om ook van zijne vijanden te willen leeren. Ferry heeft zich weten te handhaven door eene wending naar de rechterzijde, door de operatie, die men spottenderwijze aanduidde met de woorden: »*M. le président du conseil a coupé sa queue radicale.*" Clémenceau heeft wel niet eene wending naar de rechterzijde volbracht, maar hij heeft geweigerd zich door de ultra's van zijne partij verder te laten medesleepen dan hem goeddacht, en hij heeft terecht ingezien, dat zelfs de uiterste linkerzijde zich eene grens moest stellen, die zij niet kon overschrijden, zonder hare beteekenis als politieke partij te verliezen.

In het najaar van 1885 moesten wederom algemeene ver-

kiezingen plaats hebben. De radicalen stelden een program op — het zoogenoemde *programme de la rue Cadet* — waarin zij op zeer besliste wijze partij kozen tegen de opportunisten. »De politiek" — zoo lezen wij in dit stuk — »laat geen platonische meeningen toe. Wanneer men zich ernstig voor eene hervorming verklaart, dan beteekent dit niet, dat men haar geschikt acht voor toekomende eeuwen, maar dat men haar in praktijk wil brengen. Niets is zoo noodlottig als eene politieke geloofsbelijdenis, welke men zich voorbehoudt, den dag na de verkiezing voor te stellen als eene betuiging van eerbied voor denkbeelden, die niet voor verwezenlijking vatbaar zijn. Zulke geloofsbelijdenissen verwoesten in het land den goeden naam der afgevaardigden, het gezag der Kamers, het vertrouwen op het stembriefje. Het is noodig, spijkers met koppen te slaan.[1] De werking, die zulk een ontmoedigend schouwspel op den langen duur op de geesten heeft, zou voor onze vrije instellingen gevaarlijker zijn dan de heftigste aanvallen van onze tegenstanders. Den kiezers zij het aanbevolen, mannen te zoeken, die door hun verleden waarborgen geven van die getrouwheid aan het mandaat, die de eerste der republikeinsche deugden is. Wat ons betreft, wij verklaren dat het dringend noodig is, de handen ineen te slaan ten einde de volgende hervormingen te verkrijgen:

1⁰. Veroordeeling der politiek van avonturen en veroveringen;

2⁰. Constitutionneele hervorming. Volstrekte souvereiniteit van het algemeen stemrecht;

3⁰. Financieele hervorming. Evenwicht van het budget: belasting op de inkomsten, vermindering der uitgaven; herziening der spoorwegconventiën en der tarieven voor vervoermiddelen;

---

[1] De uitdrukking in het programma, »*il faut aboutir*", was eene bekende phrase van Gambetta.

4⁰. Scheiding van de Kerken en den Staat;

5⁰. Bekorting van den militairen dienst; opheffing van de vrijstelling der seminaristen en van het eenjarig vrijwilligerschap;

6⁰. Wetten tot bescherming en tot emancipatie van den arbeid."

Dit programma was onderteekend door Clémenceau en door 79 andere leden der uiterste linkerzijde en der radicale linkerzijde. Doch den Parijzenaars was het lang niet gepeperd genoeg, en het »Comité van de radicaal-socialistisch-republikeinsche groepen in het departement der Seine" beantwoordde het met een uitvoerig manifest, dat de »verklaring der groote socialistische partij" heette te zijn, eene »waarlijk nationale" politiek wilde stellen in plaats van de »persoonlijke kabinetspolitiek", en dit doel hoopte te bereiken door hervorming van de functiën der ministers en door aan het volk de normale en rechtstreeksche uitoefening zijner rechten te verzekeren. Het programma eischte onderanderen de vervanging van ministers door ambtenaren, welke de nationale vergadering, als eenige volksvertegenwoordiging, zou benoemen; volksstemming over quaestiën van oorlog en vrede; internationale scheidsgerechten; teruggave aan den staat van alle goederen in het bezit van geestelijke congregatiën; invoering van de jury bij alle rechtsgedingen; afschaffing der monopoliën van advocaten, procureurs en notarissen; afschaffing van adellijke titels; geleidelijke afschaffing der staande legers; onderhoud en voeding van het kind, op kosten der natie, gedurende de periode van onderwijs; afschaffing van het erfrecht in de zijlinie; geleidelijke afschaffing der openbare schuld, met verbod om nieuwe leeningen te sluiten; afschaffing van het buitengewone budget; verbod voor alle werkgevers om hunnen arbeiders boeten op te leggen en het bedrag daarvan van de loonen af te houden.

Ziedaar slechts enkele punten. Bedenkt men daarbij, dat

het comité van de candidaten eischte, dat dezen »binnen den kortst mogelijken tijd" *al* de wenschen van het programma door het indienen van wetsontwerpen zouden trachten te verwezenlijken, dat het mandaat als imperatief werd beschouwd, en zelfs — zoo als bij de verkiezing voor een opvolger van Victor Hugo in den Senaat bleek — niet slechts een *mandat contractuel* zou wezen, maar vergezeld zou moeten gaan van de zoogenoemde *démission en blanc*, die den committenten te allen tijde de macht gaf om hun afgevaardigde tot aftreden te dwingen, dan zal men moeten erkennen, dat een zelfstandig man, die eene lange en eervolle politieke loopbaan achter zich heeft, en die zich niet wil laten maken tot het werktuig van wellicht zeer welmeenende, maar stellig zeer onpraktische utopisten of politieke tinnegieters, zulk een programma onmogelijk kan onderteekenen. Clémenceau weigerde zijne onderteekening, en toen hij, niettegenstaande die weigering, zoowel te Parijs als in de provincie was gekozen, bedankte hij voor de eer, om wederom als afgevaardigde der hoofdstad op te treden, zoodat hij ook nu nog zitting heeft als vertegenwoordiger van het département du Var. Van dezen tijd dagteekent de breuk tusschen Clémenceau en Rochefort, tusschen de *Justice* en den *Intransigeant*.

In het begin van het jaar 1886 deden zich de gevolgen van deze verwijdering tusschen radicalen en intransigenten duidelijk bemerken. Het ministerie de Freycinet, opgetreden nadat de heer Grévy als president der republiek was herbenoemd, was meer dan een zijner voorgangers in overeenstemming met de denkbeelden van de uiterste linkerzijde, het bevatte zelfs twee leden van die groep, de heeren Granet en Lockroy. Daarenboven had de heer de Freycinet, op aandrang van Clémenceau, aan generaal Boulanger de portefeuille van oorlog toevertrouwd. Voor de eerste maal in zijn parlementair leven bevond Clémenceau zich aan de zijde der regeering. De nieuwe ministerpresident had getracht,

bij zijn optreden een struikelblok uit den weg te ruimen, dat reeds voor vele ministeriën noodlottig was geworden: hij had gratie verleend aan de beide laatste veroordeelden der commune, Louise Michel en prins Krapotkine. Doch de intransigenten, onder leiding van Rochefort, Michelin en Laguerre, wilden zich eene zoo goede kaart niet laten ontnemen. Zij dienden een voorstel in, om de gratie door amnestie te doen vervangen, en verzekerden zich den steun der rechterzijde, door die amnestie ook te vragen voor allen, die wegens misbruiken bij de verkiezingen van October 1885 waren veroordeeld. Clémenceau redde zich uit de moeielijkheid, door de beide kategorieën van misdrijven te scheiden; de rechterzijde had natuurlijk geen lust om Louise Michel en prins Krapotkine te rehabiliteeren, als dit niet ten goede kwam aan hare talrijke vrienden, die wegens »electorale misdrijven" achter slot en grendel zaten.

Overigens duurde Clémenceau's ministerieele periode niet lang. Twee maanden later bestreed hij den heer de Freycinet, omdat deze zich verzette tegen het voorstel-Duché tot verbanning van de Orléans en de Bonapartes, en in December van hetzelfde jaar viel het ministerie over de tamelijk onbeduidende quaestie der onderprefecten, in welke het met 262 tegen 249 stemmen in het ongelijk was gesteld. De meerderheid bestond uit 173 der rechterzijde, 67 leden der uiterste linkerzijde, 16 leden der radicale linkerzijde en 6 leden van andere partijen. Het ministerie Goblet, dat bijna uit dezelfde personen bestond — ook generaal Boulanger maakte weer deel uit van de combinatie — werd door Clémenceau niet onvriendelijk begroet; als voorwaarde voor zijne medewerking stelde hij echter de werkelijke invoering der beloofde hervormingen, met name der scheiding van Kerk en Staat. Goblet antwoordde, dat hij dien laatsten wensch nog niet voor verwezenlijking vatbaar achtte en zich overigens slechts gebonden rekende tot de vervulling der

beloften, die hij zelf, bij de aanvaarding zijner betrekking als ministerpresident, had afgelegd. Wat dit beteekende, bleek al spoedig, toen Goblet in Maart van het volgende jaar (1887) de gematigde leden der rechterzijde uitnoodigde om zich bij de regeeringspartij aan te sluiten. Men moge erkennen, dat de minister, die zonder meerderheid niet kon regeeren, moeielijk anders kon handelen; maar men zal tevens moeten erkennen, dat alle door de radicalen sedert zoo langen tijd en met zooveel aandrang geëischte hervormingen door dezen stap weder van het programma waren geschrapt. Toch bezweek het kabinet thans niet onder de slagen van den leider der uiterste linkerzijde; integendeel, zijne financieele politiek werd veroordeeld door eene coalitie, tot welke ook de opportunisten *pur sang*, zooals Jules Ferry, Raynal, Méline, Spuller enz. medewerkten. Hadden de radicalen en de rechterzijde het op den heer Goblet gemunt, den opportunisten was het voornamelijk te doen geweest, om generaal Boulanger te verwijderen.

Dat Clémenceau, door den president der republiek gepolst over de samenstelling van een nieuw kabinet, hiervan niets wilde weten, tenzij dit kabinet inderdaad en niet slechts in naam als een ministerie van hervormingen kon optreden, is volkomen verklaarbaar. Minder duidelijk is het, wat hem bewogen heeft om in zijn blad het aftreden van generaal Boulanger voor te stellen als een nationaal gevaar en eene nationale schande, nadat omtrent de persoonlijke eigenschappen en de capaciteiten van dezen *miles gloriosus* ook bij minder scherpzinnige lieden iedere twijfel moest zijn verdwenen. Laat ons hier dadelijk aanteekenen, dat Clémenceau zich van deze dwaling volkomen heeft bekeerd, en dat hij zoowel in de Kamer als in zijn blad optreedt als een der ernstigste bestrijders van den avontuurlijken *would be* dictator.

Nog eens gedurende den loop van hetzelfde jaar werd Clémenceau op het Elysée ontboden, toen de heer Grévy,

zich krampachtig vastklemmende aan het gezag, waarvan hij na de onthullingen in het schandaalproces van zijn schoonzoon Wilson dadelijk afstand had behooren te doen, in zijne radeloosheid de hulp inriep van de leiders van alle partijen. Dat de president bij Clémenceau geen troost vond, behoeft nauwelijks te worden gemeld.

Tegen het einde van het jaar 1887 scheidde zich van de uiterste linkerzijde eene groep af, die zich bij uitnemendheid als eene socialistische kenmerkte. Clémenceau greep de gelegenheid aan, om in de *Justice* zijn eigen standpunt toe te lichten. De naam »socialist" behoeft niemand te verschrikken, — zoo redeneerde het blad. Men kan zich geen democratie denken, die geen ingrijpende sociale hervormingen zou willen invoeren. Een zelfbewust republikein moet noodzakelijk tevens socialist zijn. Wat zou de regeering van het land door het land beteekenen, indien zij niet tengevolge had, dat de feitelijke privilegiën werden opgeheven; indien de gelijkheid een juridisch etiket bleef, dat niet in de praktijk werd overgebracht? Dat de tegenwoordige wetten aan het kapitaal veel te veel, aan den arbeider veel te weinig bescherming verleenen, erkent ieder radicaal. Waardoor onderscheidt zich nu eigenlijk het socialistisch program der dertien dissidenten van de uiterste linkerzijde?

De *Justice* wijst, om deze vraag te beantwoorden, op vijf artikelen van het program. Art. 2 schrijft voor: »Internationale federatie der volkeren". Art. 3 gebiedt: »Oplossing van alle geschillen tusschen natiën, op dezelfde wijze als tusschen personen". Art. 4 eischt: »Verandering, naar gelang van de behoeften der nationale verdediging, van de staande legers in militiën, die haren dienst op de plaats van inwoning der manschappen verrichten (*milices sédentaires*) en bestaan uit alle meerderjarige burgers". Dit is een droom — zegt de *Justice*, eene utopie, maar geen program. Erger is het, dat klaarblijkelijk tegenspraak bestaat tusschen de door de nieuwe

groep gevraagde volstrekte vrijheid van vereeniging en de eveneens door haar geëischte opheffing door den staat van godsdienstige congregatiën. En hetzelfde geldt in nog hoogere mate van art. 12, dat de kern van het socialistisch program moet wezen, en waarin wordt aangedrongen op: »Toenemende nationalisatie van den eigendom, waarvan het persoonlijk genot voor elken arbeider moet toegankelijk zijn."

Wij gaan hier geheel met de *Justice* mede, doch vragen tevens bescheidenlijk, of het door den heer Clémenceau met 50 zijner geestverwanten in Augustus 1887 ingediende ontwerp, strekkende om »op progressieven weg de hervorming en verdeeling van den eigendom te verwezenlijken", wel veel praktischer was, al moet men erkennen, dat er voor het beginsel veel te zeggen valt. Tot de door Clémenceau gewenschte maatregelen behooren: het afschaffen van alle erfrecht in de zijlinie; het overdragen aan den staat van iedere erfenis *ab intestato;* het stellen van regelen voor den verkoop der goederen, die uit deze beide bronnen aan den staat komen, zoowel als van de domeinen en gemeentegronden; het opleggen der verplichting aan de koopers om hunne goederen zelf te bewonen, te bebouwen of te exploiteeren.

De staat, op die wijze eigenaar geworden van tallooze nalatenschappen, moet deze »bij openbare toewijzing" verkoopen. Zij zijn betaalbaar in vijf-en-twintig annuïteiten en mogen nooit door verpachting of verhuring de bron eener voortdurende rente worden. Zij kunnen alleen worden overgedragen of verkocht op dezelfde uitdrukkelijke voorwaarde, dat zij door de nieuwe bezitters persoonlijk moeten worden bezet of geëxploiteerd. De groote landgoederen, de huizen met vele appartementen, zullen worden verdeeld en bij perceelen worden verkocht. De maximum oppervlakte der stukken grond is vijf hectaren. Zij die reeds vijf hectaren bezitten, mogen niet medebieden; zij die minder bezitten alleen voor het verschil. De opbrengst van den verkoop wordt besteed tot delging

der openbare schuld. Giften bij testament of schenkingen van goederen mogen alleen plaats hebben onder die voorwaarde, dat degenen die ze ontvangen zelf weder het geschonkene bewonen of exploiteeren, zoodat het niet de bron eener voortdurende rente wordt.

Ziedaar de hoofdtrekken van Clémenceau's ontwerp. Ofschoon het bijna een jaar geleden is ingediend, hebben wij er nooit meer van hooren spreken. Mag men daaruit afleiden, dat de ontwerper zelf aan de mogelijkheid der uitvoering twijfelt?

* * *

Toen Clémenceau enkele weken geleden de »Société des droits de l'homme et du citoyen" oprichtte, met het uitdrukkelijk vermelde doel, om het dictatoriale streven van generaal Boulanger te bestrijden, versmaadde hij de medewerking van de socialistische groep niet, zooals bleek uit het feit, dat de oproeping tot deelneming niet slechts door hem en door Arthur Ranc, maar ook door Joffrin was onderteekend. Hij deed dit echter onder het even uitdrukkelijk vermelde voorbehoud, dat de samenwerking van tijdelijken aard zou zijn en alleen ter bereiking van een nauwkeurig omschreven doel zou plaats hebben. Toch hebben zijne tegenstanders hierin een bewijs van persoonlijke eerzucht willen zien.

»De heer Clémenceau" — schreef destijds Henry Fouquier in den *Figaro* — »behoort tot degenen, van wie men zeggen kan, dat zij sedert vijfentwintig jaar op de bres staan; hij staat zelfs zoo goed op de bres, dat hij nog niet in de vesting is doorgedrongen — *ce dont il enrage.* Als mensch, of liever als Parijzenaar, bezit hij moed, geest, gratie zelfs; als staatsman is hij echter een gansch ander persoon. Voor dezen is de vijftigjarige leeftijd gekomen, de leeftijd van de eerzucht. En die eerzucht is niet tevreden met een zuiver negatieve rol.

»Sedert vijftien jaren werpt de heer Clémenceau ministers omver, als of het poppen in een schiettent waren. In deze beide soorten van sport heeft hij eene groote vaardigheid bereikt. De grond is bezaaid met stukken en brokken. Thans rekent hij er op, dat zijn tijd gekomen is, dat hij binnenkort ministerpresident zal zijn, en zijne macht zal vestigen op de puinhoopen, die hij gemaakt heeft. Als logisch en geleerd man brengt hij sedert vijftien jaren de eliminatiemethode in toepassing. Daar men echter niet geheel alleen kan regeeren, maar in het land eene partij en in de Kamer eene meerderheid moet hebben, heeft de heer Clémenceau gemeend een genialen slag te slaan door die partij en die meerderheid te zoeken onder de revolutionnairen aan zijne linkerzijde, die op hem zullen rekenen, in plaats van onder de mannen aan zijne rechterzijde, met welke hij rekening zou moeten houden. De anti-boulangistische liga, gelijk hij die bedacht en georganiseerd heeft, is eene partij-manoeuvre, bestemd om den heer Clémenceau minister en meester van de verkiezingen te maken. Welzeker! Gambetta, met zijn bijtenden spot, heeft mij een liefhebber genoemd... de opportunisten zullen eens zien, welk een liefhebber ik ben! Welzeker! Grevy zeide: »er is met dat ventje niets aan te vangen," en Carnot schijnt er óók zoo over te denken. Geef mij de hand, Joffrin, en laat ons hun leeren dat van de twee *enfants terribles* der republiek, Rochefort en mij, diegene de gevaarlijkste is, die soms ernstig weet te zijn, of er althans den schijn van weet aan te nemen.

»De liga is voor den heer Clémenceau de weg tot de regeering."

Ernst of kortswijl? — vraagt men zich onwillekeurig af, als men deze woorden leest. De gedachte, dat Clémenceau zich met Joffrin, die in de Kamer zeker geen twintig aanhangers telt, zou hebben verbonden, om eene meerderheid te verkrijgen, is waarlijk lachwekkend. En wanneer de *Figaro*

Clémenceau van persoonlijke eerzucht beschuldigt, dan vragen wij: hoevele malen zou Clémenceau niet de gelegenheid hebben gehad om minister te worden, als hij maar wat water in zijn wijn had willen doen? Zou het hem onmogelijk zijn geweest, indien hij het wilde, een ministerszetel te veroveren, terwijl alle republikeinen van eenige beteekenis en zelfs tal van middelmatigheden dit doel hebben bereikt? Voor ons is zulk eene onderstelling volkomen onaannemelijk. Dat Clémenceau zich bewust is van den invloed dien hij uitoefent, is natuurlijk; dat hij, al laat hij het niet merken, op deze positie trotsch is, mag men voor waarschijnlijk houden; dat hij haar zou willen verwisselen voor die van minister-president, is uiterst onwaarschijnlijk, omdat hij dan òf de autoritaire, bijna conservatieve politiek van een Jules Ferry zou moeten toepassen, hetgeen hem onmogelijk zou zijn, òf zich zou moeten handhaven door een schipperen en plooien, een toegeven en dreigen, dat voor hem geenerlei aantrekkelijkheid kan hebben.

Gelijk wij in het begin van deze schets vermeldden, achtte de *Frankfurter Zeitung* voor Frankrijk eene radicale republiek niet onmogelijk. Indien het ooit zoover komt, dan zal Clémenceau ongetwijfeld tot de regeering worden geroepen. Voorloopig echter schijnt ons dit ideaal voor verwezenlijking niet vatbaar; alleen dan, wanneer de monarchalen en de bonapartisten in de Kamer zoo goed als niet meer vertegenwoordigd zijn, zal die proef kunnen worden genomen. Tot zoolang zal Clémenceau de rol moeten blijven spelen, die hij tot nu toe vervulde: hij zal door de macht die hij bezit, om telkens met de hulp der rechterzijde een ministerie te laten vallen, de republikeinen langzamerhand kunnen wennen aan het denkbeeld, dat eene conservatieve republiek niet de eenig mogelijke is, en dat een regeeringsvorm zich op den duur door vrienden en vijanden slechts dan kan doen eerbiedigen, wanneer zij de beginselen, die zij beweert te belijden, ook in praktijk durft te

brengen. Dankbaar moge die rol niet zijn, nuttig is zij zeker.

En in ieder geval zal hem de lof niet kunnen worden onthouden, dat hij, hoewel steeds strijdende voor zijne overtuiging, zich tevens heeft weten te handhaven als leider eener partij, welke van het zweren bij de woorden des meesters een heilzamen afschrik heeft. De man, die jaren lang het middelpunt van alle radicalen is geweest, en dit is gebleven, niettegenstaande wisselende stroomingen en voortdurend zich wijzigende partijschakeeringen, is ongetwijfeld een man van beteekenis in den besten zin van het woord.

Juni 1888.

SULLY PRUDHOMME.

SULLY PRUDHOMME.

Wanneer het den kunstenaar, aan wien het photographisch portret van SULLY PRUDHOMME ter reproductie op steen werd toevertrouwd, gelukt, de trekken van den dichter juist weer te geven, dan zal men den indruk moeten ontvangen van een fijn besneden gelaat, met iets zacht melancholieks, iets droomerigs, en tegelijkertijd iets ernstigs in de licht blauwe oogen. De fijn gevormde blanke handen passen bij dit aristocratisch uiterlijk; en wanneer de dichter, terwijl hij u diep in de oogen ziet, u toespreekt, dan voltooit de klank van zijn zachte stem, die uit de verte schijnt te komen, het eenigzins geheimzinnige en toch innemende, dat van zijn persoon uitgaat.

En gelijk de man, zoo is ook het midden, waarin hij zich beweegt. De kamers, welke Sully Prudhomme alleen bewoont — hij is ongehuwd gebleven — zijn in een aanzienlijk gedeelte van Parijs gelegen, in het zoogenaamde quartier des Champs Elysées, omstreeks het midden van de lange Rue du faubourg St. Honoré, vlak tegenover de woning van den president der Republiek. Dikke tapijten, zware draperiën temperen het licht en het geluid in het smaakvol gemeubileerde studeervertrek, waar een heldere lach of een

luide kreet zouden hinderen als een valsche toon. Maar in dat alles is niets wat naar *pose* gelijkt. Sully Prudhomme vermijdt alle vertoon, alle pralerij. Eer zou men een zekere schuchterheid, zekere verlegenheid als een kenmerk van zijn persoon kunnen noemen, — een plooi van zijn geest, welke door de omstandigheden, waaronder hij zijn jeugd doorbracht, nog is ontwikkeld.

Sully Prudhomme, den 16en Maart 1839 te Parijs geboren, verloor reeds op zijn tweede jaar zijn vader. De invloed, welken zijn moeder, een vrouw van een zacht, eenigzins droomerig karakter, op zijn vorming oefende, was zeer gering. Reeds vroeg toch werd hij naar een kostschool gezonden. Wat de stille, in zich zelf gekeerde, voor indrukken zeer gevoelige knaap daar heeft geleden, heeft niemand ooit geweten. Doch hij heeft het later zelf meer dan eens uitgesproken, dat de indrukken op de kostschool ontvangen (men leze in den bundel *Les solitudes* het eerste roerende gedicht: *Première solitude*), voor goed aan zijn karakter die droefgeestigheid hebben gegeven, welke men in verreweg de meeste zijner gedichten terugvindt.

Ondanks zijn grooten aanleg voor de letterkundige vakken, welke hem op het Lycée Bonaparte in alle klassen den »prix d'excellence" deed behalen, voelde hij zich tot de wetenschappelijke vakken getrokken, en, daar hij voor zijn toekomst moest zorgen, koos hij, toen hij tot op de 3de klasse genaderd was, d. i. tot den tweesprong, waar men zijn keus moet bepalen tusschen de »sciences" en de »lettres", het eerste, en wel met het doel zich voor te bereiden voor de polytechnische school.

Ook in die wetenschappelijke vakken slaagde Sully Prudhomme bijzonder wel, meer echter ten gevolge van ijver, dan van werkelijken aanleg. Het was vooral de methode, welke hem aantrok, het genot dat er gelegen is in het zoeken naar en het verkrijgen van vaste formules; de waar-

heden zelven, welke langs dien weg verkregen werden, boezemden hem minder belang in.

Aldus voorbereid, slaagde hij er in zich tot bachelier-ès-sciences bevorderd te zien; maar een oogziekte noodzaakte hem deze studiën — waarbij hij o. a. den tegenwoordigen president der Fransche Republiek, Sadi Carnot, tot medeleerling had — te laten varen, en zich weder met ijver op de letteren toe te leggen. De titel van bachelier-ès-lettres werd zonder moeite behaald. Doch zijne familie droomde zich een andere toekomst voor den jongen man, dan dien van »homme de lettres". Hij moest fortuin trachten te maken als industrieel. Zijn vriendschap met den zoon van Eugène Schneider, den directeur der ijzerfabriek te Creusot, die onder Napoleon III voorzitter is geweest van het wetgevend lichaam, bezorgde hem een plaats in genoemde fabriek. Maar het bleek al spoedig, dat hij voor dit werk in het geheel niet geschikt was. Na anderhalf jaar keerde hij te Parijs terug, en volgde de colleges in de rechten, terwijl hij tegelijkertijd als klerk op een notariskantoor werkzaam was.

Gelukkig namen de collegebanken en de kantoorkruk hem niet geheel en al in beslag. Reeds te Creusot was de negentienjarige, ten einde zich in den versvorm te oefenen, aan eene vertaling van het eerste boek van Lucretius *De natura rerum* begonnen, welke hij verscheidene jaren later voltooide en in 1869, voorzien van een door de vakmannen zeer geprezen wijsgeerige voorrede, in het licht gaf.

Omstreeks 1864 werd Sully Prudhomme lid van het gezelschap »La Bruyère", een kring van jonge mannen, die meest allen voor de politieke loopbaan bestemd, — onderscheidene hunner bekleeden thans hooge staatkundige betrekkingen — geregeld bijeenkwamen om zich in de welsprekendheid te oefenen. Daar las hij zijne eerste gedichten, en wel met zulk een bijval, dat hij besloot ze te doen drukken.

Nog een andere kring is hem, omstreeks dienzelfden tijd,

van groot nut geweest. Het was die, waarvan Leconte de Lisle het middenpunt uitmaakte, en die wekelijks ten huize van den dichter der *Poëmes Antiques* bijeenkwam. Leconte de Lisle was, gelijk bekend is, de raadgever van de jonge dichters dier dagen. Van hem leerden zij de zorgvuldige keus der ephiteten, den sonoren klank van het vers, nauwkeurigheid in het gebruik der woorden, waarheid in de beschrijving. De slordigheid in den versbouw, waaraan sommige van de beroemdste oudere dichters zich schuldig maakten, deed deze jongeren, in de letterkundige geschiedenis als *les Parnassiens* bekend, een misschien overdreven waarde aan den vorm hechten. Sully Prudhomme erkent intusschen door deze school te hebben leeren onderscheiden tusschen den rhetorischen, banalen versvorm en het beeldende vers met het volmaakte rijm, dat zijn ideaal gebleven is.

Zoo toegerust, gaf hij in 1865 zijn eersten dichtbundel uit, met den titel: *Stances et Poèmes*. Gaston Paris, de bekende philoloog, thans lid van het Institut de France, dezelfde aan wien de dichter zijn laatst verschenen gedicht, *Le Bonheur*, heeft opgedragen, vestigde op dezen bundel de aandacht van Sainte-Beuve, die in zijn overzicht over de dichters van 1865 [1] met veel waardeering over dezen jongen dichter spreekt. Zonder zich aan een oordeel over het geheel of aan een voorspelling van de toekomst die hem wacht te wagen, roemt Sainte-Beuve in Sully Prudhomme »un poète de talent et de pensée qui ne dit non ni à la science, ni à l'industrie, ni à la passion, ni à la sensibilité, ni à la couleur, ni à la mélodie, ni à la liberté, ni à la civilisation moderne". Wel zou hij in deze poëzie »un peu plus d'air et de dégagement" wenschen, maar toch zegt hij zonder restrictie: »Après cette suite de beaux vers, d'un souffle élevé et juste, notre estime, celle de tous les lecteurs, est acquise au jeune poète".

---

[1] *Nouveaux Lundis* Dl. X.

Sainte-Beuve haalde o. a., als proeve van 's dichters talent, *Le vase brisé* aan, en dat is wellicht de reden, dat dit gedicht, langen tijd en op dit oogenblik nog, in Frankrijk en daar buiten, door velen als het gedicht van Sully Prudhomme wordt beschouwd. Zooals Coppée met zijn *Passant*, is Sully Prudhomme vervolgd geworden met de vijf coupletten van zijn *Vase brisé*. Dat er onder de ruim honderd gedichten van de *Stances et Poèmes* stukken voorkomen even fijn gedacht en even keurig van vorm als het beroemde gedicht; dat deze eerste bundel gevolgd is door een achttal andere bundels vol van de heerlijkste poëzie, schijnt voor velen nog een geheim te zijn. Sully Prudhomme is nu eenmaal de dichter van *Le vase brisé*, en zal het zijn leven lang blijven.

Waagde Sainte-Beuve zich nog niet aan eenige voorspelling, het is niettemin zeker dat uit deze *Stances et Poèmes* het eigenaardig karakter van Sully Prudhomme's gedichten reeds duidelijk spreekt, en dat verschillende van zijn latere bundels er reeds, als in kiem, in besloten liggen.

Er bleek reeds uit, dat de dichter zich niet tevreden stelde met te beschrijven en te verhalen wat er in het hart van elk dwepend en dichterlijk gestemd jong man pleegt om te gaan, maar dat hij, hoe jong ook, reeds een diepen blik had geslagen in het leven; dat het lijden, de ongerechtigheden dezer wereld reeds een sterken indruk op hem hadden gemaakt, en dat hij met een bewonderenswaardige fijnheid de teederste aandoeningen wist te ontleden. Vóór hem hadden dichters als de Musset en Lamartine, reeds in hun eerste gedichten, de wieken wijder uitgeslagen, in hartstochtelijker, breeder, klankvoller melodiën hunne zielen uitgegoten — dat was het waarschijnlijk wat Sainte Beuve om »un peu plus d'air et de *dégagement*" deed vragen —, maar de aspiratiën naar het oneindige, de worstelingen met den twijfel, de eerzuchtige droomen, de aandoeningen van een hart dat

lief heeft, waren nooit in zulk een klein bestek, zoo precies en toch met zooveel innigheid, met zulk een afkeer van het banale beeld en toch op zoo weinig gezochte wijze, in poëzie gebracht.

Zulk een gedicht laat geen muzikalen klank achter, dien men blijft naneuriën onder zijn dagelijkschen arbeid, maar, wanneer men het ten einde heeft gelezen, blijft men voortspinnen aan de gedachte, welke de dichter wakker riep en in zoo subtielen vorm ciseleerde. Die gedrongen vorm, die fijne ontleding waren zeker voor een goed deel de vrucht van de wetenschappelijke opleiding welke Sully Prudhomme had genoten, van de tucht waaraan zijn geest zich gewend had. In de kleine gedichten — liefdezangen kan men ze niet noemen, daarvoor zijn zij te sober, te ingetogen — waarin de dichter onder den titel *Jeunes filles* en *Femmes* ons slechts even een kijkje gunt in een tijdperk van zijn leven, dat beslissend voor hem schijnt geweest te zijn, doet hij dat in zulke kiesche, fijne trekken als was hij bang dier jonge liefde iets van het teedere, van het innige, dat hare groote bekoorlijkheid uitmaakt, te ontrooven. Eerst is het nog een vaag verlangen naar de onbekende:

L'épouse, la compagne à mon cœur destinée,
Promise à mon jeune tourment,
Je ne la connais pas, mais je sais qu'elle est née;
Elle respire en ce moment.

Hij stelt zich die »fiancée" niet voor als een of andere Elvire uit eene ideale wereld:

Son âge et ses devoirs lui font la vie étroite;
Sa chambre est un frais petit coin;
Elle y prend sa leçon, bien soumise et bien droite,
Et sa mère n'est jamais loin.

Misschien hebben zich hunne wegen reeds gekruist, misschien is zij midden in de woelige menigte hem rakelings voorbij-

gegaan; — eens heeft hij gemeend haar te herkennen en heeft hij haar de hand willen drukken, maar zij heeft die teruggetrokken, en sedert....

Depuis lors, je me tais; mon âme solitaire
Confie au Dieu qui sait unir
Par les souffles du ciel les plantes sur la terre,
Nôtre union dans l'avenir.

A moins que, me privant de la jamais connaître,
La mort déjà n'ait emporté
Ma femme encore enfant, toi qui naissais pour l'être
Et ne l'auras jamais été.

Geen hartstochtelijke kreten, geen roerende klacht ontlokt hem zijn jonge liefde. Het beste oogenblik, het oogenblik van innigste teederheid, is voor hem dat

Heure unique où la bouche close
Par sa pudeur seule en dit tant!
Où le cœur s'ouvre en éclatant
Tout bas, comme un bouton de rose;

Où le parfum seul des cheveux
Parait une faveur conquise....
Heure de la tendresse exquise
Où les respects sont des aveux!

En wilt ge weten, hoe, naar zijne voorstelling, die stille liefde ontwaakt?

Comme l'aurore étonne la prunelle,
L'éveille à peine et c'est déjà le jour:
Ainsi la grâce au cœur naissant nouvelle
L'émeut, et c'est déjà l'amour.

Wanneer zij, die hij lief heeft, hem van zich afstoot, hoe nobel, hoe fier blijft dan zijn gevoel! Geen verwijt komt van zijn lippen. Hij zou tot hem, die boven hem werd uitverkoren, willen gaan en hem zeggen: »Zij is mij niets meer,

»Mais elle est pâle, délicate,
Ayez soin d'elle par pitié.
. . . . . .
Je sais comme sa main repousse,
Mais pour ceux qu'elle aime elle est douce,
Ne la faites jamais pleurer".

Die hem versmaadde zal hij blijven wachten, haar beeld zal hij in zijn hart bewaren; en wanneer zij oud zal geworden zijn, wanneer

insensiblement le réseau gris des rides
Fatigue le sourire et blesse les baisers;
Que les cheveux blanchis, les prunelles arides
N'offrent plus que l'hiver à des sens apaisés;

dan zal het zijn beurt zijn, en hij zal tot haar gaan en haar zeggen:

»Je vous chéris toujours, et toujours je vous pleure,
Reprenez un dépôt que je gardais sacré.
Je viens vous rapporter votre jeunesse blonde:
Tout l'or de vos cheveux est resté dans mon coeur,
Et voici vos quinze ans dans la trace profonde
De mon premier amour patient, et vainqueur!"

Het is alsof den dichter de apostolische verheerlijking van de liefde voor den geest stond: »De liefde is lankmoedig, zij zoekt zich zelve niet, zij wordt niet verbitterd, zij denkt geen kwaad. Zij bedekt alle dingen, zij verdraagt alle dingen."

Naast deze gedichten vindt men in de *Stances et Poèmes*, onder den titel *La vie intérieure*, die andere beelden uit zijn innerlijk leven waarin men reeds den dichter-wijsgeer herkent, wien al wat hij over de zichtbare en onzichtbare wereld heeft nagedacht tot een dichterlijk beeld wordt. Alles in de wereld heeft hij lief willen hebben, alles heeft hem aangetrokken en met tallooze onzichtbare draden voelt hij zich met duizenden wezens verbonden. Maar hoe wordt hij hiervoor gestraft!

Ma vie est suspendue à ces fragiles nœuds,
Et je suis le captif des mille êtres que j'aime:
Au moindre ébranlement qu'un souffle cause en eux
Je sens un peu de moi m'arracher de moi-même.

Het ideaal, waarvan hij droomt en dat hij lief heeft, is die ster, waarvan zijn wetenschap hem geleerd heeft dat zij komen moet na jaren, al zullen zijn oogen haar niet meer aanschouwen.

La lune est grande, le ciel clair
Et plein d'astres, la terre est blême,
Et l'âme du monde est dans l'air;
Je rêve à l'étoile suprême,

A celle qu'on n'aperçoit pas,
Mais dont la lumière voyage
Et doit venir jusqu'ici bas
Enchanter les yeux d'un autre âge.

Quand luira cette étoile, un jour,
La plus belle et la plus lointaine
Dites lui qu'elle eut mon amour,
O derniers de la race humaine!

Hij zal diezelfde wetenschappelijke waarheid hooger opnemen en breeder uitwerken in den bundel, die een jaar later (1866) verschijnt, in *Les Épreuves*, en wel in het sonnet, dat tot opschrift draagt: *Le rendez-vous.* Ik waagde het, eenige jaren geleden, dit gedicht aldus te vertalen:

Op wacht.

't Is nacht. Maar de astronoom laat nog zijn blikken waren
Door 't luchtgewelf, en zoekt, als 't laatst gerucht verdwijnt,
Naar gouden velden. Zóó, totdat het duister kwijnt,
Blijft hij, steeds peinzend, in de heldre diepte staren.

De werelden, alsof 't gewande korrels waren,
Verdwijnen. Heel de stoet van nevelsterren schijnt.
Oplettend volgt hij de komeet, die langzaam deint,
En roept, als daagt hij haar: »Kom weêr na duizend jaren."

En zij zal komen. Zij getrouw, onwankelbaar,
Kan de eeuw'ge wetenschap geen voetstap breed misleiden.
De menschen gaan voorbij, de menschheid wacht op haar,

En blijft met vasten blik het grootsch gesternt verbeiden.
En gaat ook zij te niet vóór 't uur der weêrkomst naakt,
Dan staat, op 't hoog vertrek, de Waarheid nog, en waakt.

Zoo vindt men bij Sully Prudhomme meer dan eens een terugkomen op een vroeger motief, het breeder uitwerken van een vroeger geschetst beeld.

De bundel *Les Épreuves* is verdeeld in vier hoofdstukken: *Amour*, *Doute*, *Rêve*, *Action*.

Als de soldaat, die meent dat zijn wond geheeld is, maar haar op een grauwen, vochtigen dag weer voelt schrijnen,

Ainsi, selon le temps qu'il fait dans ma pensée,
A la place où mon âme autrefois fut blessée
Il est un renouveau d'angoisses que je crains;

Une larme, un chant triste, un seul mot dans un livre,
Nuage au ciel limpide où je me plais à vivre,
Me fait sentir au cœur la dent des vieux chagrins.

De herinnering komt telkens terug. Daartegen helpt geen verstrooiing; daarvoor is geen verdooving in zinnelijk genot te vinden. Ware het menschelijk hart slechts een leemen kruik, die een tijd lang dienst doet en eindelijk tot gruis verbrokkelt! Maar dat hart is zoo breekbaar niet: het is uit gedegen goud gemaakt:

Mais il ne s'use point, ô douleur! il se vide.

En daarom:

Malheur à l'insensé
Qui, portant ce beau vase aux rouges bacchanales,
En perd le baume aux pieds des idoles banales!

Il sent un jour, sincère et traître fiancé,
Les lèvres d'une vierge à son cœur se suspendre,
Et son cœur grand ouvert n'a plus rien à répandre.

Dit hart, dat de liefde niet heeft kunnen bevredigen, wordt nu door den twijfel aangegrepen, en Sully Prudhomme schildert ons, onder het opschrift *Doute*, in een reeks aangrijpende sonnetten al de martelingen van den twijfel.

Men heeft zooveel muren opgericht, die den weg tot God versperren, dat hij Hem alleen nog kan naderen door overal onderaardsche gangen te graven,

Et que ma piété ressemble au sacrilège!

Telkens door een nieuwen twijfel gefolterd, worstelt hij met de Sphinx. Pascal weet hem geen antwoord te geven op zijn vragen. Door wroeging vervolgd, heeft hij zijn zonde aan God willen biechten, maar minder gelukkig dan de moordenaar, wien de priester absolutie geeft, heeft hij nooit vernomen of hij vergeving ontvangen heeft. Onwetendheid omhoog en omlaag: geen godheid die zich openbaart. [1]

---

[1] *Scrupule* heet het sonnet, dat ik aldus trachtte te vertalen:

Onwetend.

Onwetend zijt ge, als ik, in uwe hooge zalen,
Ontelbre zonnen! en nog meer dan ik. De reên
Van uw bestaan ontsnapt u, en gedwee, tevreên,
Laat ge met kwist'ge hand uw goud in d' afgrond stralen.

Gij rozen, die uw knoppen pas ontsloot, gij dalen
En bergen, gij weet niets, o woud en stroomen! Neen,
De onzichtbre wereld en de wereld om mij heen,
Zij kennen plan noch doel van al hun rustloos dwalen.

Onwetendheid alom. En noch 't geringste atoom,
Noch de arme menschheid wekt de godheid uit hun droom,
Of roept hun toe: »Ik ben en wil me u openbaren"!

O wondre waarheid!... Wie, die u geheel doorziet!
Wat kunt ge hart en brein een bitt're kwelling baren!...
Dat het Heelal Godzelf zou zijn — en weten 't niet!

»Ni l'amour, ni les dieux!" zoo vangt de derde afdeeling (*Rêve*) aan. Noch de liefde, noch de godheid schonken hem bevrediging; — dan die bevrediging gezocht in de contemplatie, in den droom, bij wien de ziel steeds een onderkomen vindt, in den droom in het gras, in den droom op het water, wanneer men niet voelt dat de stroom de boot meevoert, maar de bloemrijke zoom schijnt voorbij te trekken.... Is deze wereld, waar het ideaal steeds ontworpen, maar nooit voltooid wordt, zelf niet een droom, een schim, die niet te grijpen is?

Maar de droom wordt op zijne beurt een kwelling. Hij leeft alsof een ander in hem leefde. Te vergeefs wringt hij zich onder het wicht dat hem drukt:

> Sa dent cherche mon cœur, le retourne et le ronge;
> Et tout embarrassé dans des lambeaux de songe,
> Je meurs — O monstre lourd! qui donc est-tu? — L'Ennui.

Terwijl hij zoo in den droom leefde, is er een zucht tot hem opgestegen, uit de steden, van het slagveld, en die zucht vervolgt hem als een verwijt.[1] De mensch is in hem ontwaakt. Niet alleen en op een afgelegen pad, maar op den grooten weg, dien de menschheid betreedt, wandele de mensch:

> Les hommes ne sont forts, bons et justes, qu'en foule.

Hij ziet om zich, allen werken voor allen, de metselaar op zijn steiger, de wever aan zijn weefgetouw, de landman op den akker,

> Je connus mon bonheur et qu'au monde où nous sommes
> Nul ne peut se vanter de se passer des hommes;
> Et depuis ce jour-là je les ai tous aimés.

En nu bezingt hij *l'Action*: den arbeid in de ijzerhut, waar

[1] Vgl. de *Voix de la Terre* in *Le Bonheur*.

De reuzenstamper trilt, de scherpe zagen,
De wreede scharen knarsen, zuchten, klagen...
In die spelonk, waar dag in nacht zich hult
En waar de nachten gloeien als de dagen... [1]

Het ploegijzer, de locomotief, de transatlantische kabel, de formatie van de aarde worden met den scheïkundige, den astronoom, door dezen bachelier-ès-sciences bezongen. Zelfs de photographie vindt in het sonnet *Réalisme* haar dichter.

Reeds in zijn eersten bundel had hij in *Le lever du soleil* den indruk weergegeven, dien de ontdekkingen der wetenschap op hem hadden gemaakt:

Il est tombé pour nous le rideau merveilleux
Où du vrai monde erraient les fausses apparences,
La science a vaincu l'imposture des yeux,
L'homme a répudié les vaines espérances;

Le ciel a fait l'aveu de son mensonge ancien,
Et depuis qu'on a mis ses piliers à l'épreuve,
Il apparaît plus stable affranchi de soutien,
Et l'univers entier vêt une beauté neuve.

Hier, in deze laatste afdeeling van *Les Épreuves*, vinden wij 's dichters eerste ernstige pogingen om die ontdekkingen in den versvorm, en nog wel in den gedwongen vorm van het sonnet, te formuleeren. Wel valt in deze gedichten vaak de overwonnen moeilijkheid te bewonderen, maar het zijn toch niet enkel »tours de force" waarop de dichter ons onthaalt. De studie van de wetenschap heeft de dichterlijke gedachte gewekt, niet verstikt.

In den winter van 1866 op 1867 maakte Sully Prudhomme in gezelschap van den dichter Georges Lafenestre een reis van zes maanden door Italie. De *Croquis italiens*, uit Parma, Florence en Rome gedagteekend, herinneren ons aan 's dichters reis. Maar, het is terecht opgemerkt dat de indruk, dien

[1] *Une damnée.*

het land der kleuren op den dichter gemaakt heeft, niet overweldigend schijnt geweest te zijn. Het zijn niet de kleuren, maar vooral de lijnen waarvan hij de herinnering behouden heeft. En ook van deze gelukt het hem niet het karakter duidelijk weer te geven. Hij moet kunnen ontleden, er een gedachte uit kunnen distilleeren. Op zijne ontwikkeling als dichter was dat verblijf in Italië dus niet van invloed. Zijn poëzie is er niet zangeriger, zijn beeldend vermogen niet sterker, zijn palet geen kleuren rijker door geworden.

Weldra vinden we hem in *Les solitudes* (1869) terug als den dichter van het verborgene, eenzame lijden. Tusschen de »première solitude", die van de kleine martelaars op school — een herinnering aan eigen leed! — die, terwijl de anderen slapen, wakker liggen en aan huis denken en snikkend hun kopjes in het kussen verbergen, en de »dernière solitude", wanneer de ziel het lichaam alleen gelaten heeft, gaan ons in een reeks gedichten alle vormen van eenzaamheid voorbij: de eenzaamheid van den arme die van alles beroofd is; van den rijke, »misérablement riche"; van het door de natuur misdeelde jonge meisje (*La laide*), dat jong is zonder jeugd, »enfant qui sait aimer sans jamais être amante"; van den dichter te midden van het domme gelach van de menigte, die zich met al wat plat en laag en onrein is vermaakt; van den beeldhouwer, die door zijne armoede gedoemd is het kunstvuur dat in hem brandt uit te dooven, en ver van zijn ideaal te leven, terwijl

Une pierre le suit qui veut être statue.

En naast de eenzaamheid der menschen, de eenzaamheid der dingen, de druipsteengrot, waarin een smartvolle rust heerscht, en waar de steendroppen hem doen denken

aux âmes affligées
Où dorment d'anciennes amours:
Toutes les larmes sont figées,
Quelque chose y pleure toujours; —

de groote lindelaan, waarin de kinderen niet durven spelen omdat het er zoo donker is en waar de zielen van hen, die er in lang vervlogen tijd lief hadden, elkander ontmoeten; de eenzaamheid van de sterren, die zoo ver, zoo oneindig ver van elkander af wonen.

In *Les vaines tendresses* (1875) gaat de dichter in denzelfden geest voort, maar het is of de toon nog inniger is geworden, de smart nog smartelijker, de eenzaamheid nog eenzamer. Naast meesterstukjes van fijn gevoel, als *Enfantillage*, de herinnering aan een liefde uit de kindsheid, *Le nom*, *Invitation à la valse*, het zangerige *Rendez-vous* — ook weder een »solitude" maar een »solitude à deux" zoo teer van toon, zoo doorschijnend, en toch zoo precies van uitdrukking — naast die heerlijke rêverie *Au bord de l'eau*, een lied om als duet in muziek gezet te worden, treffen wij strofen vol bitterheid aan als die waarin het jonge meisje gewaarschuwd wordt om toch vooral geen »compagnon rêveur" tot bruigom te kiezen, als het gedicht *Aux Tuileries*, waarin het spel van de »petites filles" in den tuin der Tuileriën tot de voorspelling leidt, dat het kleine ding al de »bambins, hommes futurs", met welke zij nu speelt, eens aan het schreien zal brengen:

Ils ne devinent pas, aux jeux où tu te mêles
Qu'en leur jetant au cou tes bras
Rieuse, indifférente, et douce, tu décèles
Tout le mal que tu leur feras.

Indien de Musset gelijk had dat »les plus désespérés sont les chants les plus beaux", dan zou Sully Prudhomme's *Vœu* tot het schoonste behooren wat de poëzie der latere jaren heeft opgeleverd.

Quand je vois des vivants la multitude croître,
Sur ce globe mauvais de fléaux infesté,
Parfois je m'abandonne à des pensers de cloître,
Et j'ose prononcer un vœu de chasteté.

Dit denkbeeld wordt in veertien strofen, vol van het meest troostelooze pessimisme, ontwikkeld. Geen wonder dat een man, die zoo het leven beschouwt, niet begrijpt hoe men nog lachen kan (*Le Rire*), in een tijd, wanneer

> du monde entier la plainte nous harcèle:
> Nous souffrons chaque jour la peine universelle,
> Car sur toute la terre un messager subtil
> Relie à tous les maux tous les coeurs par un fil.

Het kon niet anders of een zoo fijn besnaard gemoed als dat van Sully Prudhomme moest door de gebeurtenissen van 1870 en 1871 diep worden getroffen, en in zijn poëzie den echo doen hooren van wat de teerste weefsels zijner ziel had doen trillen van weemoed.

In de vier gedichten *Impressions de la guerre* en in de tien sonnetten *La France* klinkt een zoo mannelijke, nobele toon, zoo vol eerlijke liefde voor zijn land en zijn volk, maar zoo vrij van al het conventioneel gepoch en gebral, dat men bij dergelijke gelegenheden pleegt te hooren, zoo sober en daardoor zoo treffend, dat men er zijne achting voor den dichter, die, toen in 1870 en 1871 de nood aan den man was gekomen, niettegenstaande zijn zwakke gezondheid, zoo goed als een ander den ransel op den rug en het geweer op den schouder heeft genomen, nog door voelt stijgen.

De Fransche Academie was ditmaal zeker de tolk van hen, die voor poëzie in hare hoogste uiting gevoel hebben, toen zij in 1877 den dichter den »prix Vitet" toekende (een prijs van 4500 franken); en zij verhoogde de waarde van deze onderscheiding nog door er aan toe te voegen, dat zij haar toekende aan den dichter »dont la place est à part dans le monde des lettres et qui *par la dignité de sa vie discrète* augmente ses titres à l'intérêt et à l'estime".

De wijze, waarop de dichter die niet verwachte som besteedde, teekent zijn nobel en edelmoedig karakter. Sully

Prudhomme heeft tot vriend den dichter André Lemoyne, die destijds een bescheiden betrekking bekleedde in den boekwinkel van Firmin Didot. Lemoyne, die met onze Hollandsche schilderschool dweept, sprak, onder vrienden, dikwijls zijn verlangen uit om een reis naar Holland te mogen doen ten einde Rembrandt nog eens te zien. »De Nachtwacht, de Anatomische les, de Staalmeesters, mocht hij ze nog maar eens terug zien! Hoe zou de herinnering aan Rembrandt's gouden licht den somberen boekwinkel verhelderen! Maar — het was onmogelijk. »En waarom?" vroeg Sully Prudhomme. »Waarde vriend" — antwoordde Lemoyne — »zulk een reis, naar een land waar men bij guldens rekent, is voor dichters verboden kost."

Sully Prudhomme antwoordde niet, maar op een ochtend begaf hij zich naar zijn vriend en zeide hem met zijne zachte stem: »Lemoyne, ik heb een buitenkansje! De Academie heeft mij den »prix Vitet" toegekend. Zij zou hem aan andere voortreffelijke dichters hebben kunnen geven, aan u bijvoorbeeld... Maar, er is me iets ingevallen. Die prijs, dien men een dichter heeft toegedacht, zal ik tusschen verschillende dichters verdeelen. Hier hebt ge uw deel, beste vriend, duizend francs. Ga naar Holland, breng uw groet aan Rembrandt, en wanneer ge zijn »Nachtwacht" bewondert, denk dan eens aan mij."

Apprends-moi donc à lire au fond de tes cornues,

had Sully Prudhomme den scheikundige toegeroepen; en aan dien dorst naar kennis bleef zich bij hem de behoefte aan het schoone paren. Van het

Jusqu' au fond du Vrai porte ton flambeau

was het

Couvre de baisers la face du Beau

in zijne gedachte niet te scheiden.

Op de treffendste wijze bleek dat uit het gedicht *Le Zénith*, waarin hij de met den dood bekochte poging van de luchtreizigers Crocé-Spinelli en Sivel om met hun ballon »Le Zénith" tot een te voren nooit bereikte hoogte op te stijgen, in ongemeen schoone verzen schildert. Zijn bewondering voor dien stouten tocht grijpt ook u aan. Zelfs niet door de moeilijkste wetenschappelijke omschrijving in zijn vlucht belemmerd, voert hij u met zich naar die ongekende hoogten; gij maakt den tragischen tocht van den menschelijken geest naar het onbekende meê. En met welk een stoute greep zet hij, wanneer de luchtreizigers in den »irrespirable éther" den dood hebben gevonden, de vergelijking voort:

Mais quelle mort! la chair misérable martyre,
Retourne par son poids où la cendre l'attire,
Vos corps sont revenus demander des linceuls;
Vous les avez jetés, dernier lest, à la terre,
Et, laissant retomber le voile du mystère,
Vouz avez achevé l'ascension tout seuls!

Een werk, van grooter omvang dan al wat hij tot nu toe geschreven had, hield Sully Prudhomme's rusteloos werkzamen geest sedert geruimen tijd bezig. Hij wilde een groot wetenschappelijk gedicht de wereld inzenden, waarvan een diep wijsgeerig probleem den inhoud uitmaken zou. Dat gedicht, waarvan het weinige jaren vroeger verschenen *Les Destins* als de voorlooper beschouwd kan worden, was: *La Justice*, en het probleem dat, hetwelk den geest van den mensch bezig houdt, sedert hij over het leven heeft leeren nadenken:

Indien er een God, indien er een gerechtigheid is, vanwaar dan, dat de brutale kracht overal triomfeert, in de natuur zoowel als in de geschiedenis? En indien het een natuurwet is dat de kracht moet overwinnen, van waar dat het geweten van den mensch steeds tegen dien triomf

in opstand komt? Van waar in 's menschen ziel die onverwinlijke dorst naar gerechtigheid?

In het eerste gedeelte van zijn gedicht zoekt de dichter de gerechtigheid te vergeefs: overal vindt hij den zwakke als slachtoffer van den sterke. De wetenschap geeft hem geen troost, want die wetenschap leert hem, dat wat is niet anders wezen kan, dat overal de dood de voorwaarde is van het leven:

Ainsi tout animal, de l'insecte au géant,
En quête de la proie utile à sa croissance,
Est un gouffre qui rôde, affamé par essence,
Assouvi par hasard, et, par instinct, béant.
Aveugle exécuteur d'un mal obligatoire,
Chaque vivant promène écrit sur sa mâchoire
L'arrêt de mort d'un autre, exigé par sa faim.

Maar het menschelijk geweten legt zich daar niet bij neer.

In het tweede deel van zijn poëem keert de dichter tot zich zelven in. Hij raadpleegt zijn hart, hij raadpleegt zijn rede, en zij eischen, zij verkondigen de gerechtigheid. Het is de taak van den mensch, de macht te stellen in dienst van het recht, eerst in zichzelven, doordat hij over zijn zinnen weet te heerschen, dan in zijn gezin, en zoo in steeds wijder kringen, totdat over de geheele menschheid, over de geheele aarde de gerechtigheid zegeviert.

Meesterlijk zijn in dit gedicht de meest afgetrokken wijsgeerige vraagstukken, als het ontbreken van den vrijen wil, het ontstaan van het recht, in onberispelijken sonnetvorm geformuleerd. Sully Prudhomme doet met de taal, met het vers, met het rijm wat hij wil. Zijn wijsgeerige geest voert hem intusschen steeds verder, tot aan, soms tot over de grenzen der poëzie. »Ik ontveins het mij niet" — zoo schreef hij zelf — »dat de poezie, zooals de meeste menschen die verstaan, weinig strookt met de behoeften van mijn geest. Zoo verkies ik, om mijne gedachten uit te drukken, de

definitie boven de vergelijking en offer ik volgaarne het beeld, dat gewone dichterlijke procédé, op, ter wille van eene afgetrokkene, rechtstreeksche formule."

Bovendien verbiedt de enge vorm van het sonnet en van het quatrain — de twee versvormen, waarbinnen de bespiegeling van den dichter en het antwoord van het geweten besloten worden — elke breedere ontwikkeling van de wijsgeerige of dichterlijke gedachte, en geeft die indeeling aan het geheel een zekere eentonigheid en stroefheid, welke, gevoegd bij het afgetrokkene van het onderwerp, de lezing vaak uiterst afmattend maken.

De naam, welken Sully Prudhomme zich allengs veroverd had, wettigde eene benoeming tot lid van de Fransche Academie, waar de dichtkunst op dat oogenblik enkel door Victor Hugo en de Laprade werd vertegenwoordigd. Die benoeming liet zich dan ook niet lang wachten.

In 1881 werd Sully Prudhomme geroepen, den fauteuil van den heer Duvergier de Hauranne in te nemen, en den 23en Maart 1882 had zijne receptie plaats. Dat hij eene lofrede moest houden op een man als zijn voorganger, den schrijver van een *Histoire du gouvernement parlémentaire*, met wien hij zoo weinig punten van aanraking had, en dat hem het welkom moest worden toegeroepen door iemand, zoo weinig geschikt om al het fijne en teedere, al het wijsgeerige van zijn talent te vatten en te definieeren als Maxime Du Camp, behoort tot die onrechtvaardigheden van het noodlot, waarover de dichter van *La Justice* de laatste zal geweest zijn zich te verwonderen. Zijn eigene redevoering intusschen werd even eenvoudig en interessant gevonden, als die van Du Camp pretentieus en oppervlakkig. Reeds de aanhef was wel geschikt om zijn auditorium voor hem in te nemen. »Het gevoel" — zoo sprak hij — »dat heden in mijn hart de overhand heeft, is een gevoel van trots,

dien het mij kwalijk voegen zou te verbergen. Nederigheid is niet altijd gepast; zij zou zeker bij hem, dien gij verkozen hebt, noch zeer oprecht zijn — want hij heeft zich zelf aangemeld en bij u aanbevolen, — noch zeer voegzaam, want het zou hem niet wel staan in zijn persoon datgene gering te schatten, wat gij uwe hoogste onderscheiding hebt waardig gekeurd."

Toen de benoeming van Sully Prudhomme tot lid van de Academie bekend was geworden, hadden zijne talrijke vrienden — want al leeft de dichter in stille afzondering, hij heeft door zijn talent, zoowel als door zijn karakter en zijn vlekkeloos leven, zich een uitgebreiden kring van vrienden verworven — zich gehaast hem een dîner aan te bieden. Aan Coppée was bij die gelegenheid de taak opgedragen den eersten dronk aan den nieuw benoemde te wijden. Sully Prudhomme beantwoordde dien dronk en zeide daarbij ongeveer het volgende: »Wij zijn bijna tegelijk opgetreden, mijn beste Coppée, en indien ik »bijna" zeg, dan is het om te constateeren dat ik de oudste van ons beiden ben. En omdat ik de oudste ben, daarom heeft, zooals gij gezegd hebt, de Academie aan mij de voorkeur gegeven. *Maintenant que je suis à l'Institut, mon cher ami — je vous y attends.*"

Hij heeft niet lang behoeven te wachten: twee jaar later werd Coppée tot lid der Fransche Academie benoemd. Maar kan men op beminnelijker, eenvoudiger wijs een mededinger recht doen wedervaren, dan Sully Prudhomme het in deze weinige woorden deed?

De eerste bundel van den nieuwen »Immortel" liet tot 1886 op zich wachten. Toen verscheen *Le Prisme*, een kleine verzameling gedichten, door geen innerlijken band samen verbonden, *membra disjecta poetae*, ongelijk van waarde, doch waarin gedichten voorkomen, die naast het schoonste te stellen zijn wat in ons in zijn vroegere bundels heeft getroffen.

Wanneer wij ons den dichter voorstellen in zijn »solitude", met de herinnering aan de »épreuves" die hij heeft doorstaan, en aan de »vaines tendresses", welke hij in zijn hart heeft gedragen, dan is het roerend en diep weemoedig in *Un mot d'enfant* zijn antwoord te lezen aan dat kind dat, om hem voor zijn vriendelijkheid te beloonen, hem een nestje beloofd heeft:

Un nid! c'est la chaleur intime et le murmure,
La tendresse et l'espoir dans l'ombre palpitant,
C'est le libre bonheur bercé par la ramure,
Bonheur bien enfoui, voisin du ciel pourtant...

Enfant, prends moi la main, je me sens seul au monde,
J'approuve, les yeux clos, ton choix que Dieu bénit;
Des vierges sur les prés dansent là bas la ronde,
Choisis moi la colombe et j'accepte le nid.

Elders is weer de wijsgeer aan het woord, die zich in de levensproblemen verdiept. In *Le tourment divin* ziet hij hoe van de plant tot het dier, van het dier tot den mensch

un coin de l'Infini,
Qui va s'élargissant par degrés, se reflète.

Hij ziet het leven van vorm tot vorm steeds hooger klimmen, elke orde van schepselen wordt als instinctmatig gedreven om naar hooger te zien, naar een wezen boven hen, waarin een hooger leven klopt. Maar op deze aarde, waar de hond zijn meester mag liefkoozen, blijven wij onzen meester zoeken, zonder hem ooit te leeren kennen,

Et nous n'avons pas même une main à lècher.

Hij moge de fakkel nog zoo hoog houden, de mensch ziet niemand boven zich aan wien hij haar kan overreiken: daarboven hem is een sport van de ladder gebroken:

Et sous l'Infini qui l'accable
Prosterné désespérément,
Il songe au silence alarmant
De l'Univers inexplicable;
Le front lourd, le cœur dépouillé
Plus troublé d'un savoir plus ample,
Dans la cendre du dernier temple
Il pleure encore agenouillé.

Intusschen niet met dezen kleinen bundel, voor het meerendeel dichterlijke verpoozingen, kon Sully Prudhomme zijn schuld aan de Muze, die hem tot het toppunt van roem had gevoerd, afgedaan rekenen.

Reeds voor jaren had hij het plan ontworpen van een groot gedicht, waarvan zijne astronomische studiën hem het denkbeeld aan de hand hadden gedaan. Het mocht niet in een wijsgeerige verhandeling ontaarden als *La Justice;* het moest eerder een klein wijsgeerig drama worden: de geschiedenis van twee zielen, die op aarde door maatschappelijke vooroordeelen gescheiden, elkander in eene hoogere wereld wederzien.

In het begin van 1888 verscheen dat uitgebreid gedicht onder den titel: *Le Bonheur.*

Faustus, die op aarde gestorven is, ziet zich, wanneer hij uit den doodslaap ontwaakt, op een andere planeet verplaatst: in een wereld, gelijkende op die waarin hij vroeger verkeerde, maar edeler en reiner, eene waarin geen smart, geen slavernij, geen dood gekend wordt. Daar ontmoet hij Stella, haar van wie de afstand der geboorte hem op aarde gescheiden hield. Met haar zal hij in die nieuwe wereld een beter, reiner liefde smaken, dan ginds haar deel had kunnen zijn. Maar, hoe heerlijk dat leven ook zij, waar de natuur haar hoogste schatten voor hem ten toon spreidt, waarin de muziek van Stella's stem hem het hoogst denkbare kunstgenot smaken doet, — toch is Faustus niet bevredigd. Zijn geluk

is nog niet volmaakt. Den dorst naar het onbekende kan hij maar niet van zich afweren. En terwijl hij aan de hand van de wijsgeeren der oudheid en van den nieuweren tijd, aan de hand van de mannen der wetenschap het waarom der dingen doorvorscht, komen van de aarde menschelijke klaagstemmen tot hem, smeekende om troost, om herstel van onrecht, om waarheid. Faustus wordt door die stemmen der lijdende menschheid diep getroffen. Zij klinken hem als een verwijt in de ooren. Hij, die zich daar baadt in gelukzaligheid, hij voelt zich onbevredigd. Dat geluk is hij nog niet waardig. Om het waardig te worden, is er voor hem slechts één middel: zelfopoffering. Zijn besluit is spoedig genomen; hij zal dit heerlijk oord verlaten, en weer mensch worden om aan de stervelingen, wier klachten tot hem oprezen, troost te brengen en iets van de waarheid, welke zijn denken hem heeft doen veroveren. Stella zal met hem gaan; zij wil met hem het genot van algeheele toewijding smaken. De Dood, de groote Bevrijder, zal hen naar de aarde geleiden. Maar wanneer zij hun vroeger verblijf genaderd zijn, blijkt het dat hun hulp te laat komt: de aarde wordt niet meer bewoond. De plaats waar eenmaal steden verrezen, is met een onafzienbaar groen kleed bedekt; de dieren, uit hun slavernij verlost, zwerven in vrijheid rond; de graankorrel ontkiemt waar de wind hem zaaide; en het dor gebeente der menschen ligt in den chaos verspreid. Faustus en Stella barsten in tranen los. Wat staat hun te doen? Zullen zij op die ontvolkte aarde aan een nieuw menschdom, en tegelijkertijd aan de smart en de zonde, het leven geven? Stella heeft er den moed toe: het instinct van de vrouw, de behoefte om zich ten offer te geven, is in haar ontwaakt. Een oogenblik aarzelen zij. Maar dan nemen zij hun vlucht naar de hoogere sferen. De Dood echter voert hen thans niet meer naar die tusschenwereld die zij verlieten, maar rechtstreeksch naar het Paradijs. Zij die zichzelven hebben willen vergeten,

om zich in dienst te stellen van de lijdende menschheid, behooren daar te huis:

La Charité les sacre habitants du vrai Ciel.

Geen oplossing van de groote vraag naar een leven na dit leven heeft Sully Prudhomme in *Le Bonheur* willen geven, slechts een droom, een wensch, en een wensch nog wel, dien zijne verbeelding niet vervullen kon met volkomen instemming van zijn verstand. De wensch, de droom dus van een dichter. Maar dan toch van een dichter, dien de groote wijsgeerige en wetenschappelijke vraagstukken van zijn tijd niet met rust laten.

Het verwijt dat Sainte-Beuve reeds aan de eerste gedichten van Sully Prudhomme deed, toen hij »un peu plus d'air et de dégagement" verlangde, treft in veel grooter mate *Le Bonheur*. Wanneer de dichter de wijsgeeren van de oude en van de nieuwe wereld de revue laat passeeren, dan spant hij zich in, om in enkele krachtige, gedrongen regels hun leer samen te vatten. Hoe kunstig, met welk een meesterschap weet hij die opeenvolging van »tours de force" als spelend te volbrengen; maar ook hoe koud, hoe dor is dit alles, dat ten slotte nog alleen volkomen begrepen, en dus ten volle gewaardeerd kan worden door hen, die in de verschillende wijsgeerige stelsels tehuis zijn.

Om de schoonheden van *Le Bonheur* te genieten, moet men, met ter-zijde-stelling, zoowel van het wijsgeerig en wetenschappelijk overzicht dat het tweede van de drie deelen van het gedicht vult, als van hetgeen er vaag, onduidelijk en daardoor onbevredigends in de voorstelling, en vooral in de oplossing, voorkomt, zijn volle aandacht schenken aan de innig dichterlijke bladzijden, waaraan dit gedicht zoo rijk is. Een idylle als in den aanvang van het hoofdstuk *Harmonie et Beauté*, en het wegslepend lyrisch slot van

ditzelfde hoofdstuk, een beschrijving als die van de ontvolkte aarde, de strijd tusschen Stella en Faustus in het hoofdstuk *Le Sacrifice*, het gebed van de waarheidzoekers (het vierde der *Voix de la Terre*):

Vérité, parle nous du fond de tes abîmes!
Réponds au long appel de tes pâles victimes
Qui t'implorent obstinément.
. . . . . .

Donne enfin son salaire à la tôche si dure
Qu'impose le mutisme ingrat de la Nature
A tes amants laborieux!
Exauce enfin leur noble et fidèle prière;
Mets à nu ta splendeur, fût-elle meurtrière,
Dût-elle leur brûler les yeux!

— dit alles behoort tot het schoonste wat Sully Prudhomme geschreven heeft. Soms, gelijk in *Le Sacrifice*, verheft zich het gedicht met een dramatische kracht, welke men bij den dichter van *La Justice* niet gezocht zou hebben.

Voor dat heldere, kalme denken, dat rustig uitbreiden van het veld der bespiegeling, dat gewetensvol ontleden van eigen zieleleven en van het leven om zich heen, voor dat met zorg kiezen van den schoonsten, volmaaktsten vorm, van de meest preciese uitdrukking en tegelijk van het meest dichterlijke beeld, is een woelige stad als Parijs zeker niet de geschiktste plaats. Een groot gedeelte van des dichters arbeid is dan ook buiten Parijs, op het land, bij goede vrienden of in het gezelschap van zuster en schoonbroeder, ontstaan. Maar ook in de hoofdstad zelf heeft Sully Prudhomme zijn leven zóó weten in te richten, dat de arbeid mogelijk is.

In de vroege morgenuren, wanneer het grootste gedeelte van de Parijsche bevolking nog in rust is, kan men hem

aan den arbeid vinden tot ongeveer twaalf uur. In de middaguren nemen zijn talrijke relatiën, zijn mannelijke en vrouwelijke vereerders, al zijn tijd in beslag; en eerst 's avonds behoort hij weer aan zichzelven en aan zijn werk.

Van zijne groote gedichten — zoo deelde Sully Prudhomme mij mede — stelt hij het plan niet vooraf in bijzonderheden vast. Hij heeft slechts de groote lijnen vóór zich, en laat zich verder door zijne phantasie en den spontanen gang zijner gedachten leiden. Deze wijze van arbeiden dwingt hem dikwijls later veel weg te laten vallen en sommige gedeelten herhaaldelijk om en over te werken, ten einde de verschillende stukken onderling in overeenstemming te brengen. Dit is onder anderen het geval geweest met *Le Bonheur*, waarvan de bewerking den dichter buitengemeene inspanning heeft gekost; en dat, naar de les van Boileau, telkens weêr op het getouw werd gelegd, werd geretoucheerd, besnoeid, overgewerkt, totdat het waardig gekeurd werd de werkplaats te verlaten.

Wanneer men zich in Sully Prudhomme's gedichten heeft verdiept, dan ontvangt men den indruk een tijdlang te hebben omgegaan met een geest van hoogen rang, met een man van een fier en nobel karakter. Het is niet te verwonderen dat hij zich in het Frankrijk onzer dagen eenzaam gevoelt en zich hoe langer hoe meer afzondert van die woelige, door lage hartstochten geregeerde wereld, waarin voor een ernstig, fijngevoelend denker als hij geen plaats meer schijnt te zijn. Hij moet zich in die wereld gevoelen als die laatste dichter, waarvan zijn *La révolte des fleurs* ons verhaalt, als de man die daar heenging:

Étranger dans l'âpre mêlée
Des égoismes dévorants,
Où se ruaient petits et grands
Ainsi qu'une meute affolée....

Sully Prudhomme heeft de in onze wetenschappelijke eeuw in minachting gebrachte poëzie in eere willen herstellen, door haar aan de wetenschap te huwen en de poëzie der wetenschap te schrijven. Hij heeft wijsgeerige stelsels in verzen willen formuleeren. En het is telkens gebleken, dat de dichter, ja, de wetenschap kan bezingen, in een poëtisch licht stellen, maar dat bij de wetenschappelijke of wijsgeerige formuleering zijn taal te kort schiet, zijn poëzie ophoudt poëzie te zijn.

> Mon rêve de sa lutte avec les mots rebelles
> Ne sort jamais vainqueur,

luidt zijn eigene moedelooze bekentenis.

Maar al heeft hij de grenzen der poëzie soms overschreden, daar waar hij binnen die grenzen bleef, heeft hij aan de nooden en de hartstochten, en het lieven en lijden van de kinderen der eeuw eene uitdrukking weten te geven, zóó innig en zóó waar in haar eenvoud, als wellicht geen ander vóór hem deed. Dat is genoeg voor zijn roem.

KRUPP

ALFRED KRUPP.

Zoo was dan geheel Essen in rouw, toen den 14den Juli 1887 de meestal als kanonnen-koning betitelde en niet alleen in maar zelfs ook buiten Europa vermaarde industrieel Alfred Krupp zijne aardsche loopbaan geëindigd en op ruim 75jarigen leeftijd het moede hoofd ter ruste gelegd had.

't Is wel een scherpe tegenstelling, als midden in den zomer, wanneer de natuur hare volle ontwikkeling heeft bereikt en alles tot leven aanspoort, zoo vele natuurgenooten — al zijn het ook hoogbejaarde — door de kille hands des doods worden aangeraakt.

Maar al verdwijnt de mensch zelf uit den kring zijner liefste betrekkingen en vrienden, zijne daden leven voort. Waren deze nuttig, groot, goed en edel, dan zullen die met hem welke ze verrichtte, jaren, ja zelfs eeuwen lang gegrift blijven in het geheugen van het dankbare nageslacht — en voorzeker zal dit met den grooten Alfred Krupp het geval zijn. Het is daarom, dat wij in de volgende regelen willen trachten een beeld weer te geven van zijne merkwaardige persoonlijkheid, van zijne krachtige werkzaamheid van zijn onvermoeiden, vindingrijken geest als industrieel en technicus en van zijne humane en edele gezindheid als werkgever. Bij al

het grootsche door hem gedurende zijn leven tot stand gebracht, mag evenwel de stichter van de toenmaals nog kleine fabriek niet vergeten worden.

Om eer te geven wien eere toekomt, moeten wij dan ook de levenswerkzaamheid van zijn minder gelukkigen doch even genialen vader Friedrich Krupp kortelijk bespreken.

Alfred Krupp[1] werd geboren te Essen aan de Ruhr den 26sten April 1812 en behoorde tot eene zeer geachte protestantsche familie, die sedert de reformatie in Essen woonde.

Reeds in 1560 wordt genoemd een koopman Krupp, die als deelgenoot in zijne zaak opnam een uitgeweken Nederlander, Alexander Huissen, welke later de dochter van Krupp huwde. In 1664 was Mathias Krupp secretaris der stad. Van 1703—1734 was Arnold Krupp burgemeester van Essen en wordt als zoodanig eervol vermeld.

Alfred's vader Friedrich Krupp, geboren den 17den Juli 1787, trad in Augustus 1808 in het huwelijk met Therese Wilhelmi, eene koopmansdochter. Van hunne vier kinderen was Alfred de oudste zoon.

Reeds op jeugdigen leeftijd had Friedrich Krupp zijn vader verloren, welke een voor die tijden aanzienlijk vermogen naliet, en werd hij door zijne moeder, eene geboren Forsthoff, en zijne grootmoeder, eene geboren Ascherfeld — beiden weduwe — opgevoed. Petronella Forsthoff was de weduwe van Friedrich Krupp, en deze de eenige zoon van Friedrich Jodocus Krupp en Helene Amalie Ascherfeld. Deze laatste werd ter onderscheiding van hare schoondochter meestal *die ältere Wittwe Krupp* genoemd.

Deze, eene zeer energieke en verstandige vrouw, had sedert 1797 eene hypotheek op het ijzerwerk *Gute Hoffnung* te Sterkrade, waarvan zij, toen dit den 12den April 1800,

[1] Juister ware het wellicht Alfried, daar hij in zijne familie steeds zoo genoemd en ook aldus gedoopt werd met den voornaam van den stichter en schutspatroon der stad Essen.

na jaren lang ongebruikt te zijn gebleven, in veiling werd gebracht, voor 12000 thaler eigenares werd. Gedurende acht jaren bestuurde zij zelve dit werk en bracht verschillende verbeteringen aan.

Haar kleinzoon Friedrich Krupp ontving aldaar onderricht in het bedrijf der ijzerindustrie en de eerste opwekking tot medewerking aan de oplossing van een vraagstuk — het vervaardigen van *gietstaal* — hetwelk te dier tijd de geheele industrieele wereld in de grootste spanning hield.

Voor minder ingewijden zal, naar wij ons vleien, de volgende korte toelichting niet onwelkom zijn.

Het ijzer, door de nijverheid tot duizenderlei doeleinden gebezigd, kan verdeeld worden in drie hoofdsoorten: *gietijzer*, *staal* en *smeedijzer*.

In den regel worden de ijzerertsen in hoogovens onder toevoeging van smeltmiddelen (veelal kalk of andere stoffen, afhankelijk van de samenstelling der ertsen) door houtskolen of cokes tot *gietijzer* uitgesmolten.

Gietijzer is hoofdzakelijk eene verbinding met zuiver ijzer en 2 pct. tot 5,8 pct. koolstof. *Staal* bevat van 0,6 pct. tot 2 pct. koolstof, *smeedijzer* van 0,02 pct. tot 0,6 pct. koolstof. Deze drie hoofdsoorten bezitten kenmerkend verschillende eigenschappen.

Het *gietijzer* is zeer hard, smelt op eene temperatuur van 1200° tot 1600° C. en is niet smeedbaar noch welbaar. [Het welbaar-zijn [van ijzer is de eigenschap, dat twee stukken in witgloeienden toestand door hameren aan elkander kunnen worden gevoegd.] Het soortgelijke gewicht bedraagt 6,9 tot 7,7, de volstrekte vastheid is 15 tot 25 KG. per vierk. mM.

Het *staal* is minder hard dan het gietijzer, doch wordt door snelle afkoeling — in koud water — uit de roodgloeihitte glashard. Het laat zich smeden en wellen, gemakkelijker naarmate het minder koolstof bevat. Het smelt eerst bij eene temperatuur van 1700° tot 1800° C., bezit een soortelijk ge-

wicht van 7,5 à 7,8 en eene volstrekte vastheid van 50 tot 100 KG. per vierkante mM.

Het *smeedijzer* is weer zachter dan staal, laat zich zeer goed smeden en wellen, doch zeer moeielijk smelten, waartoe eene temperatunr van minstens 2000° C. wordt vereischt. In tegenstelling met staal neemt het, uit de roodgloeihitte snel afgekoeld, *geene* harding aan. Het soortelijk gewicht is gemiddeld 7,7, de volstrekte vastheid 35 KG. per vierk. mM.

Uit het bovenstaande blijkt dus, dat tot voorwerpen die aan eene groote hardheid eene groote sterkte moeten paren, hoofdzakelijk staal gebezigd wordt.

Daar nu staal minder koolstof bevat dan gietijzer en meer dan smeedijzer, kan het op twee wijzen verkregen worden, en wel door het ontnemen van koolstof aan gietijzer en door het toevoegen van koolstof aan smeedijzer. Om zooveel mogelijk staal met de vereischte goede eigenschappen te verkrijgen, werd vroeger algemeen — en ook nu nog — het gietijzer door inwerking van de zuurstof der lucht ontkoold, in smeedijzer veranderd en dit laatste tot staven gesmeed en daarna in een cementeer-oven door fijne houtskool omgeven verhit, waardoor koolstof wordt opgenomen. Ten slotte worden die staven, meestal meer dan eenmaal, te zamen gesmeed (geraffineerd) en alzoo tot deugdzaam staal gemaakt.

Het ligt evenwel in den aard der zaak, dat dit een onvolmaakt proces is, daar de staven smeedijzer hierbij wel in gloeienden — maar toch altijd in ongesmolten — toestand blijven. Alhoewel door deze methode voldoend deugdzaam staal werd verkregen, lieten toch de gelijkslachtigheid, zuiverheid en sterkte van het metaal, nog zooveel te wenschen over, dat het voor verschillende gereedschappen en in het bijzonder voor de zoo nauwluisterende muntstempels niet voldeed.

Wel was het bekend, dat alle soorten van staal, onverschillig op welke wijze vervaardigd, door omsmelting en

toevoeging van zekere stoffen, betere hoedanigheden verkregen, maar de moeielijkheid der uitvoering bestond evenzeer in het voortbrengen van den daartoe vereischten zeer hoogen hittegraad, als in de goede keus der bijvoegingen. In Duitschland althans was men er nog *niet* in geslaagd, deugdzaam *gegoten staal* of *gietstaal* te vervaardigen, doch in Engeland scheen dit aan Huntsman te Sheffield in 1770 gelukt te zijn, zoodat sedert dien tijd de Duitsche industrie het benoodigde gietstaal of de daarvan vervaardigde gereedschappen uit Sheffield liet komen.

Intusschen was dit niet alleen een groot bezwaar voor den Duitschen handel, maar toen in 1806 Napoleon het Continentaal stelsel invoerde en alle invoer uit Engeland verboden werd, geraakte de Duitsche nijverheid daardoor in groote verlegenheid. Het was daarom zeer natuurlijk, dat verschillende technici en scheikundigen in Duitschland met alle kracht er naar streefden om achter het geheim der fabricatie van gietstaal te geraken; doch lang bleven deze pogingen vruchteloos.

Op het reeds bovengenoemd ijzerwerk *Gute Hoffnung* te Sterkrade maakte Friedrich Krupp kennis met den in de ijzer-industrie als zeer kundig bekenden ingenieur Gottlob Jacobi, met wien hij aldaar zijne eerste proeven deed om gietstaal te vervaardigen.

Nadat Friedrich Krupp in 1808 in het huwelijk was getreden met Therese Wilhelmi uit Essen en de *Gute Hoffnung* door zijn grootmoeder op 14 September 1808 verkocht was, daar zij door de concurrentie der nabijgelegen *Antoni-Hütte* niet voldoende bloeien kon, verhuisde hij naar Essen. Aldaar kwam hij in den grooten specerij-, voornamelijk koffiehandel zijner moeder, dien hij in 1810 op zijn naam overnam. Van toen af dagteekent de naam der firma FRIEDRICH KRUPP. Daar deze zaak hem op den duur niet beviel, en hij steeds eene voorliefde bleef koesteren voor zijne vroegere bezig-

heden in het ijzerwerk te *Sterkrade*, kocht hij in het laatst van 1811 de in de gemeente *Alten Essen* (dicht bij *Essen*) gelegen *Walkmühle* (volmolen) met eenig terrein. Hier richtte hij een door waterkracht gedreven *rek* (smeed) *hamer* op en bouwde cementeer- en smeltovens. Zijne onderzoekingen zette hij aldaar alleen voort en arbeidde met onvermoeiden ijver aan de levenstaak, die hij zich gesteld had, namelijk de vervaardiging van gietstaal. Hij, de vader van den later gelukkiger zoon Alfred Krupp, wordt geschilderd als een man met een ijzeren wilskracht, streng voor zich zelven en anderen en dikwijls somber en wanhopig over het aanvankelijk vruchtelooze van zijn streven en zoeken. Aan zijn rusteloos werkenden geest gelukte het evenwel eindelijk het geheim der fabricage van deugdzaam *gietstaal* te vinden, en in het laatst van 1812 werd dan ook door hem aangekondigd, dat hij dit materiaal vervaardigde.

In 1815 verbond hij zich met den werktuigkundige Friedrich Nicolai, die op hetzelfde gebied, naar het scheen met goed gevolg, reeds jaren was werkzaam geweest; althans hij had van het koninklijk Pruisisch *Bergambt* een patent verkregen voor het maken van gietstaal, hetwelk volgens den woordelijken inhoud van het document in deugdzaamheid met het beste Engelsche gelijk stond.

Nicolai en Krupp kondigden den 22 November 1815 in de *Essener Allgemeine Politische Nachrichten* aan, dat zij ten gevolge van eene tusschen hen gesloten overeenkomst de vervaardiging van gietstaal voor gemeenschappelijke rekening zouden drijven. Zij beriepen zich op het aan den firmant Nicolai gegeven patent en deelden mede, dat de noodige maatregelen voor de fabricatie van gietstaal waren getroffen en zij reeds in staat waren, voorkomende bestellingen uit te voeren.

Spoedig echter bleek het, dat Nicolai geene voldoende kennis bezat van eene doelmatige vervaardiging van het

gietstaal en hij dus voor de fabriek van Krupp niet de rechte man was. De overeenkomst werd verbroken, maar Krupp leed daardoor groot geldelijk verlies. Niet alleen toch moest hij aan Nicolai op grond van de overeenkomst eene belangrijke schadevergoeding geven maar door het patent van dezen werd hij ook in een langdurig en kostbaar proces gewikkeld, dat hij later wel won, maar dat hem toch veel verdriet en nadeel berokkende. Hij zette nu de fabriek alleen voort. Zijne gietstalen gereedschappen, vooral zijne muntstempels waren van eene uitmuntende hoedanigheid. Reeds in 1818 werden deze niet alleen in Berlijn en Weenen maar ook in St. Petersburg gebruikt, en nog heden ten dage wordt dit artikel door de firma Krupp vervaardigd.

Al spoedig moest Friedrich Krupp zijne fabriek uitbreiden, en in het laatst van 1818 begon hij den bouw eener nieuwe en grootere in het westen der stad Essen. Het omstreeks 57 M. lange fabrieksgebouw werd den 18den October 1819 ingewijd en daarin op dien dag voor het eerst gegoten. Den hamer te Alten Essen had hij in 1818 door een zwaarderen vervangen, waardoor hij in staat was stukken gietstaal tot eene dikte van 75 mM. te smeden.

De fabriek ging jaarlijks vooruit en de bestellingen namen zeer toe. In 1819 vroeg de fabriek van Cockerill bij Luik eene proef gietstaal en zelfs de Engelsche munt in Hanover gaf aan de stempels en walsen van Krupp de voorkeur boven die van Huntsman te Sheffield.

Desniettegenstaande zat Krupp voortdurend in geldverlegenheid en ontbrak het hem aan krediet. Zijne familie en vrienden wilden hem alleen helpen, als hij zijne staalfabricage liet varen; doch hiertoe was hij niet te bewegen. In den winter van 1822 op 1823 verhuisde hij uit de stad naar eene kleine bij de fabriek gelegen woning, die in de laatste jaren voor een opzichter was gebouwd geworden. Reikhalzend voor zich en de zijnen om toch eindelijk eens uit dien druk-

kenden toestand te geraken, bood hij der Russische regeering aan om, onder aanhouding zijner eigene fabriek, daar te lande een rijksfabriek van gietstaal op te richten en te besturen; maar zijn voorstel werd niet aangenomen.

Om de goede hoedanigheden van zijn fabrikaat meer algemeen bekend te maken, verzocht hij aan de Vereeniging tot bevordering van nijverheid in Pruisen daarover een oordeel uit te spreken. Dit geschiedde in 1822 en luidde als volgt: »De heer Friedrich Krupp te Essen a. d. Ruhr heeft het door »langdurige proeven en groote opofferingen zoo ver gebracht, »dat *zijn gietstaal in het algemeen de voorkeur verdient boven het »Engelsche.* Door een zorgvuldig onderzoek van de Afdeeling »voor fabrieken en handel te Berlijn is gebleken, dat het »in bruikbaarheid en innerlijke deugdzaamheid met het beste »Engelsche gietstaal gelijk staat, ja zelfs in verschillende »opzichten daarboven te verkiezen is."

Toen in 1823 het proces met Nicolai ten gunste van Krupp werd beslist, hoopte Krupp dat er betere tijden voor hem zouden aanbreken, maar helaas het was niet voor hem weggelegd de vruchten te plukken van zijn onvermoeid werken. Een zenuwlijden, hetwelk zich in datzelfde jaar openbaarde en waarschijnlijk ontstaan was door verdriet over al den tegenspoed, dien hij ondervonden had en door een jaren lang arbeidzaam ingespannen en moeitevol leven, wierp hem op het ziekbed en daar hij op de fabriek niet vervangen kon worden, gingen de zaken achteruit. Nog eenmaal herstelde hij schijnbaar van zijne kwaal, maar slechts voor zeer korten tijd en den 8sten October 1826 overleed hij in den ouderdom van 39 jaren aan borstwaterzucht. In zijne laatste levensdagen had hij zich nog beziggehouden met de oplossing van een door de Vereeniging tot bevordering van nijverheid uitgeschreven prijsvraag. Wat er in de ziel van den ijverigen, werkzamen, liefdevollen vader moet zijn omgegaan, toen hij op zijn sterfbed afscheid nam van zijne vrouw

en vier kinderen, om hen in zulke omstandigheden achter te laten, laat zich beter gevoelen dan beschrijven.

[De oudste dochter Ida was 17 jaren, daarop volgden Alfred, die 14, Hermann die 12 en Friedrich die 5 jaren oud was. Op dit oogenblik is deze laatste alleen nog in leven en woont te Bonn.]

Daar de dood voor hem evenwel niet onverwacht kwam en hij in zijn oudsten zoon Alfred veel aanleg en een krachtig zelfstandig karakter had opgemerkt, deelde hij dezen, kort voor zijn sterven, het geheim der fabricage van gietstaal mede.

Sedert October 1825 — dus op 13½ jarigen leeftijd — had Alfred, toen een oneerlijke boekhouder en een weinig betrouwbare opzichter ontslagen waren, in zijne vrije uren bij zijn vader gewerkt en dreef deze met hem alleen de zaak. Omstreeks zes maanden later verliet hij het gymnasium om zijn vader, die weder aan een aanval van zijne ongeneeselijke kwaal leed, met al zijne krachten in de fabriek bij te staan.

Niet waar, men vraagt zich onwillekeurig af, of de taak die hem na den dood van zijn vader op de schouders werd gelegd, niet te zwaar was voor zijne jeugdige krachten, en als men nagaat, hoe hij die vervuld heeft, dan staart men bij de herinnering daarvan vol bewondering terug op den knaap, die zulk eene onvermoeide werkzaamheid, zaakkennis en geestkracht heeft ontwikkeld, dat hij zelfs wereldberoemd is geworden.

Maar dan is het ook hier de plaats om te vermelden, dat zijne moeder, eene even verstandige als energieke, onvermoeide en werkzame vrouw, van wie hij deze eigenschappen geërfd had, hem in den moeielijksten tijd een liefdevolle en onwaardeerbare steun was; zoodat hij van haar steeds met de hoogste achting en vereering en met de meeste liefde sprak.

In het ouderlijke huis had hij steeds strenge plichtsvervulling, groote zorgen en onvermoeiden arbeid gezien en

daardoor ook waren zijn geest en karakter ver boven zijn leeftijd ontwikkeld.

Het gietstaal van Krupp had een goeden naam en was zeer gewild, maar door de ziekte van den vader hadden vele bestellingen niet uitgevoerd kunnen worden en waren deze daardoor steeds verminderd, terwijl de schulden de waarde der bezittingen bijna overtroffen.

Nog in October 1826 werd door de weduwe Krupp geb. Wilhelmi de volgende aankondiging in de toenmaals daartoe dienende dagbladen gesteld.

»Den geschätzten Handlungsfreunden meines verstorbenen »Gatten beehre ich mich die Anzeige zu machen, dasz durch »sein frühes Hinscheiden das Geheimnisz der Bereitung des »Guszstahls nicht verloren gegangen, sondern durch seine »Vorsorge auf unseren ältesten Sohn (Alfred) der unter »seiner Leitung schon einige Zeit der Fabrik vorgestanden, »übergegangen ist und dasz ich mit demselben das Geschäft, »unter der früheren Firma Friedrich Krupp, fortsetzen »und in Hinsicht der Güte des Guszstahls, sowie auch der »in meiner Fabrik daraus verfertigten Waaren nichts zu »wünschen übrig lassen werde. Die Gegenstände, welche in »meiner Fabrik verfertigt werden, sind folgende: Guszstahl »in Stangen von beliebiger Dicke, desgl. in gewalzten Platten, »auch in Stücken, genau nach Abzeichnungen oder Modellen »geschmiedet z. B. Münzstempel, Stangen, Spindeln, Tuch-»scheerblätter, Walzen u. dgl., wie solche nur verlangt »und aufgegeben werden, sowie auch fertige Lohgerber-»werkzeuge. Guszstahlfabrik bei Essen im Oktober 1826.

»Wittwe Therese Krupp,
geb. Wilhelmi."

Donker en somber was voor de familie in het algemeen en voor Alfred in het bijzonder de toekomst. In plaats van eene vroolijke jeugd te genieten, moest hij door zwaren handenarbeid voor het huisgezin zorgen, en trachten eene

fabriek te doen bloeien, die aan zijn vader het leven en het vermogen gekost had.

Met eene bewonderenswaardige standvastigheid, kracht en zelfverloochening aanvaardde de jonge Alfred Krupp zijne zware levenstaak. Des morgens vroeg de eerste, des avonds de laatste, werkte hij den geheelen dag als een arbeider. Hij maakte volgens het hem door zijn vader medegedeelde geheim het metaalmengsel voor zijne werklieden — slechts 4 in getal — gereed, stond in een werkkiel bij smeéhaard en aambeeld en voerde met vereelte handen den hamer. Had hij den geheelen dag aldus gewerkt, dan begon voor hem de arbeid des geestes als technicus en handelsman.

IJverig zette hij de door zijn vader begonnen proeven tot verbetering der gietstaalfabricage voort en onvermoeid was ook zijn geest daarmede bezig. Des Zondags ontving hij van den bekwamen koopman Karl Schulz, zijn *oom* en vaderlijken vriend, die hem jaren lang een goed raadsman was, onderricht in het boekhouden en de verdere handelswetenschappen.

En toch bleven de gewenschte vruchten van zulk een bijna bovenmenschelijke arbeid en buitengewone inspanning nog vele jaren uit.

Ja, ontbering en gebrek hebben gewoond, uren van bange zorg zijn doorgebracht in de kleine nederige woning, die als een vroom aandenken te midden van het tegenwoordige reuzenwerk te Essen — door Krupp's vlijtigen arbeid, kunde en genialen geest ontstaan — steeds in goeden toestand onderhouden wordt, en vanwaar de teraardebestelling van het stoffelijk overschot van den grooten Alfred Krupp den 18den Juli 1887 op zijn uitdrukkelijk verlangen plaats had. Dit huisje, dat onder den naam van »*das Ahnenhäuschen*" bekend is, werd in 1872 door hem in denzelfden toestand gebracht, waarin het zich in 1822 bevond, en dient nu

zijn zoon Friedrich Alfred Krupp, den tegenwoordigen eigenaar der fabriek, tot bijzonder kantoor.

Omtrent het begin van zijn arbeid deelde Alfred Krupp zelf in latere jaren het volgende mede.

»Toen mijn vader door zijne onderzoekingen om deugd-»zaam gietstaal te vervaardigen zijn vermogen verloren had, »trokken wij in de kleine woning. Door zorg en verdriet »gebogen, stierf hij in 1826 op 39-jarigen leeftijd. Toen ik »14 jaren oud was, moest ik volgens uitersten wil van mijn »vader voor rekening mijner moeder de fabriek drijven, zonder »kennis, ondervinding, middelen noch crediet. Hard werkende »— dikwijls ook des nachts — leefde ik menigmaal alleen »van aardappelen, koffie, brood en boter — zonder vleesch — »met den ernst van een verdrukten huisvader. In de ver-»vallen fabriek, het vaderlijk erfdeel, werkte ik gelijk op »met enkele arbeiders. Vijftien jaren lang verdiende ik slechts »zooveel, dat ik mijne werklieden kon betalen; voor eigen »arbeid ontving ik niets en ik moest mij tevreden stellen »met het bewustzijn mijn plicht te hebben gedaan. Vijf-en-»twintig jaren lang heb ik volgehouden, tot dat ik eindelijk »door langzame verbetering der toestanden een redelijk be-»staan verwierf.

»Mijne laatste herinnering uit het verledene is dat lang-»durige dreigende gevaar van ondergang, en de overwinning »daarvan door volharding, ontbering en arbeid. En dat is »het juist, wat ik tot opwekking en aanmoediging wil zeggen »van elken jongen man, die niets heeft, niets is en *iets* »worden wil."

In het begin bepaalde zich de fabricage tot staven, platen en verschillende gereedschappen en werktuigen van gietstaal waarvan de hoedanigheid algemeen geroemd werd. Voornamelijk waren Krupp's muntstempels, die hij in groote hoeveelheden voor de munt te Dusseldorf leverde, zeer gezocht. Later werkte hij ook voor de Oostenrijksche munt, maar

hierbij had hij zulk een vinnigen strijd te voeren tegen de kuiperijen en vitterijen van Oostenrijksche concurrenten, dat hij dikwijls langen tijd in Weenen moest blijven om hun invloed onschadelijk te maken. Het verdriet hierover kwelde hem zeer en later placht hij te zeggen, dat hij de kleur van zijn haar, dat reeds vroegtijdig verbleekt was, in Weenen had achtergelaten.

Hij streefde er steeds naar alles, wat voor de fabricage vereischt werd, zelf te maken, en over de uitvinding van het eenvoudigste daartoe dienende werktuig verheugde hij zich. Hoe hij dat beginsel doorgevoerd heeft, is bekend; want bijna alle takken van nijverheid worden tegenwoordig in zijne fabriek uitgeoefend.

Langzaam maar voortdurend gingen de zaken vooruit; in 1832 telde de fabriek 10 werklieden. De eerste belangrijke uitvinding van Krupp — omstreeks 1839 — bestond in zijne gietstalen lepelwals, ten dienste der fabrikanten van lepels, waarvoor hij in de Duitsche staten, Oostenrijk, Engeland en Frankrijk een patent nam. Door den verkoop daarvan in Engeland verkreeg hij de eerste noemenswaardige geldelijke voordeelen zijner ijverige werkzaamheid, zoodat hij in staat was een gedeelte der schulden waarmede de fabriek nog bezwaard was, af te doen en deze laatste belangrijk uit te breiden.

De producten en werktuigen der fabriek werden hoe langer hoe meer beroemd en in 1843 bezat zij 99 arbeiders. Reeds sedert eenige jaren waren de jongere broeders van Alfred — Hermann en Friedrich — op de fabriek werkzaam en konden deze hem vervangen als hij in het belang der zaak op reis ging.

Om van het hier bovengenoemde patent in Duitschland al dadelijk voordeel te trekken, sloot hij met den Oostenrijkschen koopman Alexander Schöller te Weenen eene overeenkomst, en richtte met hem in 1844 te Berndorf bij Leobersdorf eene fabriek op van metaalwaren, die door zijn broeder Hermann bestuurd werd.

Om zijne kennis te vermeerderen, ging Alfred Krupp dikwijls op reis. Langen tijd bleef hij in Engeland en stelde zich op de hoogte van de ijzer- en staalindustrie daar te lande. Met taai geduld drong hij door tot in de bijzonderheden van het winnen en bewerken van het metaal en keerde terug met eene rijke ondervinding, waarvan hij dadelijk ten nutte van zijne fabriek gebruik maakte. Met alle kundige Duitsche technici wisselde hij van gedachten en gaf daardoor aan zijne kennis een wetenschappelijken grondslag van verbazende veelzijdigheid.

Ook streefde hij er naar, de vuurwapenen van gietstaal te vervaardigen. Krupp was namelijk van meening dat taai en veerkrachtig gietstaal beter dan het harde gietijzer of weeke brons voor geschutmetaal pastte. In 1847 zond hij een glad gietstalen kanon van 3 ℔ naar Berlijn, waar dit evenwel tamelijk onopgemerkt bleef liggen, totdat in 1849 de voortreffelijkheid van het materiaal door de — uit artillerieofficieren bestaande — commissie van proefneming werd erkend. Van bestellingen was evenwel geen sprake.

Nadat in het begin van 1848 ook zijn jongste broeder Friedrich hem had verlaten, dreef hij de zaak voor eigen rekening. Het waren hachelijke tijden. De gedruktheid in alle takken van nijverheid, een gevolg van den staatkundigen toestand, dreigde ook voor de fabriek noodlottig te worden. Het getal arbeiders dat in 1845 reeds tot 122 was gestegen en in 1847 nog 93 bedroeg, daalde in 1848 tot 72. Krupp verkocht al het familiezilver om zich zoodoende door de moeielijke tijdsomstandigheden heen te worstelen. Sedert dien tijd is bij hem nooit weder echt zilver voor het huishouden gebruikt geworden. Het daarvoor benoodigde was van nieuwzilver (Neusilber), afkomstig uit de fabriek van zijn broeder te Berndorf. Gelukkig was de crisis van korten duur en toen na het ongelukkige jaar 1848 de Duitsche nijverheid in haren wedijver met de Fransche

en Engelsche eene hooge vlucht nam, was het Alfred Krupp in de eerste plaats, die de buitenlandsche industrie den voorrang op de wereldmarkt betwistte.

Nu hij de fabriek voor eigen rekening dreef, was hij geheel vrij in zijne bewegingen en voor zulk een zelfstandig karakter was dit eigenlijk ook noodig om zijne geestesgaven, ontslagen van elken band, in haren vollen luister te doen schitteren. Hij moest, zonder genoodzaakt te zijn aan de belangen van anderen te denken, op eigen verantwoordelijkheid datgene kunnen ondernemen en uitvoeren, waarin gewone menschen onoverkomelijke bezwaren zouden gezien hebben, maar waarvan alleen zijn heldere blik hem den besten uitslag voorspelde.

Uit de hierna volgende welsprekende tabel kan men de ongeloofelijke ontwikkeling der fabriek eenigermate beoordeelen.

Opgave van het personeel en van de jaarlijksche productie staal en ijzer der fabriek van Friedrich Krupp te Essen aan de Ruhr. (*a*)

Jaren.	Totaal aantal meesters en werklieden. (*b*)	Aantal kilogrammen gietstaal enz.	Ophelderingen.
1844	107	——	Essen telt 7,300 inwoners.
1845	122	——	
1846	120	——	(*b*) Hier onder zijn niet begrepen de beambten, wier getal in de laatste jaren omstreeks 300 bedraagt.
1847	93	——	
1848	72	——	
1849	107	——	
1850	237	——	
1851	192	523,040	
1852	340	677,150	
1853	352	840,600	
1854	360	1,342,500	
1855	693	2,101,500	Essen telt 12,891 inwoners.
1856	970	2,685,250	
1857	992	3,175,600	

Jaren.	Totaal aantal meesters en werklieden.	Aantal kilogrammen gietstaal enz.	Ophelderingen.
1858	1047	3,269,000	
1859	1391	3,502,000	
1860	1764	3,736,000	
1861	2082	——	
1862	2512	6,071,000	
1863	4185	——	
1864	6693	25,218,000	Essen telt 31,327 inwoners.
1865	8187	46,771,000	
1866	6350	58,462,000	
1867	6869	58,462,000	
1868	6217	58,462,000	
1869	6318	60,710,000	
1870	7084	60,800,000	
1871	8810	70,050,000	
1872	10394	125,000,000	
1873	11671	125,000,000	
1874	11543	110,000,000	
1875	9743	——	Essen telt 55,045 inwoners.
1876	8998	120,360,000	
1877	8586	125,913,000	
1878	9414	147,780,000	
1879	7964	153,430,000	
1880	8806	200,351,000	
1881	10598	260,000,000	Essen telt 59,169 inwoners.
1882	11011	261,000,000	
1883	——	——	
1884	——	——	
1885	——	——	
1886	——	——	
1887	12000	——	Essen telt 70,000 inwoners.

(*a*) Tot ons leedwezen kon geene meer volledige opgave worden gedaan.

Was in 1844 op de tentoonstelling te Berlijn aan Krupp voor zijne gietstalen werktuigen, gereedschappen enz. de gouden medaille toegekend en daardoor zijn naam als fabrikant in Pruisen meer en meer bekend geworden, daar buiten vermoedde men evenwel nog niet welke groote ontwikkeling van de ijzerindustrie in de kleine stad Essen aan de Ruhr plaats vond.

De tentoonstelling te Londen in 1851 gaf Krupp voor het eerst de gelegenheid aan de wereld te toonen wat hij kon.

Had men in Engeland tot nog toe en onder gunstige omstandigheden een stuk gietstaal van hoogstens 1000 KG. kunnen vervaardigen, Krupp verscheen op die tentoonstelling, behalve met zijn gewoon fabrikaat (waaronder verschillende veeren, walsen enz.) ook met een spoorwegwagen-as, eene affuit van hout en gietstaal, een kanon van 6 ℔ en met een blok gietstaal van 2000 KG. gewicht, dat *smeedbaar* was.

Voor de nijverheid was het natuurlijk van zeer veel belang *groote* stukken gietstaal te kunnen maken en dit materiaal daardoor ook te kunnen bezigen voor zware voorwerpen, die, behalve de vereischte sterkte, hardheid en veerkracht, ook een zekere taaiheid moesten bezitten.

Tot nu toe namelijk werden in Engeland uit gietstaal slechts kleine gereedschappen, vooral messen, scharen enz. vervaardigd, die evenwel bij een betrekkelijk geringen schok braken.

Dat het gietstaal van Krupp smeedbaar was, trok vooral de aandacht; men bewonderde deze eigenschap, doch trok haar bestaan in twijfel en dacht, dat zijn gietstaal even als het tot smeedhitte gebrachte gietijzer, onder den hamer in stukken springen of uiteenspatten zou. Krupp liet toen een stuk uit het blok snijden, dit verhitten en op een aanbeeld in alle richtingen uitsmeden. Voor hetgeen door hem op het gebied der staalindustrie was tot stand gebracht, aarzelde de jury dan ook niet hem als zeldzame onderscheiding de *Council medal* toe te kennen. Zijn roem als fabrikant van gietstaal was nu op eenmaal gevestigd. Bedenkt men daarbij, dat deze de vrucht was van zijn onvermoeid werken, van de door hem verworven kennis, van zijne uitgebreide studiën ook in het buitenland en van de vernuftige praktische toepassing zijner groote ondervinding, dan neemt voorzeker onze bewondering nog toe voor den begaafden grooten in-

dustrieel, die de onbezorgdheid der jeugd, de genoegens der jongelingsjaren nimmer kende, maar in strenge plichtsbetrachting en onverpoosden arbeid, die voor de meesten te zwaar zou zijn geweest, zijne hoogste voldoening vond.

Veel voordeel trok hij uit de door hem in 1852 gedane uitvinding om gietstalen wielbanden voor raderen van spoorwegwagens *zonder* welnaad te vervaardigen.

Tot op dien tijd werden de wielbanden gemaakt uit een platte staaf smeedijzer of puddelstaal, die verhit werd en waaraan de vorm van den buitenomtrek van het rad werd gegeven; daarna werden de beide uiteinden aan elkander geweld. Deze eenvoudige en natuurlijke wijze van fabricage had evenwel het nadeel, dat de wielband op de welnaad het eerst versleten raakte en scheuren vertoonde, zoodat deze onder het rijden van het rad losliet, waardoor vele ongelukken plaats hadden.

Krupp nu nam een cylindervormig stuk gietstaal en boorde aan beide zijden van de as een gat; van deze gaten uitgaande, die tot een sleufvormig gat vereenigd werden, maakte hij eerst door het indrijven van wiggen de opening grooter, zoodat langzamerhand een ring zonder welnaad ontstond, die, na gesmeed, gewalst en verder afgewerkt te zijn, op het rad werd geperst.

In elk land waar dit mogelijk was, nam hij voor deze uitvinding patent, waardoor zijne rechten als uitvinder beschermd waren. Na de Londensche tentoonstelling werden wielbanden en ander spoorwegmateriaal als assen, rails, veeren enz. hoofdproducten der fabriek en wierpen groote winsten af.

Op de nijverheidstentoonstelling te Dusseldorf in 1852 verwierf hij de zilveren medaille; den 18den Januari 1853 werd hij benoemd tot Ridder der 4de klasse en in 1860 tot Ridder der 3de klasse van den Rooden Adelaar.

De trouwe liefdevolle moeder beleefde evenwel zijn roem

niet meer, den 3den Augustus 1850 was zij overleden en rust — nú niet ver van haren geliefden zoon Alfred — op het oude kerkhof. Nog altijd bewoonde Krupp het nederige huisje zijner ouders, waarin hij met zijne moeder zoo vele gemeenschappelijke zorgen had gekend. In 1852 verwisselde hij die woning voor een ruimer daar naast gebouwd huis van twee verdiepingen.

Den 19den Mei 1853 trad hij in het huwelijk met Bertha Eichhoff (dochter van den *Steuerrath* Eichhoff uit Keulen) die hem 17 Februari 1854 een zoon schonk. In het jaar 1860 betrok hij eene soort villa, »*Gartenhaus*" genaamd, eveneens te midden van de gebouwen der fabriek gelegen. In het begin van November 1864 verhuisde hij naar een door hem aangekocht landgoed niet ver van Essen, gelegen op een boschrijken heuvel aan de Ruhr — schuin tegenover Werden — waar men een prachtig uitzicht heeft in het Ruhrdal. Langzamerhand werd het terrein aldaar herschapen in een schoon park en te midden daarvan bouwde hij in 1870 eene villa, door hem *Hügel* genaamd, eigenlijk een paleis, alwaar hij tot zijn dood bleef wonen. Zijn zoon Friedrich Alfred, die den 19den Augustus 1882 met freule Margarethe von Ende huwde, woonde sedert dien tijd eveneens op dit buitenverblijf; doch in een afzonderlijk gedeelte daarvan, *das Fremdenhaus* genaamd.

De fabriek breidde zich ná 1851 hoe langen hoe meer uit, en elk jaar legde de vindingrijke geest van Alfred Krupp door nieuwe verbeteringen den grond tot meerdere ontwikkeling en uitbreiding.

In 1854 verwierf Krupp op de nijverheidstentoonstelling te München de waardeering van de Zuid-Duitsche staten en werd aldaar met de gouden medaille bekroond. Ook de koning van Wurtemberg voelde zich gedrongen zijne bewondering uit te drukken, en als erkenning voor de uitmuntende producten der fabriek, schonk hij Krupp nog in dat zelfde jaar

de groote gouden medaille voor kunst en nijverheid. Op de internationale nijverheids-tentoonstelling te Parijs in 1855 oogstte Krupp nieuwe lauweren in. Het, onder andere belangrijke en merkwaardige producten, tentoongestelde gietstalen blok woog 5000 K.G. en veroorzaakte dezelfde verbazing als dat van 2000 K.G. op de Londensche tentoonstelling in 1851. De inzender werd bekroond met de groote gouden medaille en als bewijs van persoonlijke waardeering door keizer Napoleon benoemd tot ridder van het Legioen van Eer. Het granaatkanon van 12 ℔, door hem tentoongesteld, wekte in hooge mate de belangstelling van het Fransche oorlogsbestuur, zoodat uitgebreide proeven met dien vuurmond en met enkele andere van dezelfde soort genomen werden. Behalve deze en later nog eenige proefkanonnen heeft Krupp evenwel nimmer geschut aan Frankrijk geleverd.

Meer en meer werden Krupp en zijne fabriek met hooge bezoeken vereerd. Uit alle oorden kwamen niet alleen de eerste mannen op het gebied van kunst en industrie, maar ook vorstelijke personen om te zien en te bewonderen wat hij tot stand had gebracht.

Hij werd overstelpt met eerbewijzen en ordeteekenen, doch zelden zag men hem deze dragen. Zijne geheele persoonlijkheid — hij had eene hooge gestalte en bezat een mannelijk voorkomen — behoefde geene onderscheiding om achting en zoo noodig ontzag in te boezemen. Altijd is hij gebleven dezelfde nederige en bescheiden man; om zoo te zeggen de eerste werkman in zijne fabriek.

In 1858 was hem door den koning van Pruisen, Friedrich Wilhelm IV, den titel van *Kommerzienrath* verleend.

Verheffing in den adelstand, hem in 1864 aangeboden, wees hij evenwel van de hand. Hij gaf er de voorkeur aan eenvoudig Krupp te heeten en liet zich dan ook nooit anders noemen dan *Herr Krupp*.

In 1856 bouwde hij eene eigene gasfabriek, die in dat

jaar 30,000 Kub. M., in 1882 evenwel 8.720,550 Kub. M. gas leverde.

In 1856 verkreeg hij van de Pruisische regeering patent voor eene verbeterde constructie van affuiten, waarbij door de veerkrachtigheid van enkele deelen der affuit de terugstoot van den vuurmond ná het schot minder hevig op de affuit werkte en de terugloop dezer laatste verminderd werd. In Nov. 1857 bezocht de Russische generaal Von Totleben, de roemrijke verdediger van Sebastopol, Krupp's fabriek en in 1858 werd zij achtereenvolgens door een bezoek van koning Friedrich Willem IV, van den Pruisischen minister van oorlog luitenant-generaal Von Waldersee en van aartshertog Johann van Oostenrijk vereerd.

In 1859 liet Krupp een stoomhamer ontwerpen, die een gewicht moest bezitten van 40,000 KG. en waaraan eene valhoogte van 3 M. kon gegeven worden. Verschillende stoommachines werden gesteld alsmede koepel- en vlamovens gebouwd, waartoe een schoorsteen diende, die eene hoogte van 72 M. en aan den voet eene middellijn van ruim 9 M. verkreeg. Nog heden ten dage steekt deze hoog boven alle andere schoorsteenen der fabriek uit en is reeds van verre zichtbaar.

Door de kolossale bestellingen van spoorwegmaterieel kon hij zijne geliefkoosde bezigheid, het vervaardigen van gietstalen vuurmonden, niet dadelijk vervolgen; eerst van 1859 dagteekent de ontwikkeling der kanonfabricage.

Natuurlijk had hij hierbij vele moeielijkheden en vooroordeelen te overwinnen, maar Alfred Krupp was er de man niet naar zich daardoor te laten terughouden of ontmoedigen, en iedereen weet hoe zijne rusteloze en volhardende pogingen op dat gebied, vooral in latere jaren schitterend zijn beloond geworden.

In 1856 ontving hij de eerste bestelling van gietstalen kanonnen 12-ponders en 24-ponders voor Egypte; in 1859 leverde hij aan Zwitserland en Brunswijk eenige kanonnen van het

zelfde kaliber en aan Pruisen 300 voorbewerkte (d. i. gesmeede en gedeeltelijk afgedraaide) getrokken achterlaad-veldkanonnen van 6 ℔ met sluiting Wahrendorf (*Kolben-Verschluss*).

Den 16 September 1861 werkte de in 1859 ontworpen stoomhamer voor de eerste maal; zijn gewicht was van 40,000 KG. gebracht op 50,000 KG., de bouwkosten bedroegen 1.800,000 Mark.

Verscheidene kundige mannen twijfelden aan de goede werking van dit ontzaglijke gevaarte, Krupp alleen had het volste vertrouwen daarin en wederom bewees de uitkomst dat hij gelijk had gehad. Het was even goed een oogenblik van spanning als een machtige indruk, toen de hamer langzaam naar boven ging en met daverend geweld op een zwaar gietstalen blok neerkwam, zoodat de meeste dicht daarbij zich bevindende personen onwillekeurig terugtraden. Alleen Alfred Krupp, zeker van zijne zaak, bleef rustig in de nabijheid staan van zijn vriend *Fritz*, zooals de hamer gedoopt was.

Den 8sten October van datzelfde jaar bracht koning Wilhelm I van Pruisen, in gezelschap van den kroonprins Friedrich Wilhelm en van den minister Von Roon, een bezoek aan zijne fabriek.

De koning was verbaasd over de ontwikkeling en uitbreiding die sedert zijn eerste bezoek in 1863 had plaats gevonden. Gedurende vier uren bezichtigde hij de werkplaatsen, zag uit 300 degels een staalblok van omstreeks 8500 KG. gieten en met den reusachtigen hamer een blok van 7000 KG. gewicht en ruim 4,5 M. lengte smeden.

In zeer vleiende bewoordingen drukte de vorst dan ook zijne waardeering en bewondering uit over zulk eene grootsche inrichting en benoemde hij Krupp tot *Geheimen Kommerzienrath*.

Op de tweede Londensche wereldtentoonstelling in 1862 verscheen Krupp behalve met verschillende vuurmonden, die een gewicht van 280 KG. tot 8410 KG. en een kaliber

van 9 M. tot 23.5 cM. hadden, met 5 achterladers. Over zijn tentoongesteld blok gietstaal van bijna 19,000 KG., in het midden gebroken om de hoedanigheid van het materiaal te laten zien, zijne ruim 10,000 KG. zware krukas voor zeeschepen en zijne glasharde en fraai gepolijste walsen van 26 cM. middellijn was maar één roep. De breuk van het staalblok had zulk een prachtig gelijkmatig aanzien, dat men zich afvroeg hoe het mogelijk was zoo iets vervaardigen.

Het materiaal voor het gegoten stalen blok was gelijktijdig geleverd door 600 degels (gietkroezen), terwijl het door den stoomhamer van 50,000 KG. was gesmeed geworden.

Verder had hij ten toon gesteld een gespleten kanon en andere gebroken voorwerpen, ten einde de breuk en taaiheid van het materiaal te doen zien; wielbanden zonder welnaad — waaronder een van 2.5 M. middellijn; assen voor lokomotieven enz., ankers voor schepen, een pompstang voor mijnen 9.5 M. lang en 39 cM. middellijn, geweerloopen, gegoten staal voor werktuigen enz. Ook kondigde hij aan, dat voor drijvende batterijen of vestingwerken pantserplaten tot eene dikte van 31 cM. en meer door hem konden vervaardigd worden.

Na het succes door hem op de tweede Londensche tentoonstelling behaald, gaf hij als erkenning voor de ijverige medewerking van zijne onderhoorigen daaraan in den middag en avond van den 18den October 1862 aan de gezamenlijke werklieden en beambten met hunne vrouwen een groot feest. Het 120 M. lange nieuwe platenwalswerk was daartoe ingericht, en bij die gelegenheid werden daar 4000 personen door hem onthaald.

In 1862 was zijne fabriek ook ingericht om volgens de methode van den Engelschen fabriekant Henry Bessemer het gietijzer in gesmolten toestand door de zuurstof van een stroom dampkringslucht te ontkolen. Hierdoor verkrijgt men het zoogenaamde Bessemerstaal (en ook Bessemer smeedijzer), weeker

naar gelang het proces langer duurt, zoodat het dan zelfs de kenmerkende eigenschappen van staal verliest en die van smeedijzer verkrijgt.

Om den hardheidsgraad van het product beter in de hand te hebben, geeft men er evenwel in den regel de voorkeur aan, het gietijzer geheel of althans zoo veel mogelijk te ontkolen en daarna bij de uit den convertor geschonken massa zooveel gietijzer (meestal mangaanhoudend spiegelijzer) te voegen, dat de goede hoeveelheid koolstof en hiermede de gewenschte hardheidsgraad verkregen wordt.

In het begin bezat de fabriek 4 Bessemerovens (*Converting vessels*) ieder voor 2500 KG. ijzer. Tegenwoordig is dat aantal geklommen tot 14 ieder dienende voor 6000 KG. ijzer.

Alhoewel het Bessemerstaal, wat gelijkslachtigheid, zuiverheid en sterkte betreft, beneden het gegoten (degel) staal staat, kan het vooral wegens de goedkoopheid (voortspruitende uit de betrekkelijk eenvoudige en weinig kostbare methode van fabricage) in vele gevallen, waarin *geen bijzondere* sterkte of weerstand vereischt wordt, het gegoten staal met voordeel vervangen, en speelt het Bessemerstaal en -ijzer tegenwoordig dan ook een groote rol in de ijzerindustrie.

Na deze korte uitweiding, die wij meenden aan onze lezers niet te mogen onthouden, keeren wij terug tot den kanonnenkoning, die in 1861 en 1862 de voldoening smaakte van België eene bestelling van 495 kanonnen te ontvangen, terwijl hij in 1862 aan Beieren 13 vuurmonden leverde.

In Engeland werden na de tentoonstelling 3 achterlaadkanonnen van Krupp (met zijne wigsluiting) en wel een 20-, 40- en 110-ponder beproefd, die uitmuntend voldeden. De eisch evenwel van Engeland om voor de geschutfabricage onafhankelijk van het buitenland te blijven, zal wel de oorzaak geweest zijn, dat geene bestellingen volgden. Intusschen werden aan de Engelsche fabrikanten Blakely, Whitworth en Armstrong gedurende geruimen tijd de stalen buizen (kernen)

voor het inwendige hunner smeedijzeren kanonnen door Krupp geleverd. Was tot nog toe voor de directie der fabriek behalve Krupp zelf één persoon toereikend geweest, de omvang van zijne werken was daarvoor nu te groot geworden en op 12 Juni 1862 werd een tweede directeur benoemd. Hoe de fabriek ná dien tijd in uitgebreidheid is toegenomen, moge blijken uit de omstandigheid, dat bij het overlijden van Krupp het bestuur bestond uit 7 directeuren, zijn zoon Friedrich Alfred, die op 29 April 1882 lid van het bestuur werd, hieronder begrepen.

In 1863 werd een nieuwe stoomhamer van 20,000 KG., de tweede in grootte, *Max* geheeten, in de fabriek geplaatst.

In 1864 werd een walswerk in werking gebracht voor Bessemerstalen spoorwegrails. Wel was de prijs daarvan hooger dan van de tot nu toe gebruikte giet- of smeedijzeren, maar hunne duurzaamheid was ook veel grooter, zoodat zij tegenwoordig algemeen in gebruik zijn. Bedroeg het productief vermogen der fabriek voor deze spoorwegrails in den beginne 14,000 ton (1 ton = 1016 K.G.), in 1872 was dit tot 50,000 tonnen gestegen en tegenwoordig bedraagt het 150,000 tonnen per jaar.

Eveneens werd in 1864 een walswerk voor ijzeren en stalen platen en eene fabriek van vuurvaste steenen in werking gebracht.

Belangrijke kanonbestellingen door de Russische regeering aan Krupp gedaan (in 1863 en 1864 te zamen 324 stuks van verschillend kaliber), maakten uitbreiding van het hiervoor bestemde gedeelte der fabriek noodig.

Steeds streefde Krupp er naar, de constructie van het geschut — waarvoor het zachte gietstaal het beste materiaal bleek te zijn — te verbeteren. Vooral was de door hem in 1864 uitgevonden ronde wigsluiting (*Rundkeilverschluss*) van veel belang. Zij voldeed uitstekend en wordt nog heden ten

dage toegepast. Ook werd steeds naar de doelmatigste inrichting van het inwendige van het geschut (de ziel), naar goede affuitage en munitie en naar eene in sterkte toenemende samenstelling van den vuurmond gezocht. Dit laatste doel werd voornamelijk bereikt door het met eenige spanning omgeven van de eigenlijke kern van het kanon (eene ongeveer cilindervormige, betrekkelijk niet dikke stalen buis) door enkele lagen naar buiten in lengte afnemende mantels of ringen.

Op zijne terugreis van een 17 daagsch verblijf te Biarritz in October 1864 nam de toenmalige Pruisische ministerpresident en minister van buitenlandsche zaken Von Bismarck, ingevolge eene uitnoodiging van Krupp, zijn weg over Essen en vereerde hem den 28sten October met een bezoek.

In 1865 werd de fabriek weder uitgebreid; maar behalve dit werd Krupp door aankoop eigenaar van het Sayner en Mulhöfer ijzerwerk en van de Oberhammer en Horhauser mijnen, allen in het Neuwiedsche gelegen.

Door verschillende landen werd een gezamenlijk getal van 773 kanonnen besteld.

Dit jaar was eveneens rijk aan vorstelijke bezoeken. Zoo kwamen de kroonprinses Isabella van Brazilië met haren gemaal prins Gaston van Orleans, graaf van Eu — op hunne huwelijksreis — de kroonprins Friedrich Wilhelm van Pruisen met zijne gemalin, koningin Augusta, prins Alexander van Pruisen en koning Wilhelm I de fabriek bezichtigen. Deze laatste benoemde bij die gelegenheid den verdienstelijken fabrikant tot ridder van de 2de klasse der Orde van de Kroon. In dat jaar werd ook een spoorweg aangelegd door de terreinen der fabriek, aansluitende aan den Witten-Duisburger spoorweg te Essen.

Naar aanleiding van een hevigen brand in de fabriek den 16den Juli 1865 werd door Krupp in het volgende jaar opgericht een brandweerkorps van 45 man, dat later tot 64

werd uitgebreid en ook bij brand in de stad Essen dikwijls uitmuntende diensten bewees.

De doelmatigheid van de getrokken gietstalen vuurmonden met achterlading werd door den Deenschen oorlog in 1864 voor de Düppeler schansen en bij Alsen bewezen.

In den oorlog van 1866 evenwel voldeden de Pruisische getrokken achterlaad-veldkanonnen niet goed.

Een grondig onderzoek leerde, dat dit hoofdzakelijk moest worden toegeschreven aan de weinig doelmatige dubbele vlakke wigsluiting (van Wesener) die in de geschutgieterij te Spandau was aangebracht en waardoor verscheidene kanonnen scheurden, alsmede in de nog onvoldoende bekendheid van een gedeelte der Pruisische veldartillerie met de eigenaardige eischen dezer nieuwe soort van vuurmonden. Onmiddellijk na het eindigen van dien oorlog werd door de Pruisische regeering eene bestelling gedaan van 402 afgewerkte veldkanonnen van 8 cM. (4 ℔), 280 van 6 ℔ (9 cM.) en 30 stuks van 24 ℔ (15 cM.) met bepaling dat deze eene verbeterde wigsluiting zouden bekomen, terwijl Krupp zich de opoffering getroostte om de twee jaren te voren geleverde 300 veldkanonnen van 8 cM. terug te nemen en nieuwe met verbeterde sluiting daarvoor in de plaats te geven. Voor de vuurmonden met zware ladingen werd door hem aan de *enkele ronde wigsluiting* de voorkeur gegeven en deze werd in 1866 ook door de Pruisische commissie van proefneming de meest doelmatige bevonden. Pruisen ging voor zijn *veld*geschut tot deze sluiting evenwel eerst na 1870 over.

Aan Rusland leverde Krupp in 1861 een getal van 601 veldkanonnen (4 ℔ en 9 ℔) met zijne enkele ronde wigsluiting, die het vorige jaar besteld waren. In totaal ontving hij in 1866 de bestelling van 1562 vuurmonden.

Op de tweede Parijsche wereldtentoonstelling in 1867 bracht Krupp onder anderen een kanon van 50,000 K.G. gewicht met een kaliber van 35,5 cM., een zoogenaamde 1000 ponder, waar-

van de prijs 300,000 Mark bedroeg. Het gewicht der kern bedroeg 20,000 KG., dat der gezamenlijke ringen 30,000 KG., de stalen affuit woog 15,000 KG. en het daarbij behoorende raam, hetwelk evenwel niet naar Parijs werd gezonden, 25,000 KG. Verder zond hij een blok gietstaal van 40,000 KG. Zijne tentoongestelde producten wekten de bewondering op van allen en voornamelijk van keizer Napoleon, die hem dientengevolge den 30sten Juni van dat jaar tot officier van het Legioen van Eer benoemde. Door de jury werd hem toegekend één der drie groote prijzen (grands prix) voor de afdeeling *aciers fondus et forgés* bestemd. Het kanon zelf werd na de tentoonstelling door Krupp aan den koning van Pruisen als geschenk aangeboden en door Zijne Majesteit aangenomen. Nadat daarmede te Essen verschillende schietproeven waren genomen, werd het in het Kieler kustfort Brauneberg opgesteld.

De wedstrijd tusschen de marine en de artillerie, waarbij het pantser der schepen steeds verzwaard en het kaliber, en daarmede de krachtsuitwerking der vuurmonden steeds vergroot werd, gaf aanleiding dat Pruisen in 1867 als proef bestelde 2 ringkanonnen van 22,5 cM. met de enkele ronde wigsluiting. De omstandigheid evenwel, dat hierbij in den beginne werd gebezigd het Pruisische kanonbuskruit, dat voor deze geschutsoort (van groot kaliber) door ondoelmatige verbranding weinig geschikt bleek te zijn, was oorzaak, dat het Engelsche kanon van dit kaliber de voorkeur scheen te verdienen. Toen evenwel op herhaald aandringen van Krupp eene andere buskruitsoort (het prismatische) genomen werd en verbeteringen in de constructie van het projectiel en van het zundgat waren aangebracht, werd op onbetwistbare wijze de meerderheid van het Kruppsche gietstalen achterladkanon boven het Woolwichgeschut bewezen.

Bij eene proef op het schietterrein te Tegel — bij Berlijn — in Juli 1868, doorboorden de projectielen van het Kruppkanon op den afstand van 470 M. met overmaat van kracht

eene pantserschijf van 20 cM. ijzerdikte met rugbekleeding (type van het boord *Bellerophon*). Vurende tegen een pantserschijf die het toenmaals sterkste boord van het pantserschip *König Wilhelm* voorstelde (22,5 cM. ijzerdikte met rugbekleeding) was de diepte van indringing van het projectiel van het Kruppkanon grooter dan die van het Engelsche projectiel van hetzelfde kaliber.

Bij eene weerstandsproef nam men bij het Engelsche kanon ná 138 schoten bij het zundgat eene kleine scheur waar, die na 259 schoten eene lengte van 0,6 M. had verkregen, terwijl het gietstalen kanon na 676 schoten nog ongedeerd was. Eerst door het in de ziel van dezen vuurmond springen van eene geladen granaat werd hij onbruikbaar.

Door Rusland werden in 1868, na uitmuntend geslaagde proeven, welke door eene commissie van Russische officieren met den bekenden generaal Majewsky als president waren genomen, vele kanonnen van groot kaliber (22,5 en 28 cM.), en door Turkije veldgeschut besteld.

In 1867 werd aan Krupp de vervaardiging van 720 en in het volgende jaar die van 588 vuurmonden opgedragen.

In 1868 kocht hij de steenkolenmijn Hanover bij Bochum, die in 1869 omstreeks 1,250,000 KG. en in 1887 ruim 570 millioen KG. steenkolen leverde.

In 1869 werd door Krupp de eerste smeltoven gebouwd om, volgens de methode Siemens-Martin, staal te vervaardigen. Zij bestaat daarin dat men in een bijzonderen daartoe ingerichten oven (Siemens regenerator) gietijzer en smeedijzer — tot een gezamenlijk gewicht van 10,000 à 12,000 KG. — door een stroom koolzuurgas, ontstaande door de vereeniging van kooloxyde, gas en verwarmde dampkringslucht, te zamen smelt. Alhoewel deze methode duurder is dan die van Bessemer, is zij toch uitnemend geschikt voor de fabricage van groote stukken staal en bezit nog het voordeel, dat goede afval van andere staalsoorten gebruikt kan

worden. In 1871 werd die vervaardigingswijze voor het eerst toegepast en in 1887 bedroeg de productie daarvan 50 millioen KG.

In den Fransch-Duitschen oorlog van 1870—1871 heeft het zoo juist schietende en duurzame gietstalen achterlaadgeschut van Krupp zijn volkomen verdienden roem op schitterende wijze gehandhaafd. Bij menig treffen met de Franschen, onder anderen in de slagen bij Gravelotte en bij Sedan, was het de groote uitwerking van het veldgeschut, die, niettegenstaande de minderheid van het Pruisische zundnaaldgeweer tegenover het Fransche chassepôtgeweer, den uitslag van het gevecht ten voordeele der Duitschers besliste. Ook bij de belegering van verschillende vestingen in dien oorlog en voornamelijk bij het beleg van Parijs speelde het gietstalen achterlaadgeschut van grooter kaliber een beslissende rol.

Alle vuurmonden hadden zich prachtig gehouden; na een zeer groot aantal schoten zelfs was de trefkans niet of niet noemenswaard verminderd en geen enkel kanon was gesprongen.

Het vertrouwen in het gietstaal als het beste materiaal voor kanonnen zoowel van groot als van klein kaliber werd door dezen oorlog bevestigd en als artillerist en fabrikant behaalde Krupp met zijn geschut een waren triomf.

Vooral bij het uitbreken van en gedurende den oorlog ontwikkelde hij eene bijzondere bedrijvigheid. Nog nooit was de fabriek zoo uitsluitend met de vervaardiging van geschut voor Pruisen bezig geweest; en daar het gewenscht was, dat dit nog tot de eindbeslissing van den oorlog kon bijdragen, moesten alle krachten worden ingespannen en was er haast bij het werk. Zag men op de meeste fabrieken in dien tijd het aantal werklieden verminderen, bij Krupp had juist het tegendeel plaats.

Om de luchtballons der Franschen onschadelijk te maken of althans hunne reis te verontrusten, schonk Krupp aan het belegeringskorps voor Parijs lichte, beweegbare kanonnen

op affuiten, die in de hoogte en naar alle richtingen konden vuren en door één man gemakkelijk konden bediend worden.

Nog vóór het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog deed Krupp reeds proeven om de vuuruitwerking van zijn getrokken achterlaad *veld*geschut, tegenover de steeds verbeterende geweren, zoo hoog mogelijk op te voeren, en een kanon te ontwerpen, waarbij aan het projectiel eene aanvankelijke snelheid van 530 M. werd gegeven. Het ligt toch in den aard der zaak, dat hoe grooter die snelheid is, en hoe lager (meer bestreken) dus de baan blijft van het projectiel, des te grooter — bij overigens doelmatige constructie van vuurmond en projectiel — de trefkans wordt en des te verder de gewenschte vuuruitwerking reikt. Daar genomen proeven hadden doen zien, dat de gewone houten affuiten voor bovengenoemde eischen te zwak waren, ontwierp Krupp een stalen affuit, die tegen de vereischte groote lading bestand was.

In Juni 1871 werd een zoodanig proefkanon van 8 cM. (eigenlijk 7,85 cM.) met stalen affuit aan het Pruisische ministerie van oorlog aangeboden. Bij de daarmede in de volgende maand te Tegel genomen proeven, bleek de groote meerderheid van dezen vuurmond. Nadat ten gevolge van verdere proeven nog eenige verbeteringen waren aangebracht, werd tegen het einde van 1873 deze soort van veldgeschut in Pruisen aangenomen.

Intusschen ontving de fabriek in 1871 aanzienlijke bestellingen van vuurmonden, zoowel van groot als van klein kaliber, in totaal 919 stuks; Turkije, Egypte en China bestelden veldgeschut. Ook Oostenrijk was tot het inzicht gekomen, dat voor de grootere kalibers de gietstalen kanonnen van Krupp boven de voorladers van Armstrong te verkiezen waren en in 1871 werd de bewapening der Oostenrijksche Marine met 15, 21, 24 en 26 cM. gietstalen ringkanonnen aangevangen.

De keizer van Brazilië, dom Pedro, bracht den 21sten Augustus 1871 aan de fabriek een bezoek en werd door Alfred Krupp rondgeleid. Door aankoop werd deze laatste in dit jaar eigenaar van de Hermannshütte bij Neuwied waardoor zijne bezittingen in die streken eene gewenschte uitbreiding verkregen.

De steeds toenemende productie der fabriek eischte telkens nieuwe bronnen van steenkolen en ijzerertsen, en zoo kocht Krupp dan ook de Johanneshütte bij Duisburg en werd hij voor een vierde gedeelte eigenaar van de prachtige ijzermijnen in het noorden van Spanje bij Bilbao. Deze mijnen leveren eene uitmuntende roodijzersteen (ijzeroxyde-erts) waarvan jaarlijks 30 millioen KG. voor de fabricage van Bessemerstaal ten behoeve der Kruppsche fabriek werden uitgevoerd.

Zoowel de vervaardiging van geschut als van spoorwegmaterieel was in 1872 verbazend groot en bestond onder anderen uit 985 kanonnen van verschillend kaliber, 45,000 wielbanden zonder welnaad, 50 millioen KG. spoorwegrails van Bessemerstaal enz. In December 1872 werd een proefkanon van 8.7 cM. met affuit en projectielen aan Oostenrijk geleverd, en na de aldaar plaats gehad hebbende proeven in Maart 1873 werden er onderhandelingen geopend over eene bestelling van 2000 stuks veldkanonnen. Deze sprongen later evenwel af, daar dit rijk zich (in 1875) verklaarde voor veldgeschut van zoogenaamd — door den majoor Uchatius uitgevonden — staalbrons met de enkele ronde wigsluiting van Krupp. Aan dezen laatsten werd als schadeloosstelling voor de gebezigde sluiting van zijne vinding eene som van 160,000 florijnen uitgekeerd. Intusschen was de wereldtentoonstelling te Weenen in den zomer van 1873 geopend. Krupp gaf aldaar — behalve schoone exemplaren van zijn fabrikaat — te zien een blok gietstaal van ruim 52,000 KG. tot welks vervaardiging 1800 degels elk met een inhoud van omstreeks 30 KG. staal gediend hadden. Om de smeed-

baarheid aan te toonen was het onder den stoomhamer *Fritz* bewerkt (gesmeed) tot een achthoekig prisma met eene lengte van 4 en eene dikte van 1.5 M. Door verder smeden zou het later dienen voor een kanon van 37 cM. Tot het vervoer dienden twee spoorwegwagens, ieder met 6 assen en eene draagkracht van 47,000 KG.

Behalve veldkanonnen met stalen affuiten waren er ook verschillende vuurmonden van groot kaliber. Het zwaarste kanon was een van 30.5 cM. met kustaffuit. De lengte van dien vuurmond bedroeg 6.7 M., het gewicht 36,000 KG. Alle vuurmonden met uitzondering van de kleine kalibers waren ringkanonnen met de enkele ronde wigsluiting.

Over het door hem in 1873 te Weenen tentoongestelde wordt in het Leipziger tijdschrift het volgende gezegd:

»Zooals gewoonlijk vormt het grootsche, dat F. Krupp, »uit Essen te aanschouwen geeft, het hoofdmiddelpunt van »aantrekking. Vooral op het gebied van geschut was hetgeen »hij ten toon stelde in hoedanigheid en hoeveelheid het be»langrijkste en nieuwste."

Hem werd dan ook door de jury de hoogste onderscheiding, een eerediploma toegekend, terwijl keizer Franz Joseph als persoonlijke waardeering zijner verdiensten hem het Kommandeurskruis der Franz Joseph-orde schonk.

Den 24sten Februari 1873 was het 25 jaren, dat Alfred Krupp de fabriek voor eigen rekening begon te drijven. Vol erkentelijkheid voor de gedurende dat tijdvak verkregen resultaten, wenschte hij evenwel, dat die heuglijke gebeurtenis *niet* op luisterrijke wijze zou gevierd worden. Hij kondigde voor onbepaalden tijd zijne afwezigheid aan, en zijne beambten moesten zich tevreden stellen met hem als gedachtenis aan dien datum te overhandigen een album met hunne photographieën en een massieven eikenhouten schrijflessenaar.

Welke gewaarwordingen hem toenmaals bezielden, bemerkt men het best uit de woorden welke hij op dien dag liet

aanbrengen in het huisje waar zijne ouders geleefd hadden en gestorven waren.

Zij luidden aldus:

»Vor fünfzig Jahren war diese ursprüngliche Arbeiters-»wohnung die Zuflucht meiner Eltern. Möchte Jedem unserer »Arbeiter der Kummer fernbleiben, den die Gründung »dieser Fabrik über uns verhängte. 25 Jahre lang blieb der »Erfolg zweifelhaft, der seitdem allmählich die Entbehrungen, »Anstrengungen, Zuversicht und Beharrlichkeit der Ver-»gangenheit endlich so wunderbar belohnt hat. Möge dieses »Beispiel Andere in Bedrängniss ermuthigen, möge es die »Achtung vor kleinen Häusern und das Mitgefühl für die »oft grossen Sorgen darin vermehren.

»*Der Zweck der Arbeit soll das Gemeinwohl sein, dann bringt »Arbeit Segen, dann ist Arbeit Gebet.*"

»Möge in unserem Verbande Jeder vom Höchsten zum »Geringsten mit gleicher Ueberzeugung sein häusliches Glück »dankbar und bescheiden zu begründen und zu befestigen »streben; dann ist mein höchster Wunsch erfüllt.

»Essen, Februar 1873." »(gez.) ALFRED KRUPP."

»25 Jahre nach meiner Besitzübernahme."

In 1873 werd door hem te Visbeck bij Dülmen een proefveld van 6200 M. lengte ingericht en ontving hij onder anderen ook het bezoek van den schah van Perzië. Het aantal kanonbestellingen nam steeds toe en bedroeg dit jaar 1845 stuks. Turkije had naar het scheen een voorgevoel van de donkere wolken, die zich boven zijn hoofd samenpakten; en voorzag zich van eene aanzienlijke hoeveelheid vuurmonden, en wel van 8 cM. veldkanonnen tot kustgeschut van 28 cM. toe. Pruisen bestelde veldgeschut van 7,85 en 8,8 cM. met dubbelwandige gietijzeren granaten, alsmede belegering-vesting- en scheepsgeschut; het grootste kaliber was eveneens van 28 cM.

In 1874 bedroeg het aantal te leveren vuurmonden 2931

en wel voor Pruisen, Turkije, China, Japan, Portugal en Nederland, voor deze laatste mogendheid alleen lange vestingkanonnen van 12 cM.

In datzelfde jaar was de ijzerindustrie zeer gedrukt, en ook Krupp ondervond daarvan de nadeelige gevolgen, al werden deze door belangrijke bestellingen van oorlogsmaterieel eenigszins vergoed.

In het voorjaar van 1874 kwamen gereed de 4 stoombooten bestemd voor het transport der ijzerertsen uit Spanje, maar ook waar dit noodig bleek tot andere doeleinden dienende. Zoo werden hiermede bij herhaling voor China uitgevoerde bestellingen daar heen gebracht.

Tegen het einde van dit en in het begin van het volgende jaar zag Krupp zich genoodzaakt om de in de laatste jaren steeds gestegen arbeidsloonen te verminderen en moest hij een gedeelte zijner werklieden door gebrek aan werk ontslaan. De productie over 1874 was 15 millioen KG. gietstaal minder dan in het vorige jaar.

Op de tentoonstelling te Philadelphia in 1876 verscheen hij onder anderen met een kanon van 35,5 cM. dat 57,500 KG. woog en door een zijner stoombooten daar heen werd gebracht.

In 1877 bestelde Rusland kanonnen van 10,67 cM. en 8,7 cM. tot een gezamenlijk getal van 1800 stuks; Griekenland veldkanonnen van 8,7 cM. en berggeschut van 7,5 cM.

Reeds in 1876 had Krupp patent genomen op een door hem uitgevonden kanon zonder terugloop voor pantserbatterijen. Op de monding van het kanon is een kogel geschroefd, die in eene uitgeholde ligplaats van het frontpantser draaien kan. Hierdoor is het mogelijk den vuurmond in verschillende richting te brengen en wordt tevens de terugloop opgeheven.

In het laatst van 1877 werd een zoodanig kanon van 15 cM. kaliber beproefd en voldeed zeer goed; alleen kon men de uitwendige deelen niet voldoende tegen de uitwerking van vijandelijk vuur verzekeren. Nadere proeven, die in 1878

en 1879 met dit kanon, waaraan vele verbeteringen waren aangebracht, plaats hadden, bewezen zijne levensvatbaarheid.

Den 17den April 1877 was de keizer van Brazilië, dom Pedro II, voor de derde maal en nu met zijne gemalin de gast van Alfred Krupp. Zij verbleven op zijn buitenverblijf *Hügel* tot den avond van den volgenden dag. Hoe de keizer Krupp hoogachtte, blijkt uit de omstandigheid, dat hij hem bij deze gelegenheid benoemde tot Groot Dignitaris der keizerlijke Braziliaansche orde van de Roos, waaraan tevens de titel van Excellentie en de bevoegdheid om als publiek notaris te fungeeren verbonden zijn.

Den 2den September van datzelfde jaar werd Krupp voor de *vierde* maal door keizer en koning Wilhelm met een bezoek vereerd. De vorst was vergezeld door de prinsen Karl en Friedrich Karl, de generaals veldmaarschalken graaf von Moltke en Freiherr von Manteuffel enz. Men bezichtigde onder anderen den duizend centenaars zwaren stoomhamer *Fritz* en zag hoe deze een stuk gietstaal van 35,000 KG. — bestemd voor een kanon van 35,5 cM. — smeedde. In een der werkplaatsen was op schilderachtige wijze de maximumproductie der fabriek van één dag verzameld. Deze bestond uit 1000 verschillende granaten, 160 wielbanden, 120 lokomotief- en wagenassen, 160 spoorwegwagenraderen, 430 veeren voor spoorwegwagens en 1800 rails. Op het buitenverblijf *Hügel*; dat met bijzonder veel smaak tot de feestelijke ontvangst der hooge gasten was ingericht, werd het middagmaal gebruikt. Zijne Majesteit zelf geleidde daarbij de gastvrouw naar den disch en gedurende den maaltijd overhandigde de keizer aan Krupp de ster der Kroonorde 2de klasse.

Toen na afloop daarvan de keizer op het terras verscheen, alwaar men een overschoon gezicht op den omtrek heeft, klonken plotseling van uit de diepte de tonen van *die Wacht am Rhein*. Dit feestgezang juist op den gedenkdag van Sedan, welke door den keizer uitgekozen was om aan Krupp, die

steeds zijne beste krachten voor de verdediging van zijn vaderland had ten beste gegeven, een bezoek te brengen, maakte op al de aanwezigen een diepen indruk.

Eenige maanden later, in December 1877 vereerde ook de kroonprins van het Duitsche Rijk en van Pruisen de familie Krupp en de fabriek te Essen met een bezoek. Voor de ijzer- en mijnindustrie was het jaar 1877 nog bedroevender dan het voorgaande. De laatste nog bestaande inkomende rechten op staafijzer, spoorwegrails enz. waren door den Rijksdag sedert 1 Januari 1877 opgeheven en vele fabrieken moesten het werk staken.

Onder deze omstandigheden was het voor de fabriek van Krupp natuurlijk een geluk, dat zij niet alleen in vollen gang kon blijven, maar dat in den loop van dit jaar het aantal werklieden zelfs vermeerderd kon worden, hetgeen voornamelijk aan overvloedige kanonbestellingen was toe te schrijven.

Daar Krupp er steeds naar streefde, de constructie zijner kanonnen te verbeteren en de krachtsuitwerking daarvan te verhoogen, werden de kalibers en de schootsverheden der vuurmonden hoe langer hoe grooter. De lengte van het schietterrein bij Dülmen was voor vele proeven te kort geworden en in 1877 werd bij Meppen in Hanover een nieuw proefveld ingericht, dat eene lengte bezit van 16,800 Meters. In Augustus 1879 hadden aldaar in tegenwoordigheid van een groot aantal artillerie-officieren uit bijna alle Rijken de eerste proeven plaats met kanonnen van 28, 30, 35.5 en 40 cM. kaliber.

Het monsterkanon van 40 cM. had eene lengte van 10 Meters en een gewicht van 72,000 KG.; het projectiel woog 778 KG., de lading bestond uit 220 KG. prismatisch buskruit en de aanvankelijke snelheid van het projectiel (snelheid in de eerste seconde) bedroeg 519 Meters. De sterkste pantsers, bestaande uit twee malen 31 cM. ijzerdikte, konden op 2500 M. nog doorboord worden. In 1880 werden

voor Nederland stalen veldgeschut kaliber 8.4 cM. met affuiten, voorwagens en munitie ter bewapening der veld- en rijdende artillerie door Krupp geleverd; terwijl in het volgende jaar China een groot aantal kanonnen van verschillend kaliber bestelde.

In Maart 1882 werden te Meppen op groote schaal proeven genomen met het kanon van 30.5 cM. dat een gewicht bezat van 49,700 KG. en 10.7 M. lang was.

In 1885 kwamen 4 door de Italiaansche Regeering bestelde kanonnen van 40 cM. gereed. Deze verschilden evenwel van den in 1879 beproefden vuurmond van dat kaliber, daar de lengte nú 14 M. was (dus 4 M. meer) en het gewicht 121,000 KG. (dus 49,000 KG. meer). Aan het 920 KG. zware projectiel werd door 330 KG. bruin prismatisch buskruit eene snelheid medegedeeld die op 3000 M. van de monding 470 M. bedroeg en voldoende is om een 69 cM. dikke smeedijzeren pantserplaat te doorboren.

In het geheel heeft de fabriek van Krupp tot op dit oogenblik meer dan 23,000 vuurmonden van verschillend kaliber geleverd.

De oppervlakte, die zij beslaat, bedraagt 4 millioen vierkante meters, waarvan bijna een vijfde gedeelte gebouwen zijn.

In 1887 waren aanwezig 1600 verschillende ovens, 450 stoomwerktuigen van 2 tot 1000 en te samen van 20,000 paardekrachten, 90 stoomhamers van 100 tot 50,000 KG. gewicht, 21 walswerken en 1700 machinale werktuigen van allerlei aard. Het gezamenlijk aantal werklieden en beambten bedraagt ruim 12,000.

Het landstadje Essen, dat in het begin dezer eeuw 3480 zielen telde, is door Alfred Krupp eene groote industriële stad geworden met omstreeks 70,000 inwoners, van welke men gerust kan zeggen dat de helft door de fabriek bestaan.

Welk een resultaat!

Toen in 1855 het personeel der fabriek 693 man bedroeg en steeds toenam, stichtte Krupp een ziekenkas, waaraan ieder meester of werkman naargelang van zijn inkomen moest bijdragen, terwijl de fabriek zich verbond bovendien de helft dier bijdragen in het fonds te storten. Hiervoor werden bij ziekte, genees- en heelkundige hulp, zoo noodig versterkende middelen, eene geldelijke ondersteuning en bij overlijden eene bijdrage in de begrafeniskosten gegeven.

Het uit de overschotten gevormde fonds werd bestemd voor pensioenen aan leden, die tot den arbeid ongeschikt waren geworden.

In 1851 richtte Krupp, om zijne werklieden goedkoop brood te verschaffen, eene bakkerij op. Het brood werd tegen den kostenden prijs verstrekt en het hiervoor verschuldigde van het verdiende loon afgehouden.

In 1863, toen het aantal werklieden even als dat der inwoners van Essen sterk was toegenomen, ontstond er werkelijk woningen-nood; eensdeels door dat er overbevolking in elk huis kwam, anderdeels dewijl de huurprijzen buitengewoon hoog waren gestegen.

Om een denkbeeld te geven van bovengenoemde overbevolking zij medegedeeld, dat de stad Essen in 1852 10475 en in 1864 31327 inwoners telde. In 1852 waren in elk woonhuis gemiddeld 10, in 1864 gemiddeld 15 personen. In de eigenlijke arbeiderswoningen evenwel was dit gemiddelde tot ruim 18, ja zelfs soms tot bijna 24 gestegen.

Het bouwen van woningen voor werklieden, meesters en beambten beschouwde Krupp daarom als een dringende noodzakelijkheid. Reeds in 1860 was hij door aankoopen en bouwen in het bezit van verschillende woningen gekomen, doch eerst in 1863 stichtte hij de eerste arbeiderskolonie *West-end* geheeten, die uit 160 woningen bestond.

Bij den aanvang van den Fransch-Duitschen oorlog had hij op eigen kosten een ziekenhuis voor 100 bedden gebouwd.

Van November 1870 tot Juni 1871 werden daarin 356 gewonde en zieke soldaten verpleegd.

In den zomer van 1871 werd ten noordwesten der stad Essen op den zoogenaamden *Segeroth* een ziekenhuis voor besmettelijke ziekten opgericht. Het bestaat uit 6 afzonderlijk gebouwde barakken, die elk vier ziekenkamers bevatten, in ieder van welke minstens 4 zieken kunnen verpleegd worden. Gelukkigerwijze behoefde daarvan eerst in 1882, bij de in Essen en omstreken heerschende pokken-epidemie, gebruik te worden gemaakt; destijds werden daarin 81 personen verpleegd.

In dit zelfde jaar werd het aantal arbeiderswoningen in de kolonie *West-end* met 108 vermeerderd en werden twee nieuwe koloniën, *Nordhof* met 162 en *Baumhof* met 72 woningen, gebouwd. In de kolonie Nordhof verrees een gebouw met keuken en groote eetzaal in de benedenverdieping, en slaapplaatsen voor ongehuwde werklieden op de bovenverdiepingen. Verder werd alhier opgericht een gebouw voor de brandweer met brandspuitenhuis en een depôt van den door Krupp in 1868 overgenomen en op uitgebreider schaal voortgezetten Essener eetwarenhandel (*Consum-Anstalt*).

Deze laatste inrichting, waar de werklieden tegen contante betaling en lagen prijs de gewone eetwaren konden koopen, had het groote voordeel hun te leeren met hunne inkomsten toe te komen. Door elders op krediet te koopen, moesten zij alles duurder betalen, werden bovendien dikwijls verleid zich meer aan te schaffen dan volstrekt noodig was en geraakten zoo in schulden, waardoor de eerste schrede gedaan was op den weg van hunnen materieelen ondergang. Voor dit alles behoedde de winkelvereeniging hen; want nadat deze in het bezit van Krupp was gekomen, werd daaraan toegevoegd een winkel in koloniale waren, aardappelen, steenkolen, schoeisel en manufactuurgoederen; eene gelegenheid om huisraad en ijzerwaren te koopen, een seltzerwaterfabriek,

eene kleermakerij en eene slachterij. Om gepensioneerde werklieden bijverdiensten te verschaffen, werd in 1876 eene borstelfabriek opgericht; terwijl in de fabriek van papieren zakken (bestemd voor den winkel van koloniale waren) weduwen en dochters van arbeiders werk vonden.

In 1872 werd de bouw begonnen der arbeiderswoningen voor de koloniën *Schederhof* en *Cronenberg*.

De eerste bevat 82 huizen (met 492 woningen) de laatste 208 huizen (met 1248 woningen). In het geheel kunnen in eigen woningen der fabriek tegenwoordig 15,000 à 20,000 menschen worden gehuisvest.

Tot herberging van vele vreemdelingen, die voor zaken dikwerf lang te Essen moesten vertoeven, kocht Krupp het hôtel *Essener Hof*, alwaar ook voor zijne ongehuwde beambten gelegenheid bestond eene goede tafel voor matigen prijs te bekomen.

In 1874 werd eene badinrichting en eene inrichting om goederen te ontsmetten gebouwd.

In de kolonie *Cronenberg* werd eene weekmarkt opgericht en om den welstand der arbeiders te bevorderen eene gezondheids-commissie ingesteld. In 1875 kwam eene groote waterleiding gereed en het volgende jaar werd naast de gasverlichting ook electrische verlichting ingevoerd.

In 1877 richtte Krupp eene levensverzekering-maatschappij op en in datzelfde jaar werden eene volksschool, bijzonder dienende voor de meer afgelegen kolonie *Cronenberg*, en eene industrieschool voor vrouwelijken handenarbeid geopend.

Op de tentoonstelling te Brussel in 1876 van het gezondheids- en reddingswezen werd Krupp met de gouden medaille bekroond.

Bij al het goede en weldadige door hem voor zijne werklieden tot stand gebracht, bleef hem evenwel het verdriet van sociaal-democratische denkbeelden en beginselen onder zijne werklieden zich te zien uiten, niet gespaard.

In 1872 had er eene werkstaking plaats van 15,000 arbeiders, voornamelijk in de steenkolenmijnen, die zes weken duurde. Zijn welwillend, vaderlijk doch tevens krachtig optreden, zijne mededeeling dat hij steeds zou voortgaan met het bouwen van werkplaatsen, arbeiderswoningen en scholen; dat hij evenals vroeger ieder billijk verlangen zou *voorkomen*, maar ook dat hij in *zijn* huis en op *zijn* grond heer en meester wilde zijn en blijven en allen, die onbillijke eischen stelden of andere opstookten, wie zij ook zijn mochten, zou ontslaan, hadden eene goede uitwerking. Door het verwijderen der voornaamste opruiers was de rust en vrede hersteld.

In 1875 achtte hij het noodig zijne arbeiders bekend te maken met een werkje van Harkort getiteld *Arbeiterspiegel* als beste waarschuwing tegen de sociaal-democratische begrippen. Hij liet hiervan eenige duizende exemplaren afdrukken en met eene voorrede van hem onder zijne werklieden ronddeelen.

In 1877 kreeg Krupp de overtuiging dat niettegenstaande zijne pogingen om zulks te voorkomen, de denkbeelden en begrippen der sociaal-democraten bij zijne werklieden toch begonnen veld te winnen.

Om hun het onware en onbillijke daarvan te doen gevoelen en begrijpen, verspreidde hij in Maart van dat jaar onder zijn personeel een vlugschrift getiteld: *Ein Wort an die Angehörigen meiner gewerblichen Anlagen*, waarin de stellingen der sociaal-democraten weerlegd worden en dat bij zijn personeel en in geheel Duitschland een zeer gunstigen indruk te weeg bracht.

Het ergerde Krupp, dat het onderscheid tusschen de verantwoordelijkheid van den fabrieksbezitter en de zorgeloosheid van den goed betaalden en door verschillende weldadigheids-inrichtingen ondersteunden werkman door dezen niet begrepen werd. Omtrent de verhouding van den werkman tegenover den werkgever komen in dit merkwaardig geschrift

onder anderen de volgende zeer juiste gedachten voor:

»De werkman wordt voor zijn arbeid betaald, hij lijdt »geen schade door de kosten en verliezen die de fabrikant »door proeven en den aanleg van nieuwe werken ondervindt. »Er kan dus geen sprake van zijn, dat wie ook bijzondere aan»spraken zou kunnen doen gelden op verhooging van in»komen buiten die, welke het gevolg zijn van meerder werk»of productiekracht. De uitvindingen en de daaruit ontstane »producten zijn door mij tot stand gebracht. De werkman »mag geene belooning eischen voor de werkzaamheid van »anderen; dit strijdt tegen het iederen mensch aangeboren »gevoel van rechtvaardigheid.

»In goede tijden bedraagt het loon gemiddeld meer dan »*drie vierden* van de geheele waarde van het fabrikaat; het »overige wordt door schadeposten ingenomen en daarna eerst »komt de winst. In slechte tijden evenwel, als de werkgever »dikwijls niets verdient, misschien veel verliest, behoudt de »arbeider toch altijd zijn loon.

»De werkman, die in goede tijden aandeel in de winst »eischt, zou gedurende de slechte tijden ook in het verlies »moeten deelen en toch verlangt hij dan zijn volle loon. »Daarom is het noodig, dat de fabrikant in goede jaren meer »verdient dan hij noodig heeft. Even als de landman moet »hij op wisselvallige kansen zijn voorbereid. Beiden hebben »dikwijls de kosten van het zaad zonder den oogst. Heeft de »fabriek in goede tijden haar kapitaal niet vergroot, dan »kan zij gedurende de slechte jaren niet bestaan en moeten »de arbeiders ontslagen worden."

Intusschen was al die zorg en inspanning, die rusteloosheid en onvermoeidheid, waarmede Alfred Krupp jaren lang gewerkt en zooveel groots tot stand gebracht had, niet zonder schadelijken invloed op zijne gezondheid gebleven. In 1866 reeds was hij lichamelijk en geestelijk zoo over-

spannen, dat een rustig en langdurig verblijf te Nizza voor hem noodzakelijk was. Den winter van 1871 en 1872 bracht hij tot herstel van gezondheid in de badplaats Torquay (in het zuiden van Engeland) door, maar toch verminderden langzamerhand die gezondheid, sterkte en veerkracht, die hem in zijn moeitevol leven zoo onontbeerlijk waren om het bijna ongeloofelijke te verrichten.

Wel was eene doelmatige levenswijze in staat hem nog verscheidene jaren een tamelijk welzijn te doen behouden, maar op den duur was de kunst toch machteloos tegen den onverbiddelijken gang der natuur. Zijne gezondheid ging achteruit, zijne krachten namen steeds af en den 14den Juli 1887 ontsliep hij zacht en kalm op zijn geliefd buitenverblijf *Hügel.*

Alfred Krupp was een merkwaardig, een groot man. Krachtig naar lichaam en geest, met een bescheiden doch zelfstandig karakter, volhardend en vol plichtsgevoel, was hij ook streng en veeleischend voor anderen; doch dit alles werd getemperd door eene goedhartigheid en menschlievendheid, die hem waren aan te zien en waardoor hij de toegenegenheid en achting van een ieder verwierf.

Hij had een groot organiseerend talent en een scherpen blik om de goede persoon op de rechte plaats te kiezen; door zijne ambtenaren werd hij dan ook uitmuntend ondersteund. Zijn uiterlijk was innemend, terwijl het door zijne gastvrijheid en geestigheid even genoegelijk was bij hem te verblijven als leerzaam en gezellig zich met hem te onderhouden.

Talrijk waren dan ook de bewijzen van deelneming, waaronder vele vorstelijke en in de eerste plaats die der Duitsche keizerlijke familie, welke bij zijn overlijden werden gegeven.

Van den *Hügel* werd zijn stoffelijk overschot in den nacht van den 17den op den 18den Juli 1887 door zijne brandweermannen met fakkellicht naar *zijn ijzergebied* gebracht, en volgens zijn uitdrukkelijk verlangen geplaatst in dezelfde

kamer van het *Ahnenhäuschen*, waar ruim 60 jaren geleden zijn vader was gestorven.

Weemoedig maar indrukwekkend was op den 18den Juli 1887 de teraardebestelling uit deze nederige woning, waarin Krupp volgens eigen verklaring zoovele zorgvolle, angstige dagen en nachten had doorgebracht.

Overstelpt met bloemen, palmtakken en lauwerkransen was zijne lijkbaar, behalve door zijn eenigen zoon en verdere naaste familiebetrekkingen, omringd door den vertegenwoordiger van den Duitschen keizer, prins *Reuss*, door vele hooggeplaatste personen en door officieren van onderscheidene legers. Onder de tonen van Chopin's treurmarsch werd de waardige doode, de koning van den arbeid, nog eenmaal geleid door de werken zijner schepping, waarin nu diepe stilte heerschte en alles rouw aankondigde.

Honderd oude arbeiders droegen de kransen, en tusschen twee rijen werklieden door, die zich tot aan het graf hadden opgesteld, bewoog zich de stoet.

Een geestelijke, de *Superintendent* Gräber, en een der directeuren, de *Geheime Finanzrath* Jencke, hielden treffende redevoeringen, en onder de tonen van een grootsch koraal werd het stoffelijk omhulsel van den grooten Alfred Krupp aan den schoot der aarde toevertrouwd.

Als dankbaar aandenken is door de stad Essen besloten op de markt vóór het stadhuis het standbeeld van haar grootsten burger, den tweeden stichter der stad Essen, op te richten; terwijl een prachtig gedenkteeken de plaats zal blijven aangeven, waar de stof rust van den grootsten industrieel dezer eeuw, van den besten vriend van den werkman.

Hoe hij aan het welzijn der werklieden steeds dacht, kan behalve uit hetgeen hij gedurende zijn leven voor hen deed nog blijken uit de omstandigheid, dat door hem *een millioen Mark* bestemd werd voor eene stichting, die uitsluitend aan de arbeiders of hunne bloedverwanten ten goede mag komen.

Aan de stad Essen vermaakte hij tot nuttige en weldadige doeleinden *een half millioen Mark.*

Toen om zes uur des avonds van den dag waarop de ter aarde bestelling had plaats gehad, de arbeid in de fabriek te Essen weder hervat werd, was overal eene mededeeling aangeslagen, waarbij Krupp's eenige zoon, Friedrich Alfred, van nu af eigenaar der werken, diep bewogen zijn dank bracht aan allen, voor de laatste eer aan zijn onvergetelijken vader bewezen en voor de hartelijke deelneming in dat verlies hem betoond.

De inhoud daarvan luidde verder: »Ik vertrouw op de hulp »van een ieder in zijn werkkring, om mij in de vervulling »mijner uitgebreide taak te ondersteunen en daardoor bij te »dragen om den roem der gietstaalfabriek, dien deze onder »het bestuur van mijn vader verworven heeft te handhaven. »Van mijne zijde zal ik het als een heiligen plicht beschouwen »de fabriek steeds in zijn geest te besturen, en dus ook, zoo »als hij deed, in de eerste plaats het welzijn mijner beambten »en werklieden te behartigen."

Wat Alfred Krupp als industrieel, technicus en werkgever geweest is en tot stand heeft gebracht, wat zijne beambten en werklieden, wat de nijverheid en zijn vaderland aan hem verschuldigd zijn, hebben wij in de voorgaande bladzijden slechts zeer onvolledig kunnen weergeven. Toch vleien wij ons, de groote verdiensten van den bescheiden man duidelijk en naar waarheid te hebben doen uitkomen.

Wij besluiten met den wensch, dat aan zijn zoon en opvolger nog vele jaren gezondheid en veerkracht mogen worden geschonken om met kennis en wijsheid de voetstappen te drukken van zijn genialen vader.

's Gravenhage, Juli 1888.

KEIZER FRIEDRICH.

KEIZER FRIEDRICH.

18 October 1831—15 Juni 1888.

»Achttien October, de dag van Leipzig — als een echo uit de verte dringt het donderen zijner kanonnen en het jubelen zijner zegekreten nog tot onzen tijd door. Vereenigd stond het zoo lang verdeelde en verscheurde Duitschland op het bloedige veld tegenover den vreemden veroveraar. Op hunne knieën dankten de monarchen den Allerhoogste, die door de offervaardigheid en den moed hunner volkeren hunne tronen op nieuw had bevestigd. De volkeren echter hoopten in stille vreugde op de dankbaarheid van hunne heerschers en op de vervulling van plechtige beloften. Voor hun goed recht, voor den droom van eenheid en vrijheid, waren zij ten strijde getogen; uit den bloedigen nacht zagen zij het morgenrood der toekomst schemeren. Doch het was een ijdele waan. Toen zes jaren later de Karlsbader besluiten werden genomen, teekende Friedrich Von Gentz in zijn dagboek aan: »Een dag, belangrijker dan die van Leipzig." En hij schreef dit in den geest en onder den bijval van alle machthebbenden, wier raadgever en werktuig, wier officieuse evangelist deze talentvolste onder alle mannen, die hunne pen verkochten,

indertijd is geweest. Met één pennestreek was iedere hoop vernietigd, het recht des volks begraven, ja zelfs de gedachte aan eenheid en vrijheid in den ban gedaan en vogelvrij verklaard. Onbeperkt woedde de willekeur, kettergerichten werden ingesteld, verspieders en verraders kwamen tot eer en aanzien, de gevangenissen werden gevuld en meêdoogenloos werd de bloesem der vooruitstrevende jeugd geknakt. Dat waren de vruchten, welke het zaad der vrijheidsoorlogen droeg. Doch denkbeelden laten zich niet dooden; zij verbrijzelen slot en grendel, en wat in het hart van het volk leeft, moet toch eindelijk levende waarheid worden. Zoo heeft dan ook het Duitsche volk, na lange jaren van zwaar lijden, in heeten kampstrijd zijn vaderland als prijs der zege medegebracht uit het land van denzelfden vijand, dien het toen reeds met zooveel slecht beloonde offervaardigheid had ter neder geworpen. Het Duitsche rijk staat, vast gegrondvest voor tijd en eeuwigheid, en geen euvelmoed wage het ooit de hand te slaan aan zijn bestaan en aan onze eenheid!

»En wederom ligt een dagboek voor ons, en hij, die het heeft geschreven, heeft daarin op den dag na den beslissenden slag zijne vrees uitgesproken, dat het resultaat niet zou voldoen aan de billijke verwachtingen van het Duitsche volk. Wellicht heeft hij daarbij gedacht aan den slag van Leipzig. En wij vernemen ook, dat, reeds vóór den eersten veldslag, de gedachte, die hem geheel vervulde, was, hoe men, na een den vijand afgedwongen vrede, verder zou arbeiden aan de vrijzinnige ontwikkeling van Duitschland. Hij, die dit heeft geschreven, heeft in al deze veldslagen medegestreden, en zijn volk geleid tot de overwinning der eenheid. Maar dat hij het ook wilde leiden tot de overwinning der vrijheid, hebben wij eerst thans met zekerheid vernomen. Wel heeft zijn volk, en met dit volk de geheele wereld hem gekend en geëerd als een schitterend oorlogsheld, en vol innige dankbaarheid hebben wij den schoonsten krans om zijn ge-

liefd hoofd gevlochten, omdat hij ons het vaderland heeft veroverd, en met zijn machtig zwaard de grondslagen heeft gelegd van het nieuwe rijk. Maar wij verlangden zoo vurig naar een eenig vaderland, dat wij bijna hadden vergeten hoe wij ons ook een vrij vaderland hadden gewenscht. En ook in dit opzicht was de stille, schuchtere hoop op hem gevestigd. Doch het droevig noodlot van zijn leven was, dat hij tot zwijgen veroordeeld bleef, ook nog in den tijd toen hij mocht spreken. Zwijgend heeft hij zijne daden volbracht; maar hoe welsprekend deze ook waren, zij konden ons toch niet alles openbaren. Thans echter, nu de verlammende beperkingen van de eerbiedige voorzichtigheid en van de ziekte zijn overwonnen, nu de ziel zich met vrijen wiekslag ver boven al het aardsche heeft verheven, is hetgeen wij nauwelijks durfden vermoeden onomstootelijke zekerheid geworden. Onder alle gevaren en ontberingen van den oorlog, bij den stillen arbeid des vredes, in zijn gansche leven en streven, heeft hem als eene schitterende banier de gedachte voorgezweefd aan de rechten des volks en de vrijzinnige ontwikkeling van het rijk. Leipzig en Sédan, — het dagboek van den veilen loonschrijver Friedrich Von Gentz en dat van den Duitschen kroonprins — welk eene lange geschiedenis van de opofferingen in het lijden des volks ligt daartusschen! De Duitsche kroonprins versmaadde en verachtte de betaalde penvoerders, die het volk misleiden en vergiftigen; helder en duidelijk wilde hij zelf, onmiddellijk, tot zijn volk spreken en aan dit volk, waaraan hij zijn volkomen vertrouwen had geschonken, de geheimste gedachten zijns harten openbaren, maar ook even duidelijk en onverholen de stem van dat volk hooren, — vertrouwen om vertrouwen.....

»Een dag, belangrijker dan die van Leipzig, schijnt ons thans die van zijne geboorte... In dezen éénen man herleefde de geest der bij Leipzig gevallenen, de geest van het Duitsche volk, die achter de traliën der kerkers en onder

het smartelijk heimwee der verbanning nooit geheel was uitgebluscht, maar steeds weder den schoonen droom had gedroomd van de eenheid en de vrijzinnige ontwikkeling des rijks. En al twijfelde die held, nadat de eenheid was tot stand gebracht, nog aan de toekomst, hij twijfelde niet aan zich zelf, aan zijn wil, aan zijne bestemming. Hij voelde in zijn binnenste den geest van den nieuweren tijd; met alle vooroordeelen van het verleden had hij voor altijd gebroken; het bewustzijn vervulde hem, dat hij de eerste vorst zou zijn, die, de constitutioneele instellingen eerlijk en zonder voorbehoud aannemend, voor zijn volk zou treden, en hij geloofde, dat eerst een nieuwe tijd, die met hem rekening hield, de verwezenlijking der vrijzinnige verwachtingen zou beleven. Hij hield zich overtuigd, dat hij de aan zijne handen toevertrouwde taak zou vervullen, omdat hij wist, dat hij de op hem gebouwde verwachtingen niet zou beschamen. Zulk eene oprechtheid bedriegt noch zich zelf, noch anderen. Deze vorst was zoo hoog geplaatst, dat hij zijn volk de vrijheid kon geven, omdat hij het wilde. Met de overweldigende kracht zijner overtuiging, met den wegsleependen gloed van zijn gansche wezen, zou hij zijn volk tot de vrijheid hebben geleid, al had het niet daarnaar gesmacht. *Furchtlos und beharrlich vorwärts!* luidde zijn leuze, en hij zou die ook daarbij in toepassing hebben gebracht."

* * *

Zoo schreef de *Freisinnige Zeitung*, toen voor het eerst na het overlijden van keizer Friedrich diens geboortedag werd herdacht. En wat dit blad schreef, zal weerklank hebben gevonden in de harten van velen, die jaren lang de troonsbestijging van »Unsern Fritz" met verlangen hadden tegemoet gezien, als het begin van een nieuw tijdperk, waarin hoofd en hart zouden handhaven, wat de met het zwaard gewapende arm had tot stand gebracht. Maar het was een doodziek man, die op den 10den Maart van dit jaar het zon-

nige zuiden verliet, om in het ruwe noorden onder sneeuw en hagel zijn intocht te houden en de regeeringstaak te aanvaarden. Van hoeveel geestkracht ook de korstondige regeering van Friedrich III getuigde, het uitgeputte lichaam kon den strijd slechts enkele maanden volhouden, juist lang genoeg, om de geestverwanten van den monarch te doen inzien, dat hunne wenschen hadden kunnen vervuld worden, indien een droevig noodlot hun held niet had vervolgd.

Aan levensbeschrijvingen van den keizer heeft het niet ontbroken; ook de Nederlandsche pers heeft zich in dit opzicht niet onbetuigd gelaten. Wij mogen ons daarom ontslagen rekenen van den plicht, om den lezers van de *Mannen van Beteekenis* eene beknopte geschiedenis van keizer Friedrich aan te bieden, en zullen liever trachten, in de volgende bladzijden eene karakterschets van den betreurden vorst te ontwerpen.

Keizer Friedrich was eene voor indrukken zeer vatbare natuur en weinig personen zijn met hem gedurende langeren tijd in aanraking geweest, zonder in zijne denkbeelden en zijne stemming de sporen van hun invloed achter te laten. Wij bedoelen hiermede niet iets te zeggen ten nadeele van de zelfstandigheid van den vorst. Zelfstandig in die beteekenis, dat hij heer en meester was over zijne daden, is hij eerst drie maanden voor zijn dood geworden, en ook toen nog slechts in beperkte mate, omdat zijn lichamelijk lijden hem in menig opzicht tot onmacht veroordeelde, en hem dwong veel onveranderd te laten, wat zijne goedkeuring niet kon wegdragen. Wij bedoelen alleen, dat bij keizer Friedrich nooit iets te bespeuren was van die trotsche vooringenomenheid, die zich boven alle raadgevingen verheven waant; dat hij zich nooit te oud achtte om iets te leeren; dat hij voor allen, die hij hoogachtte, toegankelijk en voor alles, wat hem nuttig of heilzaam scheen, ontvankelijk bleef. Hij heeft zijne vrienden gehad onder alle partijen, het liefst natuurlijk onder die

mannen, welke doordrongen zijn van de waarheid van Goethe's woord: *die wahre Liberalität ist Anerkennung.* Zulk eene waardeering eischt in hem, die haar wil toepassen zonder een karakterloos allemansvriend te worden, eene groote mate van gezond verstand, maar in den hooggeplaatsten man tevens eene groote mate van bescheidenheid. De vereeniging van deze beide eigenschappen is bij hen, die tot de vervulling eener hooge waardigheid zijn geroepen, verre van alledaagsch; bij den keizer hadden zij zich ontwikkeld tot een harmonisch geheel, dat aanspraak maakte op liefde en vertrouwen en tegelijkertijd eerbied afdwong.

Onder de personen, welke op den man, die de tweede keizer van Duitschland zou worden, den grootsten invloed hebben gehad, moeten in de eerste plaats worden genoemd zijne moeder, prinses Augusta van Saksen-Weimar, zijn vader, prins Wilhelm van Pruisen, en zijne echtgenoote, prinses Victoria van Engeland. Eigenlijk zou men deze volgorde, die eene chronologische is, moeten omkeeren, als men wilde aangeven welke van de drie personen het meest heeft bijgedragen tot de vorming van Friedrich's hoofd en hart.

Prinses Augusta van Saksen Weimar bracht in het paleis van haren Pruisischen gemaal, waar de Muzen tot op dien tijd ongenoode gasten waren, de traditiën mede van het kunstlievende hof van haren vader. Zij heeft haren echtgenoot wel niet tot een Maecenas kunnen maken — de prins van Pruisen is, ook later als keizer Wilhelm, nooit iets anders dan een officieele bewonderaar der schoone kunsten geweest — maar zij verzamelde om zich heen een kleinen kring van gelijkgezinden en was er zeer op gesteld, dat bij al de vereering van het ideale, die men zich daar ten doel stelde, de hoffelijke traditiën van de oude Fransche school niet uit het oog werden verloren. Zoo kwam er in den kring der prinses — *Vieux-Saxe* en *Vieux-Sèvres* tegelijk — een eenigzins precieuse toon, die weinig naar den smaak was van den

vorstelijken echtgenoot, en die daarenboven, in zijn voorliefde voor Franschen geest en Fransch vernuft, een eenigszins Voltairiaansch tintje kreeg, waarmede de even orthodoxe als conservatieve prins Wilhelm zich nooit kon verzoenen. Toen dan ook later de positie van den prins, na zijn optreden als prins-regent en als koning, van dien aard was geworden, dat de echtgenooten zich vrijer konden bewegen, ging ieder van hen zijns weegs, zonder dat de officieele verhouding werd verstoord. De meerdere aesthetische ontwikkeling der prinses en haar zin voor het wetenschappelijke openbaarden zich in de keuze der leermeesters, aan welke de zorg voor de opvoeding van prins Friedrich Wilhelm werd opgedragen. Onder deze leermeesters nam de humane, veelzijdig ontwikkelde geleerde Ernst Curtius eene eerste plaats in. Tegelijker tijd toonde echter de koningin, dat zij de Pruisische traditie wist te eeren; nog voor dat de tijd was gekomen, waarop het eigenlijke militaire onderwijs van haar zoon zou beginnen, liet zij dezen onder leiding van den onderofficier Bludau vlijtig exerceeren, en op zijns vaders verjaardag (22 Maart 1839) presenteerde zich de zevenjarige prins als volleerd rekruut, en bracht in militaire houding het gewone rapport uit: »Potsdammer poortwacht. Op de wacht en de posten niets nieuws! De wacht bestaat uit 1 onderofficier, 1 hoornblazer en 78 grenadiers." Daarop verrichtte de prins met zijne beide kameraden Rudolf Von Zastrow en Adolf Von Königsmark de handgrepen, tot volkomen tevredenheid van den strengen vader, — hetgeen niet weinig wilde zeggen.

Omtrent Friedrich Wilhelm's vader, den lateren keizer Wilhelm, mogen wij verwijzen naar de vroeger in de *Mannen van Beteekenis* verschenen levensschets. Kenmerkend is het zeker, dat dezelfde schrijver, prof. Wilhelm Müller, die, nog bij het leven van den ouden keizer, sprak over »het reusachtig beeld van een enkel persoon, waarbij de geheele

omgeving slechts decoratie (*Staffage*) is", dezer dagen in eene levensschets van keizer Friedrich van diens vader slechts deze magere karakteristiek gaf: »Prins Wilhelm was van alle takken van den militairen dienst uitnemend op de hoogte; hij had een fijn gevoel voor militaire eer, bezat een praktisch verstand, dat slechts naar het bereikbare streefde en eene zeldzame getrouwheid aan zijn plicht; hij was vervuld met de beginselen van zijn grooten voorzaat, die zichzelf den eersten dienaar van den staat had genoemd." Wij houden de laatste karakteristiek voor juister dan de eerste, en gelooven dat Duitschland's eerste keizer door het nageslacht zal worden beschouwd als een man van rechtschapen zin en van groot plichtbesef, die verstandig genoeg was om zich te laten leiden door een staatsman als Bismarck, een militair als Roon en een strateeg als Moltke; die zich, niet zelden tegenstrevend, meer of minder gereedelijk schikte in de banden, welke de constitutie hem aanlegde; die steeds in zijn hart het Pruisische koningschap veel hooger heeft gesteld dan de waardigheid van Duitsch keizer, en die dus bij hen, die zich niet door den uiterlijken, dikwijls geleenden glans der kroon laten verblinden, meer achting dan sympathie moest wekken. De vader heeft echter zijnen zoon, door eigen voorbeeld, ééne groote eigenschap kunnen leeren: het plichtbesef, dat bij den eersten op hoogen leeftijd nog zoo krachtig was, heeft den laatste ook onder de moeielijkste en meest ontmoedigende omstandigheden niet verlaten. Overigens waren de punten van sympathie en van aanraking tusschen de beide vorsten niet talrijk, en sedert 1863 heeft er tusschen koning Wilhelm en diens rijkskanselier aan de eene zijde, en den kroonprins aan den anderen kant eene verwijdering bestaan, die nooit geheel is weggenomen, maar in de laatste jaren veeleer een telkens scherper karakter heeft verkregen. De koning van Pruisen heeft de militaire talenten van zijn zoon erkend en gewaardeerd, maar zijne politieke inzichten stonden in vele gevallen lijnrecht tegen-

over die van den kroonprins, en daar de koning (later keizer) bijna altijd den gevreesden rijkskanselier op zijne hand, of juister gezegd, achter de hand had, gelukte het den kroonprins slechts in zeer zeldzame gevallen, eenigen invloed op de leiding van zaken uit te oefenen.

Dit onwillekeurige antagonisme tusschen vader en zoon lag ten deele in beider karakter, ten deele in den aard der zaak, maar vooral in de politieke neigingen van den kroonprins, die in de oogen van zijn vader idealistisch, en dus onpraktisch en gevaarlijk waren. Het verschil in karakter bespraken wij reeds met een enkel woord: een zekere bekrompenheid van opvatting, gepaard aan een levendig besef van het goddelijk recht der koningen, bij den ouderen vorst; eene groote ontvankelijkheid, gepaard met eerbied voor de rechten van het volk, bij den jongeren. Het antagonisme was echter ook natuurlijk, omdat het onvermijdelijk is tusschen koning en troonopvolger. De laatste is de hoop van de toekomst, en zijn naam is dus, zelfs zijns ondanks, het vereenigingspunt voor allen, die met de bestaande toestanden ontevreden zijn, tenzij hij zich onttrekt aan alle staatkundige bemoeiingen. En dit laatste heeft de kroonprins Friedrich Wilhelm zeer zeker nooit gedaan.

Keizer Friedrich is gedurende zijne korstondige regeering door sommigen, voor wie zijne troonsbestijging eene bittere teleurstelling was, *Friedrich der Britte* genoemd in plaats van *Friedrich der Dritte*. De schampere spot was dubbel ongepast, omdat zij gericht was tegen de vrouw, wier volhardende en zelfopofferende liefde den doodzieken keizer in de laatste maanden van zijn leven de eenige oogenblikken van geluk had bezorgd. Doch op den bodem van deze hatelijkheid lag eene gedeeltelijk juiste gedachte. Friedrich Wilhelm, de kroonprins, stond in zijne politieke opvattingen bijna geheel op Engelschen bodem; of dit echter ook met keizer Friedrich het geval zou zijn geweest, is zeer te be-

twijfelen. De kroonprins was, door eigen neiging gedreven, de gewillige discipel geworden van zijn Engelsche schoonouders, koningin Victoria en prins Albert, — maar vooral van zijne vrouw, ofschoon deze negen jaren jonger was dan hij zelf.

Volgens de diplomatieke en genealogische jaarboeken laat zich het leven van den overleden keizer verdeelen in vier perioden. Hij was van 1831 tot 1861 »prins Friedrich Wilhelm van Pruisen"; van 1861 tot 1871 »Friedrich Wilhelm, kroonprins van Pruisen"; van 1871 tot 1888 »Friedrich Wilhelm, kroonprins van Pruisen en van het Duitsche Rijk" en in 1888, gedurende drie maanden, »Friedrich III, Duitsch keizer en koning van Pruisen."

In de eerste dezer perioden valt slechts ééne gebeurtenis van overwegend belang te vermelden: 's prinsen verloving en zijn huwelijk.

In het jaar 1851 bezocht prins Friedrich Wilhelm, in gezelschap van zijne ouders en van zijne zuster (later de grootheertogin van Baden) de hoofdstad van Engeland, om daar de opening der internationale tentoonstelling bij te wonen. Het had groote moeite gekost, den regeerenden koning van Pruisen, Friedrich Wilhelm IV, te bewegen om zijne toestemming te geven tot deze reis; de zwakke monarch, die nooit recht bekomen is van den schrik der revolutie van 1848, bij welke hij zulk een droevig figuur maakte, verbeeldde zich, dat zulk eene tentoonstelling een *rendez-vous* zou worden voor samenzweerders uit alle oorden der wereld. De Engelsche koningin Victoria schreef bij deze gelegenheid in haar dagboek: »De goede Stockmar kwam bij mij, en ik sprak met hem over de tentoonstelling en over onze gasten, over prins Wilhelm van Pruisen, die zoo vast als ooit staat in zijne constitutioneele begrippen en hoogst verontwaardigd is over alles wat in Berlijn gebeurd is en nog gebeurt, en over den jongen prins (Friedrich Wilhelm), die zoo goed en zoo beminnelijk is." Een tweede bezoek aan Engeland

werd gebracht in het jaar 1855, en had ten doel, voor prins Friedrich Wilhelm de hand te verwerven van de oudste (nog niet vijftienjarige) dochter van koningin Victoria. Op 14 September kwam de prins te Balmoral in de Schotsche Hooglanden, en zes dagen later werd het aanzoek gedaan. De ouders van prinses Victoria waren met het plan zeer ingenomen, doch waren van oordeel, dat hunne dochter voor eene *affaire de cœur* nog veel te jong was; dat de prins moest wachten tot de kleine Victoria — Vicky, zooals men haar in den familiekring noemde — hare belijdenis had gedaan, hetgeen in Maart 1856 zou geschieden, en dat het huwelijk eerst na den zeventienden verjaardag van de prinses zou plaats hebben.

De prins-gemaal was niet minder dan koningin Victoria ingenomen met zijn aanstaanden schoonzoon. Op 20 September schreef hij: »De prins heeft een zeer goeden indruk op mij gemaakt. Groote rondborstigheid, openhartigheid en eerlijkheid zijn de bijzonder in het oog vallende eigenschappen van zijn karakter. Hij schijnt vrij van vooroordeelen te zijn en welmeenend in hooge mate; persoonlijk deelde hij mij mede dat hij zich zeer tot Vicky aangetrokken voelde. En dat deze er niets tegen zal hebben, houd ik voor zeer waarschijnlijk."

»Vicky" was niet in het geheim genomen, maar schijnt met vrouwelijken takt dit geheim spoedig te hebben geraden. Want op 29 September schrijft prins Albert: »De prins is wezenlijk verliefd en de kleine meid doet haar best om een goeden indruk te maken." Doch de consigne was nog in acht genomen, en de jeugdige gast had geen woord gesproken. Denzelfden dag echter zou dit nog geschieden, en des avonds schreef koningin Victoria in haar dagboek:

»Heden heeft zich onze lieve Victoria verloofd met prins Friedrich Wilhelm van Pruisen, die sints den 14den bij ons logeert. Reeds op den 20sten was hij met zijn aanzoek tot ons gekomen, maar om haren jeugdigen leeftijd aarzelden

wij nog, of hij nu reeds met haar zou spreken, of wachten zou tot hij terug kwam. Wij besloten echter tot het eerste. Toen wij nu van middag den Craig-na-Ban opreden, brak hij een takje witte heidebloemen af (die geluk beduiden), gaf haar dat, en knoopte daaraan op den terugweg, den Glen-Girnoch afdalend, eenige aanduidingen vast van zijn hopen en wenschen, dat weldra zou worden vervuld."

Drie dagen later schreef prins Albert: »De jongelui zijn doodelijk van elkander. De reinheid, de onschuld en de onzelfzuchtigheid van den jongen man zijn treffend geweest. . ."

In Engeland toonde men zich weinig ingenomen met de verloving van de koningsdochter met den Duitschen prins. De *Times* schreef zelfs een vinnig artikel daar tegen en noemde de Hohenzollerns eene »miserabele" dynastie, eene qualificatie, die, hoe onbeleefd ook, door de geschiedenis van Pruisen gedurende de laatste jaren wel eenigszins gewettigd werd. In Duitschland daarentegen werd de tijding met blijdschap begroet. Vooral in liberale kringen hechtte men veel waarde aan eene verbintenis met het vrijzinnige Engeland en verwachtte daarvan een gunstigen invloed op het constitutioneele leven in eigen kring. Doch de toenmalige regeeringspartij in Pruisen, die de gehoorzame dienares was van den czar, was over de huwelijksplannen weinig gesticht. En zij had van haar standpunt groot gelijk, want de later openbaar gemaakte briefwisseling tusschen prins Friedrich Wilhelm en zijn aanstaanden schoonvader bewees, dat de prins in zijn afkeer van het reactionaire régime-Manteuffel door den Engelschen prins-gemaal niet weinig werd versterkt.

Prinses Victoria had van haren vader eene zeer zorgvuldige, maar ook zeer eigenaardige opvoeding ontvangen. De vader regelde de bezigheden en de studiën zijner dochter tot in de kleinste bijzonderheden en oefende haar in het zelfstandig denken door haar reeds zeer vroeg historische en politieke onderwerpen schriftelijk te laten behandelen. Een

Fransch blad deelde dezer dagen, als het toppunt van merkwaardigheid, mede, dat de prinses, toen zij reeds gehuwd was, »entre deux grossesses" voor haren vader eene memorie van 80 bladzijden *in folio* opstelde over de verantwoordelijkheid der ministers; hetzelfde blad verzekert, dat Victoria meer wist, dan alle Duitsche prinsessen te zamen. Zeker is het, dat de tegenwoordige keizerin-weduwe Friedrich eene buitengewoon begaafde en ontwikkelde vrouw is, en zich reeds op zeer jeugdigen leeftijd door veelheid van kennis en helderheid van verstand heeft onderscheiden. Laat ons dadelijk hierbij voegen, dat zij gedurende de dertig jaren van haar huwelijk haren man steeds op de handen heeft gedragen en eene voorbeeldige huismoeder is geweest.

De Engelsche prins-gemaal liet natuurlijk de gelegenheid niet ongebruikt voorbijgaan, om den sympathieken aanstaanden schoonzoon lessen te geven, welke diens politieke opvoeding moesten voltooien, zij het dan ook in een niet zeer Pruisischen geest. Onder Friedrich Wilhelm IV en diens minister Von Manteuffel beleefde in Pruisen de politieke reactie, gepaard met huichelachtige vroomheid en zinledigen vormendienst, een tijdperk van grooten bloei. En in die dagen (November 1855) schreef prins Albert aan den vermoedelijken erfgenaam van den Pruisischen troon:

»Mijn beste Fritz! Ik dank u van ganscher harte voor uwen laatsten brief. De toestand van Pruisen, zooals ge mij dien beschrijft, geeft veel stof tot nadenken. De plannen, door de reactionnaire partij ontworpen, de middelen bij de verkiezingen toegepast, kunnen de monarchie in gevaar brengen. Ik vraag mij af, welke de plichten zullen zijn van het opkomend geslacht, dat deze drakentanden ziet zaaien. En het antwoord, dat ik mij geef, kan niet anders zijn dan dit: de zedelijkheid, het geweten, de vaderlandsliefde maken het dien jongeren tot plicht, niet lijdelijk te blijven toezien bij den moord, aan eene bezworen grondwet gepleegd. Wat

ik in zulke gevallen zou doen? Ik zou niet aarzelen. Ik zou plechtig protesteeren, niet in een geest van oppositie tegen de regeering, maar om het recht te verdedigen van hen, wier rechten onafscheidelijk zijn van de mijne, de rechten van mijne natie en van mijn volk, en om mijn geweten vrij te houden van elk vermoeden van medeplichtigheid in dit vervloekte werk. Ten einde aan zulk een stap den schijn van het jagen naar populariteit te ontnemen, zou ik aan de personen, dien het geldt, in vertrouwen mededeelen, dat ik in een gegeven geval mij verplicht zou achten, tot zulk een maatregel over te gaan; ik zou daarvan voor mijne goede vrienden geen geheim maken en voortgaan met in schijnbaar goede verstandhouding met de regeering te leven. Ik ben overtuigd dat zulk eene houding aan de kwalijk gezinden" — dus aan de ministers! — »eenige vrees zou inboezemen; zij zou er toe medewerken, om de natie de hoop te doen behouden, die de beste grondslag is voor het geduld."

Een even scherp oordeel sprak prins Albert uit over de Pruisische bureaucratie, in welker geheimenissen zijn aanstaande schoonzoon destijds werd ingewijd. »Als gij een tijd lang in die bureaux hebt gewerkt" — zoo schreef hij — »dan zult gij de waarheid erkennen van Oxenstierna's woorden: »Mijn zoon, gij zult met verbazing bemerken, door welke domooren de zaken dezer wereld worden geleid." Ik vrees, dat niemand zich moeite zal geven om u de beginselen duidelijk te maken, tot welke die zaken kunnen worden teruggebracht. Integendeel, men zal u — wellicht opzettelijk — overstelpen met de massa der *détails*, met »het werk", zooals zij dat noemen....."

Hadden koningin Victoria en haar gemaal hunne bezwaren tegen het openbaar maken der verloving hunner dochter terzijde gesteld, de bedenkingen tegen een te vroegtijdig huwelijk werden door hen gehandhaafd. Eerst in Januari 1858 werd de echtverbintenis te Windsor gesloten. Vóór dien tijd

bracht de prins nog een bezoek aan de Tuileriën; interessant is, wat keizerin Eugénie over hem schreef:

»De prins is een lang, knap man, bijna een hoofd grooter dan de keizer, slank, blond, met een strookleurigen knevel, een Germaan, zooals Tacitus hem zou beschrijven, vol ridderlijke hoffelijkheid, niet zonder een trek, die aan Hamlet doet denken... Zijn begeleider, een zekere generaal Moltke (of zoo iets) is een heer die weinig spreekt, maar alles behalve een droomer, steeds gespannen en spannend, en verrassend door de meest treffende opmerkingen... Het is een imponeerend ras, die Duitschers. Louis zegt, dat zij het ras der toekomst zijn. *Bah, nous n'en sommes pas encore là!*"

* * *

Op 2 Januari 1861 overleed Friedrich Wilhelm IV; zijn broeder, de prins-regent, werd koning van Pruisen, en liet de gelegenheid niet voorbijgaan, om zijn politiek standpunt aan de natie duidelijk te maken. Koning Wilhelm sprak bij zijne kroning te Königsberg zoo weinig mogelijk over de constitutie, maar des te meer over de kroon, die hij van God had ontvangen, over het koningschap bij de gratie Gods. In Juli van hetzelfde jaar was de koning gelukkig ontkomen aan den moordaanslag van Oskar Becker; de misdadiger gaf als zijne beweegreden op, dat de koning volgens zijne overtuiging, niet in staat was om zijne taak ten opzichte van de Duitsche staatkunde te vervullen; hij wilde daarom den koning uit den weg ruimen, en daardoor *diens opvolger* in de gelegenheid stellen, om Pruisen beter aan zijne roeping te doen beantwoorden. De gedachte, die Oskar Becker openlijk uitsprak, was, zij het dan ook in meer onschuldigen vorm, in de harten van velen; de kroonprins was, hoe bescheiden hij zich op den achtergrond hield, de hoop van het meer vrijzinnige gedeelte der natie. De volgende jaren maakten den indruk nog sterker, dat tusschen vader en zoon, althans tusschen den laatsten en de raadslieden der

kroon, op politiek gebied een onoverkomelijk antagonisme bestond. De taaie volharding, waarmede de koning de door hem noodig geachte reorganisatie van Pruisen's strijdkrachten tegen den wil der vertegenwoordiging doorzette, gaf aanleiding tot het bekende constitutioneele conflict, dat in 1863 door de benoeming van den heer Von Bismarck tot minister-president eene buitengewone scherpte verkreeg. Op 1 Juli 1863 werden de beruchte koninklijke besluiten betreffende de pers afgekondigd, eene copie van het Napoleontische stelsel van waarschuwingen en schorsingen langs administratieven weg. De maatregel was in lijnrechten strijd met de allerduidelijkste bepalingen der grondwet, en deed een storm van verontwaardiging opsteken.

De kroonprins bevond zich destijds met zijne gemalin op eene inspectie-reis in de provincie Oost-Pruisen. Toen hij te Danzig kwam, werd hij daar door den eersten burgemeester Von Winter ontvangen met eene toespraak, waarin de redenaar zijn leedwezen uitdrukte over de verwijdering, die tusschen de regeering en een deel der natie was ontstaan, maar als Pruisisch ambtenaar van den ouden stempel — hij was te Berlijn president van politie geweest — onvoorwaardelijk voor de eerste partij koos. Het antwoord van den kroonprins zal den Pruisischen bureaucraat niet weinig hebben verbaasd. »Ook ik" — zoo zeide de vorst — »betreur het zeer, dat ik hier ben gekomen in een tijd, waarop tusschen de regeering en het volk een conflict is ontstaan, waarvan ik met de grootste verrassing heb kennis genomen. Ik heb van de verordeningen, die daartoe aanleiding hebben gegeven, niets geweten. Ik was afwezig en heb niet deel genomen aan de beraadslagingen, welke tot die besluiten hebben geleid." Tegelijkertijd echter wilde de prins doen uitkomen, dat het de regeering was, en niet zijn vader, die hij wantrouwde, want hij besloot met de woorden: »Wij allen echter, en in de eerste plaats ik zelf, die de lands-

vaderlijke bedoelingen en de edelmoedige gezindheid van den koning het best ken, wij allen vertrouwen vast, dat Pruisen onder den scepter van Zijne Majesteit gevoerd wordt tot die grootheid, waartoe de Voorzienigheid het heeft bestemd." En toen kort daarop een exemplaar van de bedoelde koninklijke besluiten in handen van den kroonprins was gekomen, protesteerde hij in een schrijven aan den heer Von Bismarck op de meest nadrukkelijke wijze tegen een maatregel, dien hij strijdig met de grondwet noemde.

De Duitsche bladen durfden van de eerlijke en vrijmoedige taal van den kroonprins geen melding maken, maar de *Times* zorgde er voor, dat het incident wereldkundig werd. De indruk van 's prinsen woorden was, ook buiten de grenzen van zijn land, zeer groot. Te Berlijn was men woedend. De adjudant van den kroonprins, kapitein Von Schweinitz (thans generaal en Duitsch gezant te St. Petersburg) werd naar Berlijn ontboden en door den koning rechtstreeks aansprakelijk gesteld voor het openbaar maken van de door den kroonprins gesproken woorden. Men zond den heer Von Schweinitz naar Stettin, waar hij, hoezeer hij ook zijne onschuld betuigde, door generaal Von Steinmetz werd in hechtenis genomen. Doch nauwelijks was dit ter oore gekomen van den kroonprins, of deze nam op de edelmoedigste wijze alle schuld op zich, en verklaarde, dat zijn adjudant part noch deel had aan hetgeen men te Berlijn majesteitsschennis geliefde te noemen. De koning en de ministerraad dachten er ernstig over, den prins eene disciplinaire straf op te leggen, doch bij nader inzien bepaalden zij zich tot eene berisping. De prins antwoordde, dat hij bij zijne meening bleef, doch dat hij bereid was al zijne ambten en betrekkingen neder te leggen, in welk geval hij den koning verzocht, hem eene residentie aan te wijzen of hem de keuze daarvan over te laten. Zoover kwam het nu wel niet, maar de kroonprins ontving een wenk, om zich voorloopig niet aan het hof te vertoonen.

Zeven-en-twintig jaren lang heeft Friedrich Wilhelm moeten boeten voor de door hem te Danzig aan den dag gelegde zelfstandigheid. De heer Von Bismarck behoort tot de lieden, die niets vergeven en niets vergeten. Koning Wilhelm's niet zeer krachtige persoonlijkheid kwam steeds meer onder den invloed van zijn minister-president, en deze had begrepen, dat hij zijn doel slechts zou kunnen bereiken en zich in zijne positie slechts zou kunnen handhaven, als hij den kroonprins op den achtergrond hield. Hierin is hij volkomen geslaagd. Wie het betwijfelt, leze, wat Friedrich Wilhelm, tien jaren later, toen hij in den Fransch-Duitschen oorlog een der drie Duitsche legers kommandeerde, en dus recht had om aan de gewichtigste politieke beraadslagingen deel te nemen, in zijn dagboek schreef:

»Men heeft mij, als gewoonlijk, weder van alles onkundig gelaten."

De heer Von Bismarck zelf heeft kort geleden zijne houding tegenover den kroonprins gemotiveerd door te verklaren, dat hij geen verlof had, om met hem over meer intieme politieke vraagstukken te spreken, omdat de koning vreesde voor indiscretiën van de zijde van het Engelsche hof. De groote staatsman, die in den regel de verantwoordelijkheid voor zijne daden ten volle aanvaardt, schuift haar in dit geval op den dooden keizer Wilhelm, dien men niet meer als getuige kan oproepen. Dat Wilhelm I voor zijn zoon, en vooral voor zijne schoondochter, eenigszins bevreesd is geweest, mag men gerust aannemen. Waarschijnlijk heeft hij in zijn hart den Engelschen prins-gemaal, die hem raadde »steun te zoeken in de macht van de door vrije discussie gevormde en gelouterde openbare meening", gehouden voor een man, die door het liberale vergif was bedorven en onvatbaar gemaakt voor het besef van de hooge roeping en de heilige rechten der kroon; waarschijnlijk heeft hij zijne schoondochter, wier gezond verstand de verouderde traditiën in een belachelijk daglicht deed ver-

schijnen en wier degelijke, burgerlijke eenvoudigheid kwalijk strookte met de preutsche en vormelijke stijfheid van het Pruisische hof, gehouden voor eene lastige *savante*, en onder den indruk verkeerd, dat deze Engelsche vrouw nooit eene Duitsche prinses zou worden. Waarschijnlijk heeft hij dus den grooten invloed, dien deze beide personen op den kroonprins hadden verkregen, voor noodlottig en zelfs voor gevaarlijk gehouden.

Maar al is dit het geval geweest; het zou niet voldoende zijn om de verhouding van den vader tot den zoon te verklaren, wanneer men niet tevens wist, dat de heer Von Bismarck sedert 1862 heer en meester in Pruisen is geweest. Zoodra de ijzeren hand van den kanselier een oogenblik ophield te drukken, was de verstandhouding tusschen vader en zoon dadelijk weder hartelijk. De heer Von Bismarck zelf heeft medegedeeld, dat hij in 1866 de tusschenkomst van den kroonprins heeft moeten inroepen, om den koning te bewegen, de resultaten van den gelukkigen oorlog tegen Oostenrijk niet door het voorschrijven van te harde vredesvoorwaarden in de waagschaal te stellen. Professor Delbrück, die als onderwijzer geruimen tijd aan het hof van den kroonprins verkeerde, heeft uit diens mond het verhaal van dit historisch incident opgeteekend. »Keizer Friedrich" — zoo verhaalt de hoogleeraar — »hechtte groot gewicht aan de bemiddelaarsrol, die hij als kroonprins bij de onderhandelingen te Nicolsburg had gespeeld. »Gij weet," — zeide hij — »dat mij de *Bismarckerei* van den conflict-tijd geweldig tegen de borst stuitte; maar toen het heil van het vaderland op het spel stond, ging ik naar Bismarck en verzekerde hem, dat hij op mijn steun kon rekenen. Toen ik te Nicolsburg den steilen heuvel opklom, waarop het slot ligt, kwam ik halverwegen generaal Von Moltke tegen, die tot mij zeide: »Gij vindt boven alles in de ergste verwarring; de koning en Bismarck willen elkander niet meer zien. De keizer van Oostenrijk heeft, door bemiddeling van keizer Napoleon, den vrede aangeboden, maar

de integriteit van Saksen als voorwaarde gesteld. Dat wil de koning niet toegeven." Toen ik boven kwam, vond ik den toestand werkelijk zoo; de koning en Bismarck hadden zich, elk in zijn kamer, opgesloten, en geen van hen beiden wilde naar den ander gaan. Ik trad nu op als bemiddelaar. Er werd een krijgsraad belegd, en de zaak werd besproken. Toen keerde de koning — *het was de eenige keer dat hij dit gedaan heeft* — zich tot mij, en zeide: Spreek gij in naam van de toekomst!"

Wanneer overigens de heer Von Bismarck in zijn schrijven over het dagboek van den kroonprins beweert, dat de sympathie van het Engelsche hof in 1870 geheel aan de zijde van Frankrijk was, dan wordt dit wederlegd door hetgeen koningin Victoria op 2 October 1870 in haar dagboek schreef. Daar lezen wij: »Dr. Macleod gaf ons een heerlijke preek over den oorlog, en zonder Frankrijk te noemen, zeide hij genoeg om iedereen te doen begrijpen wat hij bedoelde, toen hij erop wees, hoe God boosheid, en ijdelheid, en zinnelijkheid zou straffen; en de hoofdstukken, die hij voorlas, uit Jesaja XXVIII, en uit Ezechiël, en Amos, en een van de Psalmen, waren werkelijk allermerkwaardigst, omdat zij zoo toepasselijk schenen op Frankrijk. Het was alles bewonderenswaardig en hartroerend. Schoon waren ook de gebeden, waarin hij sprak over de zieken, de gewonden, de stervenden, het slagveld, over mijn schoonzoons en mijn dochters. Toen wij tehuis kwamen waren wij allen diep onder den indruk."

Indien men zich de moeite geeft, de eerste vier verzen van het aangehaalde hoofdstuk van Jesaja na te lezen zal men reeds voldoende overtuigd zijn, dat Dr. Macleod, wiens leerrede door de koningin zoo werd geprezen, bijzonder weinig sympathie gevoelde voor het ongelukkige Frankrijk.

Toen in het jaar 1864 de oorlog met Denemarken uitbrak, bleek het, dat de kroonprins bij de regeering geen *persona grata* was. Het opperbevel van de gecombineerde

Pruisische en Oostenrijksche legers werd toevertrouwd aan den ouden maarschalk Wrangel, en dat van de Pruisische troepen aan prins Friedrich Karl, die slechts twee jaren ouder was dan de kroonprins. Deze laatste trok wel mede te velde, maar zonder eenig kommando. Men heeft later beweerd, dat hem de ondankbare taak was opgedragen, mogelijke botsingen tusschen de Pruisische en de Oostenrijksche autoriteiten te voorkomen, en dat hij dus eene politieke rol te vervullen had. Intusschen legde de prins juist in dezen veldtocht den grondslag van zijne buitengewone populariteit bij het leger, en hieraan was het zeker toe te schrijven, dat hem twee jaren later, in den oorlog tegen Oostenrijk, het bevel over de derde armee werd opgedragen.

Wanneer vorstelijke personen het bevel voeren over eene belangrijke legerafdeeling, wordt hun in den regel een hooggeplaatst militair van erkende bekwaamheid als hoofd van den generalen staf toegevoegd. Het is in zulke gevallen moeielijk, dikwijls zelfs onmogelijk uit te maken, aan wien eigenlijk de verdiensten van de leiding moeten worden toegeschreven. Dat de kroonprins echter in den oorlog van 1866 werkelijk eene zelfstandige rol heeft gespeeld, blijkt uit het feit, dat generaal Von Blumenthal, de chef van zijn generalen staf, in een particulieren brief, die door de Oostenrijkers werd onderschept, eene niet zeer gunstige kritiek over de leiding van de derde armee uitoefende. De brief van den generaal, die natuurlijk allerminst voor openbaarheid was bestemd, werd gepubliceerd, en maakte op den kroonprins, zooals te begrijpen is, geen aangenamen indruk. Doch toen in 1870 de oorlog aan Frankrijk werd verklaard, werd hem, op zijn uitdrukkelijk verlangen, opnieuw generaal Von Blumenthal als chef van den generalen staf toegevoegd, en achttien jaren later was een der eerste regeeringsdaden van keizer Friedrich de benoeming van den even verdienstelijken als openhartigen generaal tot veldmaarschalk.

Men weet, dat de geforceerde marsch en de tijdige aankomst van de onder het bevel van den kroonprins staande legerafdeeling op het slagveld van Königgrätz de krijgskans ten voordeele van de Pruisen deed keeren. Op den avond van dien gedenkwaardigen dag heeft de kroonprins zijne indrukken opgeteekend met denzelfden eenvoud en dezelfde oprechtheid, die zijn geheele leven kenmerkte. Zie hier een deel van hetgeen de kroonprins toen schreef:

»Naast eene nog vurende batterij, omgeven door de manschappen van mijn Oost-Pruisisch regiment, overzag ik het zich over drie mijlen uitstrekkende slagveld, en verkreeg de zekerheid, dat de zege ons was, en dat de vijand zich overal terugtrok.

»Zulke oogenblikken moet men beleven; beschrijven kan men ze niet! Warme dankgebeden stegen tot God omhoog, ik zou bijna zeggen stootgebeden, want men moet zich dan weder in den toestand verdiepen, overal rondzien en opletten, en men mag tenauwernood een blik werpen op den met dooden en gewonden bezaaiden bodem, waarop oude bekenden, die men zoo pas nog vroolijk en welgemoed tot den strijd zag oprukken, uitgestrekt liggen. Beneden ons, om Rosberitz, woedde nog de strijd; maar hij droeg reeds het duidelijke karakter van een gevecht met eene zich terugtrekkende achterhoede, waarbij op mijn linkerflank, dicht bij Königgrätz, (generaal Von) Boyen druk bezig was en ook het geschut der vesting begon mede te werken.

»De lucht begon op te klaren, en zonnestralen vielen op de bloedige kampplaats. Juist toen mij de heldendood werd gemeld van den luitenant-generaal Von Hiller en van diens tweeden adjudant, den veelbelovenden luitenant Theiszen van het vierde garde-regiment te voet, hoorde ik hoera roepen. Wij dachten, dat de koning kwam; maar het was Fritz Karl.

»Reeds van verre wuifden wij elkander met onze petten toe, en omhelsden elkander vervolgens onder het hoera-roepen der manschappen van mijn rechter- en zijn linkervleugel, die

te zamen vol geestdrift een hoera op den koning uit brachten. Ook zulk eene begroeting moet men beleven: voor twee jaren omhelsde ik hem bij Düppel als overwinnaar, — thans waren wij beiden overwinnaars, en nadat zijne troepen moeielijke uren hadden doorleefd, had ik met mijn leger de beslissing van dezen dag bewerkt.

»Mijne gedachten waren nu bij mijne vrouw, mijne kinderen, mijne moeder en mijne zuster. Onze (drie weken te voren) overleden kleine Sigismund stond mij voor oogen, alsof zijn dood de voorbode had moeten zijn van eene groote gebeurtenis in mijn leven. Maar overwinningen vergoeden niet het verlies van een kind; integendeel, de knagende smart doet zich onder zulke omstandigheden eerst recht gevoelen.

»Doch ik moest mij zelf herinneren, dat het nu geen tijd was, om aan gevoelens, van welken aard dan ook, toe te geven, maar dat al mijne gedachten moesten gericht zijn op den verslagen vijand en op het behoorlijk gebruik maken van de bevochten overwinning."

Hoe verheffend de gedachte aan de schitterende overwinwinning ook mocht wezen, hij maakte den kroonprins niet blind voor de gruwelen van den oorlog. »Het is verschrikkelijk" — zoo schrijft hij — »over een slagveld te rijden, en de ontzettende verminkingen, die men te zien krijgt, laten zich niet beschrijven. De oorlog is toch iets vreeselijks, en hij, die dien aan de groene tafel met een pennestreek doet uitbreken, weet niet, waartoe hij aanleiding geeft."

Aan den avond van denzelfden dag ontmoette de kroonprins zijn grijzen vader. »Eindelijk" — zoo lezen wij — »na veel zoeken en vragen, vonden wij den koning; ik meldde hem de aanwezigheid van mijn leger op het slagveld en kuste hem de hand, waarop hij mij omhelsde. Beiden konden wij een tijd lang niet spreken, hij vond het eerst weder woorden en zeide mij, hoezeer het hem verheugde, dat ik tot nu toe succès had gehad, en getoond had, bekwaamheid

voor de leiding te bezitten. Hij had mij, zooals ik door zijn telegram wel zou weten, reeds voor de vorige overwinning de orde »*pour le mérite*" verleend. Maar dit telegram had ik niet ontvangen, en dus overhandigde mij mijn vader en mijn koning op het slagveld, waar ik tot de overwinning had medegewerkt, de hoogste militaire orde. Ik was daardoor diep getroffen; ook op de omstanders scheen het indruk te maken. Het was een wonderschoone avond geworden, en juist toen wij elkander begroetten ging de zon in haar gansche pracht onder...

»Ik voelde, dat voor Pruisen een der meest beteekenisvolle dagen was aangebroken, en bad God, den koning en diens raadslieden voor te lichten, opdat voor het heil en de toekomst van Duitschland de gewenschte gevolgen niet mochten uitblijven. Levendig heb ik dien nacht van mijne vrouw en mijne kinderen gedroomd!"

Het dagboek van 1866, hoe beknopt ook, is rijk in bijzonderheden, die het hart van den kroonprins alle eer aandoen, en het duidelijk maken hoe hij, met zijn onverstoorbaar goed humeur, zijne hartelijke deelneming en zijne benijdenswaardige kalmte, de afgod der troepen werd. Kenmerkend hiervoor zijn de woorden, die hem in 1870, toen hij ook over de Zuid-Duitsche troepen het bevel voerde, door een Beiersch soldaat werden toegevoegd:

»Wenn Eure Königliche Hoheit uns im Jahre 1866 geführt hätten, so würden wir den gottverflixten Preuszen ordentlich das Fell zugerichtet haben!"

De jaren 1870 en 1871 zijn in het leven van den kroonprins ongetwijfeld de belangrijkste geweest. Het aandeel, dat hij heeft gehad aan de groote gebeurtenissen van dezen tijd, aan den Fransch-Duitschen oorlog en het tot stand komen van het Duitsche rijk, is eerst sedert weinige weken volkomen bekend geworden, toen de *Deutsche Rundschau* uittreksels openbaar maakte uit het gedurende die jaren door den prins ge-

houden dagboek. Aan de echtheid der openbaar gemaakte fragmenten kan, naar het ons voorkomt, niet worden getwijfeld. Wel heeft de heer Von Bismarck zulk een twijfel uitgesproken, maar de door hem aangevoerde bedenkingen bewijzen slechts, dat er tusschen hem en den kroonprins op vele punten een belangrijk verschil van opvatting bestond, hetgeen iedereen reeds wist. Overigens hebben zelfs de regeeringsbladen in de laatste weken de echtheid van de fragmenten toegegeven. Toch is, op last van de regeering, beslag gelegd op de uitgave van het dagboek, terwijl de oud-hoogleeraar Geffcken, die het handschrift aan de redactie van de *Deutsche Rundschau* had medegedeeld, in hechtenis is genomen. Uit dit alles blijkt alleen, hoe onaangenaam en ongewenscht het voor de tegenwoordige regeering is, dat de nobele figuur van keizer Friedrich in het volle licht verschijnt en dat hem de eer wordt gegeven, die hem toekomt en waarvan anderen zich een al te groot deel hadden toegeëigend.

»Vertrouwde vrienden en naaste bloedverwanten" — zoo schreef een vrijzinnig Duitsch blad kort na de openbaarmaking der dagboek-fragmenten — »hebben misschien keizer Friedrich steeds zoo gekend, als hem zijne eigene aanteekeningen kenschetsen, maar tegenover wijdere kringen legde de kroonprins zichzelf in zijne uitlatingen de strengste beperking op. Wat echter van mond tot mond ging over zijn echt-Duitschen zin, zijne streng constitutioneele denkbeelden, zijne vrijzinnige begrippen, was niet als onbetwistbaar juist bevestigd. Doch thans vernemen wij na zijn dood van hem zelf op authentieke wijze, wat hij heeft gedacht en gedaan, gewild en nagestreefd in de dagen van bange zorgen en van glorierijke overwinningen. Geen vreemde pen heeft zich hiervoor ter beschikking van den koningszoon gesteld. Op dezelfde eenvoudige manier, die voor »onzen Frits" de harten van het geheele volk won, schildert hij groote en kleine voorvallen uit zijne onmiddellijke omgeving."

Het dagboek begint kort voor het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog. Wij vernemen, dat »Bismarck en Moltke de sterkte en de inrichting van het Fransche leger voor niet veel bijzonders hielden," dat koning Wilhelm op 11 Juli slechts het 7de en het 8ste legercorps wilde mobiliseeren, omdat hij binnen 24 uren de Franschen voor Mainz wachtte, maar dat de kroonprins aandrong op de onmiddellijke mobilisatie van het geheele leger en de geheele vloot, omdat geen tijd te verliezen was. »Dit werd aangenomen, en ik deelde het den omstanders mede; de koning omhelst mij, diep aangedaan; wij beiden voelen, wat op het spel staat; hij neemt met mij plaats in het rijtuig; ontvangst vol geestdrift; ik maak den koning opmerkzaam op de »Wacht am Rhein"; op dit oogenblik voelt ieder de plechtige beteekenis der daarbij behoorende woorden."

Men ziet, dat de kroonprins zich niet toelegt op mooi schrijven; de uitdrukking »daarbij behoorende woorden" is zelfs eenigszins onbeholpen. Maar het verhoogt de historische waarde dezer aanteekeningen, dat zij in ongekunstelden vorm zijn neergeschreven, en dat er niet aan gevijld of verbeterd is. Een dagboek verschilt daarin van een spiegel, dat bij het eerste het teruggekaatste beeld juister zal zijn, naarmate aan het slijpen en polijsten minder zorg is besteed. Wij zullen dan ook bij onze aanhalingen den vorm zooveel mogelijk onveranderd laten. Natuurlijk moeten wij ons tot enkele grepen beperken.

16 Juli. Er worden drie legers gevormd; ik krijg het bevel over het Zuid-Duitsche, en heb dus de allermoeielijkste taak, om met deze ons weinig geneigde en niet in onze school gevormde troepen een zoo voortreffelijken tegenstander te bestrijden als het Fransche leger zal zijn, dat lang voorbereid is en zeker dadelijk Zuid-Duitschland zal binnentrekken.

18 Juli. Algemeene geestdrift. Met den koning gereden naar Charlottenburg, op den sterfdag van koningin Louise,

waar wij langen tijd en met een recht bezwaard gemoed aan het graf der grootouders baden; bij het naar buiten gaan zeide ik mijnen vader, dat een oorlog, onder zulke omstandigheden ondernomen, wel moest gelukken. Een rustige namiddag met vrouw en kinderen.

20 Juli. Naar Moltke, die aanraadt, nog niet naar het zuiden te gaan; Bismarck daarentegen raadt, dadelijk en *en clair* de Zuid-Duitsche vorsten per telegraaf te berichten, dat ik in persoon zal komen om mij te melden, omdat de indruk voortreffelijk zal zijn; ik zou dan zoo spoedig mogelijk naar die hoven moeten gaan; de koning stemt toe en de telegrammen worden verzonden.

24 Juli. Doopplechtigheid (van de op 14 Juni geboren jongste dochter van den kroonprins, prinses Sophie). De koning is te aangedaan om het kind te houden. Ernstige plechtigheid. — Wie van ons zal terug keeren? Maar, wij zullen overwinnen! Ik ben geheel voorbereid op het innemen van een reservestelling, die hoofdzakelijk zal moeten werken op de flank van het centrum, want grootere ondernemingen zal ik bezwaarlijk kunnen volbrengen.

27 Juli. Over Neurenberg naar München. Koning Lodewijk in het oogloopend veranderd, zijne schoonheid is zeer verminderd, hij heeft zijn voortanden verloren, bleek, zenuwachtig onrustig in zijn spreken, wacht het antwoord op vragen niet af, maar stelt reeds, terwijl men antwoordt, vragen over geheel andere dingen. Hij schijnt van heeler harte bij de nationale zaak te zijn.

28 Juli. Stuttgart. De koning (van Wurttemberg) neemt mijne melding in stijve, officieele houding aan; de koningin is vriendelijk, bleek, lijdend. Suckart is eerlijk nationaal, Varnbühler stelt zich zeer vaderlandslievend aan... Ontvangst van de overige ministers, van de burgemeesters, van de vertegenwoordigers der nationale partij; de geestdrift bij de afreis maakt mij haast verlegen; men overhandigt mij

een ruiker in de Noord-Duitsche kleuren; welk eene verplichting legt ons de houding van het Duitsche volk op! Het zou verstandig zijn, kleine eigenaardigheden van deze staten te respecteeren, bijvoorbeeld hunne gezanten. Gortschakoff is naar Petersburg ontboden, Rusland zal een waakzaam oog houden op de onzijdigheid van Oostenrijk; Italië is onzeker, heeft geen geld. De verwonderlijke werkeloosheid der Franschen wijst toch op rekenfouten.

29 Juli. Karlsruhe. Onze hoofdgedachte — de kroonprins vond hier in zijn zwager, den groothertog van Baden, een man van gelijke gezindheid — is, hoe men de vrijzinnige ontwikkeling van Duitschland verder zal voeren.

1 Augustus. Wij zijn gereed en zoeken den eersten slag te slaan; wie had dat kunnen verwachten? Cartwright komt uit Italië, de stemming is daar wankelend (over de vraag) van wien Rome het meest te hopen heeft. Ik heb het voorgevoel, dat met dezen oorlog een rustpunt moet beginnen in het leveren van veldslagen en het bloedvergieten; thans echter geldt mijne leuze: »Met God zonder vrees en standvastig voorwaarts!"

Daarop volgen in het dagboek korte mededeelingen over de overwinningen bij Weiszenburg en bij Wörth. Soms bemerkt men de geestdrift van den soldaat. »Het vaandel van het koningsregiment wordt getroffen, drie dragers vielen, totdat sergeant Förster, de bestormenden voorgaande, de hoogte bereikte; ik moest deze zoo roemrijk hooggehouden zegebanier aan mijne lippen drukken." Maar onmiddellijk daarna weder: »Het gruwelijke schouwspel van het slagveld wordt steeds ontzettender." Erkenning der verdiensten van den vijand spreekt uit de woorden: »Mac Mahon's taaie tegenstand, bij het langzaam terugtrekken, was bewonderenswaardig." En dat de kroonprins steeds de politieke zijde der quaestie in het oog hield, blijkt uit hetgeen hij op 6 Augustus schreef: »De medewerking der Zuid-Duitschers heeft het cement ge-

leverd voor de verschillende troepen; de gevolgen zullen van ontzaglijke beteekenis zijn, wanneer wij ons vast willen voornemen, zulk een oogenblik niet ongebruikt te laten voorbijgaan." In denzelfden geest schrijft de prins den volgenden dag: »Met (Freiherr von) Roggenbach herhaaldelijk ernstige gesprekken gehad; ik verzocht hem alleen den inhoud, kort en bondig, liefst in paragrafenvorm, voor mij op te schrijven. Zijn voorslagen zijn der overweging zeer waard, ofschoon ik ze niet volkomen scherp kan noemen, en dikwijls van gansch andere meening ben; dat is natuurlijk, wanneer men van gedachte wisselt over de toekomst van Duitschland in een tijd, waarin de gevolgen der door mij behaalde overwinningen zich nog niet laten overzien. Ik blijf er bij, dat wij, na den vrede te hebben verkregen, ons onmogelijk kunnen tevredenstellen met het eenvoudige voorbereiden van nieuwe pogingen in Duitschen zin, maar dat wij veeleer verplicht zijn, het Duitsche volk een geheel, iets tastbaars aan te bieden, en dat men hiervoor het ijzer der Duitsche kabinetten moet smeden zoolang het heet is."

In het laatste van de maand blijkt reeds duidelijker, wat men meent te zullen verkrijgen. Op 20 Augustus schrijft de kroonprins: »Ontmoeting met den koning te Pont-à-Mousson; hij is gebogen onder onze verliezen. Krijgsraad, Moltke geheel de oude, helder, vastbesloten om tegen Parijs op te trekken. Bismarck gematigd, vooral niet optimistisch; onze voorwaarden zijn Elzas en de oorlogskosten."

Op 3 September, twee dagen na den beslissenden slag bij Sédan, teekent de prins in zijn dagboek aan: »Bismarck bezoekt mij, wij behouden Elzas in Duitsch beheer voor bond en rijk, over het keizerdenkbeeld wordt tenauwernood geproken, ik bemerkte, dat hij daarmede niet onvoorwaardelijk ingenomen was, en wachtte mij er voor, bij hem aan te dringen, ofschoon ik overtuigd ben, dat het daartoe komen moet: de ontwikkeling leidt noodzakelijk daar heen en

kan niet gelegener komen dan door den oorlog." Drie dagen later schrijft de prins: »Mijne hoop is gevestigd op den ernst van het volk, (op den) plicht om het leven van dezen staat en de natie in vrijzinnigen geest te ontwikkelen; wordt thans in de opgewondenheid het rechte oogenblik verzuimd, dan geraken met de werkeloosheid de hartstochten op verkeerde wegen." Een paar dagen later worden weer de gevolgen van den oorlog aangeduid. »Frankrijk is thans voor alle tijden onze natuurlijke vijand, en daarom is het onze plicht het te verzwakken." Eene week later is het niet slechts Elzas, maar ook Lotharingen, dat de overwinnaar zal eischen. Wij lezen: »Elzas-Lotharingen, rijkslanden zonder dynastie, raad van beheer uit de bevolking; het komt er op aan, die provinciën van het groote Fransche staatsverband los te maken, maar haar tevens te laten voelen, dat zij leden zijn van een grooten staat en niet veroordeeld om de »Kleinstaaterei" mede te maken."

Het denkbeeld van een Duitsch keizerrijk vindt in de omgeving van den kroonprins nog niet den bijval, waarop hij had gehoopt. Allerminst bij den man, die de eerste Duitsche keizer zou zijn. Op 30 September schrijft de prins: »Ik spreek met den koning over de keizerquaestie; hij gelooft, dat daarvan in 't geheel geen sprake kan zijn, en beroept zich op de woorden van Dubois-Reymond, dat het met het imperialisme gedaan was, en dat voortaan in Duitschland nog slechts een koning van Pruisen, hertog der Duitschers kan bestaan. Ik wijs hem daarentegen erop, dat de drie koningen (van Beieren, Wurttemberg en Saksen) het voor ons noodig maken, naar het supremaat door den keizer te grijpen; dat de duizendjarige keizers- of koningskroon niets gemeen heeft met het imperialisme; ten slotte wordt zijn verzet zwakker." Doch kort daarop vindt de kroonprins een bondgenoot in den heer Von Bismarck; op *9 October* wordt in het dagboek aangeteekend: »Bismarck richt het oog op de

keizerquaestie, en zegt mij, dat hij in 1866 gedwaald heeft, door die als eene onverschillige zaak te behandelen; hij had toen niet geloofd, dat het verlangen van het Duitsche volk naar de keizerskroon zoo machtig was als thans bleek, en is alleen bevreesd voor eene te schitterende hofhouding, op welk punt ik hem geruststel."

Negen dagen later viert de prins zijn negen-en-dertigsten verjaardag en schrijft: »Deze geheel eenige viering van mijn geboortedag wijst mij vooral op den ernst van de taak, die ik eens op het gebied der Duitsche politiek moet vervullen, want ik hoop, dat ik in de toekomst geen oorlogen meer zal beleven en dat dit mijn laatste veldtocht zal zijn. Ontegenzeggelijk zien velen met vertrouwen op de taak, die, als God wil, eens in mijne handen zal worden gelegd, en ook ik geloof, dat ik haar goed zal kunnen volbrengen, omdat ik weet, dat ik mij het in mij gestelde vertrouwen waardig zal toonen."

Zeer belangrijk is het door den kroonprins onder dagteekening van 13 November vermelde gesprek met Bismarck, ook omdat hetgeen wij hierover aangeteekend vinden, een der motieven schijnen te zijn, die de regeering van keizer Wilhelm II hebben bewogen, om naar aanleiding van de publicatie van het dagboek eene strafrechtelijke vervolging in te stellen. Ziehier wat de prins schrijft:

»Gesprek met Bismarck over de Duitsche quaestie; hij wil er een einde aan maken, maar zet schouderophalend de moeielijkheden uiteen: »Wat zal men tegen de Zuid-Duitschers doen? Is het mijn wensch dat men bedreigingen tegen hen gebruike?" Ik antwoord: »Ja zeker, er is niet het minste gevaar; indien wij beslist en gebiedend optreden, dan zult gij zien, dat ik gelijk had met mijne bewering, dat gij u nog lang niet genoeg bewust zijt van uwe macht." Bismarck wilde van eene bedreiging niets weten, en zeide dat men, als men over uiterste maatregelen dacht, daarmede vooral

niet mocht dreigen, omdat men daardoor die staten in de armen van Oostenrijk zou drijven. Zoo had hij, reeds toen hij zijn ambt aanvaardde, het vaste voornemen gehad, om Pruisen te brengen tot een oorlog met Oostenrijk, maar hij had zich wel gewacht, daarover toen met Zijne Majesteit te spreken, en zelfs nooit, voordat hij het tijdstip daarvoor geschikt achtte. Zoo moest men ook thans de ontwikkeling der Duitsche quaestie aan den tijd overlaten. Ik antwoordde dat ik, die de toekomst vertegenwoordigde, zulk een dralen niet lijdelijk kon aanzien; het was niet noodig geweld te gebruiken; men kon het er veilig op laten aankomen, of Beieren en Wurttemberg het zouden wagen, zich bij Oostenrijk aan te sluiten. Niets was gemakkelijker, dan door de hier in meerderheid aanwezige Duitsche vorsten niet slechts den keizer te laten proclameeren, maar ook eene grondwet te laten goedkeuren, die in overeenstemming was met de rechtmatige eischen van het Duitsche volk; dit zou eene pressie zijn, waaraan de koningen geen weerstand zouden kunnen bieden. Bismarck merkte op, dat ik met die opvatting geheel alleen stond; om het gewenschte doel te bereiken, zou het juister zijn, het initiatief door den Rijksdag te laten nemen. Toen ik hem wees op de wenschen van Baden, Oldenburg, Weimar, Coburg, dekte hij zich met den wil van Zijne Majesteit. Ik zeide, zeer goed te weten, dat als hij niet wilde, dit reeds genoeg was om zulk eene zaak bij Zijne Majesteit onmogelijk te maken. Bismarck antwoordde, dat ik hem verwijten deed, terwijl hij gansch andere personen wist, welke deze verdienden. Men moest hierbij rekening houden met de groote zelfstandigheid in politieke vraagstukken van den koning, die alle belangrijke dépêches in persoon nalas en zelfs verbeterde. Hij (Bismarck) betreurde het, dat er over de quaestie van een keizer en een Hoogerhuis gesproken was, omdat men daardoor Beieren en Wurttemberg voor het hoofd had gestooten. Ik merkte op, dat Dalwigk de zaak had ter sprake

gebracht. Bismarck meende, dat mijne uitlatingen een nadeeligen invloed moesten hebben en vond overigens, dat *de kroonprins* dergelijke meeningen niet mocht uiten. Ik protesteerde dadelijk op de meest besliste wijze er tegen, dat mij op zulk eene wijze de mond werd gesnoerd, vooral bij zulk eene toekomstquaestie; ik beschouw het als mijn plicht, niemand in twijfel te laten over mijn inzichten, daarenboven stond het alleen aan Zijne Majesteit, mij voorschriften te geven over de dingen, die ik al of niet bespreken mocht, indien men althans aannam, dat ik nog niet oud genoeg was, om zelf een oordeel uit te spreken. Bismarck zeide, dat als de kroonprins beval, hij daarnaar zou handelen. Ik protesteerde hiertegen, omdat ik hem in 't geheel geen bevelen te geven had, waarop hij verklaarde, dat hij zijnerzijds gaarne plaats zou maken voor elke andere persoonlijkheid, die ik voor de leiding van zaken voor geschikter hield dan hem; tot zoolang echter moest hij naar zijn beste weten en naar zijne kennis van den toestand zijne beginselen handhaven. Wij kwamen toen op punten van ondergeschikten aard, en ten slotte merkte ik op, dat ik misschien heftig was geworden, maar dat men van mij bij het verzuimen van een oogenblik van wereldhistorische beteekenis geen onverschilligheid kon verwachten."

De heer Von Bismarck heeft in zijn »Immediatbericht" van 23 September 1888 over het dagboek verzekerd, dat een onderhoud als het hierboven medegedeelde tusschen den kroonprins en hem niet op den in het dagboek aangegeven datum plaats had, maar ten deele reeds op 3 September, ten deele nog vroeger. Daar de rijkskanselier hier alleen zijn geheugen, en geenerlei aanteekeningen schijnt te hebben geraadpleegd, kan men aan zijne bewering geen bijzonder groot gewicht hechten, — te meer omdat de kroonprins op 18 November aanteekent: »Bismarck zegt mij, dat ons gesprek op 16 November hem heeft aangespoord, om ernst met de zaak te maken."

Overigens doet de datum weinig ter zake. Maar de heer Von Bismarck heeft nog een ander bezwaar. »De bewering van het »dagboek"" — zoo schrijft hij — »dat Zijne Koninklijke Hoogheid het plan heeft kunnen hebben om geweld tegen onze bondgenooten te gebruiken en, zoo noodig, de door hen trouw nageleefde en met hun bloed verzegelde verdragen te schenden, is eene lastering van den doorluchtigen overledene. Dergelijke zoowel uit het oogpunt van eergevoel als uit dat der politiek stellig afkeurenswaardige gedachten mogen in de omgeving van Zijne Koninklijke Hoogheid voorstanders hebben gevonden, — zij waren te onedel om in zijn hart, en te onpraktisch om in zijn politiek oordeel ingang te kunnen vinden."

Wij merken alleen op, dat de kroonprins nergens spreekt van geweld gebruiken. Hij wil alleen tegenover het talmen van sommige staten het voldongen feit stellen, en tot op zekere hoogte schijnt de heer Von Bismarck met hem te zijn medegegaan, want op 24 November schrijft de prins: »Bismarck heeft laten weten, dat wanneer de aanbieding van de keizerlijke waardigheid van den kant der vorsten niet spoedig geschiedde, men den rijksdag hoogstens tot het midden der volgende week zou kunnen verhinderen, het voorstel te doen." Dit hielp. De besluitelooze koning van Beieren, van wien de aanbieding zou uitgaan, schreef eenvoudig den brief over, dien Bismarck hem, op zijn verzoek, als concept had toegezonden. Koning Wilhelm vond dien brief hoogst ontijdig, maar de kroonprins schrijft (3 December): »Toen wij de kamer verlieten, gaven Bismarck en ik elkaar de hand; op den dag van heden zijn keizer en rijk onherroepelijk ingesteld; thans is het 65-jarig interregnum, de keizerlooze, de verschrikkelijke tijd voorbij." De oude koning maakte nog allerlei bezwaren, en zeide, niet ten onrechte: »Mijn zoon is van heeler harte bij den nieuwen stand van zaken, terwijl die mij volkomen onverschillig is en ik mij slechts aan Pruisen

houd. Ik zeg, dat hij en zijne nakomelingen geroepen zullen zijn, om het thans gevestigde rijk tot waarheid te maken."

Op 18 Januari had in de spiegelzaal te Versailles de proclamatie van het keizerrijk plaats, en op dien dag schreef de kroonprins: »Mijne taak en die van mijne vrouw is thans dubbel zwaar geworden, maar ik heet haar ook dubbel welkom, omdat ik voor geene moeielijkheid terugdeins, en omdat ik wel voel, dat het mij niet ontbreekt aan den frisschen moed, om onbevreesd en volhardend later het werk over te nemen... De lang gekoesterde wenschen onzer voorouders, de droomen der Duitsche dichters zijn vervuld."

Reeds dadelijk doet de kroonprins zijn best, om, gelijk zijn vader het uitdrukte, het nieuw gevestigde rijk tot waarheid te maken. »Daar er geen rijksministers zullen zijn, waarvoor ik Roggenbach had willen aanbevelen, zou ik dezen gaarne in Elzas gebruiken, waar hij de toestanden grondig kent. Men moet niet-Pruisen aan zich verbinden; maar de keizer zal daarvan niets willen hooren." En den volgenden dag: »Des avonds ontvang ik een kabinetsorder over mijn titel, maar dat is bijzaak in vergelijking met de innerlijke beteekenis daarvan; ik voel mij nog slechts Duitscher, ken geen onderscheid meer tusschen Beieren en Saksen en hoe verder de bewoners der 32 vaderlanden mogen heeten; ik zal mij echter volstrekt niet met de binnenlandsche aangelegenheden van die staten bemoeien of daaraan hunne eigenaardigheid trachten te ontnemen. Mogen alle Duitschers mijne vrouw en mij als de hunnen beschouwen en niet als Noord-Duitsche indringers!"

Toch blijkt het den vorst al spoedig, dat zijn tijd nog niet gekomen is. Den kroonprins van het Duitsche rijk gaat het al niet beter dan den kroonprins van Pruisen. Op 25 Februari schrijft hij: »Op den gewonen tijd kwam ik bij den keizer en deze vroeg mij, wat ik wel zeide van het ongeloofelijk resultaat der gisteren gevoerde onderhandelingen,

die tot laat in den nacht hadden geduurd? Toen ik hem geheel verbluft aanzag, omdat, zooals gewoonlijk, niemand het noodig had geoordeeld mij iets mede te deelen, wilde hij mij eerst niet gelooven." En de heer Von Bismarck verontschuldigde zich met de uitvlucht, dat het zoo laat was geworden, en dat zijn ondergeschikte beambten zoo moede waren! De prins is klaarblijkelijk ontmoedigd. Als eene verzuchting klinkt, wat hij den volgenden dag schrijft: »Waar zijn de mannen te vinden, die met juisten blik de ware beginselen kunnen vaststellen, om dezen resultaten ter zijde te staan?" Acht dagen later beproeft hij te vergeefs Bismarck over te halen, om zijn vriend Von Roggenbach tot stadhouder van den Elzas te laten benoemen. »*Ich fiel ganz damit durch*," — schrijft hij. En den volgenden dag: »Zelfs het grootste onverstand zal het eens verkregene niet meer ongedaan maken. Maar ik twijfel aan de oprechtheid (van den wil) om het rijk in vrijen zin op te bouwen, en ik geloof, dat eerst een nieuwe tijd, die met mij rekening wil houden, dit zal beleven. Zulke ervaringen, als ik sedert tien jaren heb opgedaan, kunnen niet vergeefs verkregen zijn. In de thans vereenigde natie zal ik voor mijn streven een krachtigen steun vinden, te meer omdat ik de eerste vorst zal zijn, die den constitutioneelen instellingen onvoorwaardelijk toegedaan voor zijn volk zal optreden."

Vóór wij afscheid nemen van het dagboek, dat over de persoonlijkheid van den kroonprins zulk een welkom licht verspreidt, vestigen wij nog de aandacht op enkele uitlatingen, die het optreden van den vorst als legeraanvoerder betreffen. Voor Moltke is hij vol bewondering: »Moltke zet den toestand steeds met de grootste duidelijkheid, ja zelfs nuchterheid, uiteen; hij heeft alles bedacht en berekend en slaat altijd den spijker op den kop." Later weder: »Moltke scheen mij bewonderenswaardig toe, boven allen lof verheven; in eene seconde had hij de geheele zaak afgedaan." De kroonprins

schrijft bij het begin van het bombardement: »Niettegenstaande mijn persoonlijken afkeer van den oorlog moet mij in dezen reuzenstrijd niets gespaard blijven; mijn afkeer van het bloedig handwerk is overigens bekend, en zooals ik tot mijn heimelijke voldoening verneem, zegt men van mij, dat ik overal, waar het maar eenigszins met strenge plichtsvervulling vereenigbaar is, zooveel mogelijk op verschoonende en zachtzinnige wijze te werk ga." Doch deze gevoelens beletten hem niet het antwoord toe te juichen, dat Moltke gaf aan Trochu, toen deze hem verzocht de hospitalen te sparen, — een antwoord, dat de Franschen terecht *une sinistre plaisanterie* hebben genoemd: »Wij zullen ze sparen, als wij dicht bij genoeg gekomen zijn om ze te zien."

Een der laatste dagboekfragmenten luidt: »Granville, Triquette en Hyacinthe doen in brieven aan mijn karakter recht wedervaren, *afgezien van het militaire, waarin het oogenblik beslist.* Zedelijke ernst en politieke overtuiging kunnen slechts het resultaat zijn van innerlijke rijpheid en van innerlijken strijd, dien men dagelijks moet voortzetten en waarvoor men alleen zelf kan instaan. En wanneer ik zie, dat mijn streven voor hen, die in nood verkeeren, in Duitschland en bij zijne naburen erkend wordt, en dat men vertrouwen stelt in mijne toekomst, dan maakt mij dat gelukkig."

Het laatste woord van het dagboek is:

»Naar huis, na eene scheiding van bijna negen maanden."

* * *

Na den oorlog nam de kroonprins weder bescheiden de plaats in, die men te Berlijn goed vond hem aan te wijzen en die hem veroordeelde tot eene werkeloosheid, welke voor zijne levendige en vooruitstrevende natuur zeer pijnlijk moet zijn geweest. Vandaar, dat hij met zijne vrouw en zijne kinderen gaarne in het buitenland, vooral in Italië vertoefde; had hij de grenzen van zijn vaderland achter zich, dan was het bewustzijn, dat hij, ofschoon de naaste aan den troon,

ver van alle regeeringszaken werd gehouden, minder drukkend en belemmerend. Eene welkome afwisseling waren de bezoeken, die hij telken jare als legerinspecteur aan Beieren, Wurttemberg en Baden bracht, en waarbij door zijne innemende persoonlijkheid de harten van de Zuid-Duitschers voor hem werden gewonnen en de banden tusschen de verschillende deelen des rijks nauwer werden aangehaald.

Slechts zelden had de kroonprins gelegenheid om in het openbaar op te treden, maar wanneer hij dit deed, dan had hij altijd iets te zeggen, dat waardig was om te worden overwogen en in de herinnering der natie te blijven voortleven. Zoo hooren wij hem, op 20 Januari 1883, bij eene maçonnieke plechtigheid te Berlijn zeggen: »Gedurende de 25 jaren, die verloopen zijn sedert ik in uwe rijen werd opgenomen, ben ik tot de overtuiging gekomen, dat de tegenwoordige tijd licht en ontwikkeling verlangt, en dat ook de vrijmetselarij aan dit streven niet vreemd mag blijven. Wij vrijmetselaars mogen in het onderzoeken niet rusten. Wij mogen aan het gebruikelijke, het traditioneele, zelfs wanneer het ons lief en dierbaar is geworden, niet daarom vasthouden, omdat wij het als overlevering hebben ontvangen, omdat wij er ons als in eene gewoonte nu eens hebben ingeleefd. Ook bij ons moet de leuze zijn: geen stilstand, maar vooruitgang!"

In September van hetzelfde jaar was hij tegenwoordig bij het Lutherfeest te Wittenberg. Daar zeide hij: »Moge dit feest ons eene heilige vermaning zijn om de hooge goederen, die de hervorming voor ons heeft gewonnen, te bewaren met denzelfden moed en in denzelfden geest, waarmede zij in den strijd werden veroverd! Moge het feest ons vooral versterken in het besluit, om ten allen tijde op te komen voor onze evangelische geloofsbelijdenis, en daarmede voor gewetensvrijheid en verdraagzaamheid! En mogen wij steeds indachtig blijven, dat de kracht en het wezen van het pro-

testantisme niet berust in de letter en in den dooden vorm, maar in het levendig en toch ootmoedig streven naar de kennis der christelijke waarheid!"

De vorst, die als eerlijk man zóó sprak over verlichting en verdraagzaamheid, kon niet ingenomen zijn met het antisemitisme, dat zelfs in de hofkringen was doorgedrongen. Herhaaldelijk heeft dan ook de kroonprins deze agitatie als verderfelijk en gevaarlijk, als eene schande voor Duitschland gebrandmerkt. En in het voortreffelijke schrijven, dat hij na zijne troonsbestijging aan den rijkskanselier richtte, lezen wij: »Ik wil, dat het sedert eeuwen in mijn Huis als heilig geëerde beginsel der godsdienstige verdraagzaamheid ook voor het vervolg strekke tot bescherming van al mijne onderdanen, tot welke godsdienstgemeenschap of geloofsbelijdenis zij ook mogen behooren. Ieder van hen is even nabij aan mijn hart — immers zij allen hebben in dagen van gevaar evenzeer hunne oude toewijding bewezen."

Het aandeel, dat de kroonprins in de gebeurtenissen van 1870 en 1871 had gehad, verleidde hem niet tot dien aanmatigenden trots, die zich bij sommigen onder zijne landgenooten op minder aangename wijze openbaart. Als rector van de universiteit Königsberg sprak hij in 1885: »Gevaren van buitenlandschen aard en oorsprong, die ons vaderland bedreigden, hebben wij, naar het mij schijnt, voor ons, zoo God wil steeds krachtiger wordend staatsorganisme niet te vreezen. Voorzeker mogen wij ons met gerechtvaardigden trots beroemen op datgene, wat ons volk onder de roemrijke leiding van zijn keizer heeft volbracht. Maar laat ons tevens zorg dragen, dat alle zelfoverschatting van ons verre blijve!" En met het oog op de ontaarding van patriotisme in chauvinisme voegde hij hieraan de woorden toe: »Zulk eene gezindheid is onduitsch, en voor de wijze waarop zij zich bij andere natiën openbaart, in een toon en een zin, die wij dikwijls scherp hebben afgekeurd, ontbreekt ons zelfs het woord,

dat wij aan eene vreemde taal moeten ontleenen." In denzelfden zin sprak hij een jaar later, bij de viering van het vijfhonderdjarig bestaan der Heidelbergsche universiteit: »Laat ons indachtig blijven aan de taak, die juist bij het levendig besef van het succès onze ziel het meest moet doordringen en vervullen: in wetenschap en leven vasttehouden aan de oprechtheid en de strengheid der geestelijke tucht, aan de bevordering van den broederlijken zin, opdat ons uit den geest der vrijmoedigheid en der vredelievendheid de kracht moge worden geboren tot den heilzamen arbeid, om de eigenaardige levensvormen van ons volk op zegenrijke wijze te ontwikkelen." En weder vinden wij die gezindheid uitgesproken in het reeds boven aangehaalde *Erlasz* aan den rijkskanselier: »Onbekommerd om den glans van roem aanbrengende groote daden, zal ik tevreden zijn, wanneer men eens van mijne regeering zal kunnen zeggen, dat zij voor mijn volk weldadig, voor mijn land nuttig, voor het rijk ten zegen is geweest."

Toen in het jaar 1878 keizer Wilhelm I door Nobiling werd gewond, trad de kroonprins gedurende eenige maanden op als plaatsvervanger van zijn vader. Met de hem eigene nauwgezetheid begreep hij, dat onder deze omstandigheden eene wijziging in de regeeringspolitiek niet mocht plaats hebben, en beloofde dan ook, dat hij zijne tijdelijke taak zou vervullen »naar de hem bekende beginselen van zijnen koninklijken heer en vader." Herinneren wij ons, dat in die periode van een half jaar de rijksdag werd ontbonden om de aanneming van de socialistenwet te verkrijgen en dat het doodvonnis werd voltrokken aan Hödel, die vóór Nobiling een aanslag op den keizer had beproefd, dan mogen wij onderstellen, dat die maatregelen wel met toestemming, maar niet met volle instemming van den kroonprins zijn genomen, en dat zij wellicht zouden zijn achterwege gebleven, indien hij zich het recht had toegekend om geheel

zelfstandig en naar eigen inzicht te handelen. Daarentegen zal hij gaarne zijne medewerking hebben verleend om, door zijn schrijven aan den paus het standpunt der regeering tegenover de eischen der curie duidelijk te maken. De kroonprins dankte den paus voor de deelneming, welke deze naar aanleiding van 2 Juni had betoond; dat het door den paus op 17 April gerichte schrijven nog niet beantwoord was, verklaarde hij door de opmerking, dat de keizer gehoopt had, door vertrouwelijke gedachtenwisseling ontslagen te worden van de noodzakelijkheid om het bestaan van principieele tegenstellingen schriftelijk te bevestigen. »Naar den inhoud van het laatste schrijven van Uwe Heiligheid oordeelende, moet ik echter tot mijn leedwezen aannemen, dat Uwe Heiligheid meent, de in het schrijven van mijnen Heer en Vader van 24 Maart uitgedrukte hoop niet te kunnen vervullen, dat door U den dienaren uwer Kerk gehoorzaamheid aan de wetten en aan de overheid van hun land zou worden aanbevolen. Aan het daarentegen in uw schrijven van 17 April uitgesproken verzoek, om de constitutie en de wetten van Pruisen te veranderen naar de voorschriften der Roomsch-Katholieke kerk, zal geen Pruisisch monarch kunnen voldoen, omdat de onafhankelijkheid der monarchie, welker handhaving mij tegenwoordig als een plicht jegens mijn land is opgedragen, schade zou lijden indien de vrije beweging van de wetgeving ondergeschikt zou moeten worden gemaakt aan eene buiten de monarchie staande macht. Wanneer het derhalve noch mij, noch wellicht ook Uwer Heiligheid mogelijk is, thans een einde te maken aan een principieelen strijd, die zich sedert duizend jaren in de geschiedenis van Duitschland meer heeft doen gevoelen dan in die van eenig ander land, dan ben ik toch gaarne bereid, om de moeielijkheden, die voor beide partijen voortspruiten uit dit van onze vaderen overgeërfde conflict, in den geest van vredelievendheid en verzoenlijkheid te behandelen, die de uitkomst

is van mijne christelijke overtuigingen." Deze brief, waarin het *suaviter in modo*, *fortiter in re* op zeer gelukkige wijze werd toegepast, heeft den weg gebaand voor de onderhandelingen, die later tot het eindigen van den *Kulturkampf* leidden.

In het jaar 1883 ondernam de kroonprins eene reis, die eene werkelijk politieke beteekenis had en die op de internationale verhoudingen grooten invloed heeft gehad. Het doel der reis was Italië, waar met koning Umberto eene vriendschappelijke betrekking werd bevestigd, die sints jaren had bestaan, maar tot nu toe een meer persoonlijk karakter had gedragen. Van Genua ging de prins naar Madrid, waar hij de geëerde en gevierde gast was van Alfonso XII, wiens »promotie" tot kolonel van een Duitsch uhlanen-regiment tot de bekende schandalen in Parijs aanleiding had gegeven. De terugreis werd over Rome genomen, waar de kroonprins zoo wel het Quirinaal als het Vatikaan bezocht, — eene moeielijke taak, die hij door zijn grooten takt en zijne beminnelijke persoonlijke eigenschappen op vrij wat gelukkiger wijze volbracht, dan zijn zoon, de thans regeerende keizer, dit dezer dagen deed.

In den winter van 1886—87 vertoonden zich bij den kroonprins de eerste sporen van de kwaal, die hem ten grave zou sleepen. Wij zullen bij deze droevige lijdensgeschiedenis niet stil staan; er is waarlijk meer dan genoeg over gezegd. De ergerlijke twisten der geneesheeren bij het ziekbed van den kroonprins; de intriges, te Berlijn beproefd om den vorst, wiens denkbeelden lang niet overeenstemden met die der regeerings-côterie, te bewegen tot afstand van zijne aanspraken op den troon ten gunste van zijnen zoon, prins Wilhelm; de beleedigende wijze, waarop al deze droevige zaken in het openbaar werden besproken, vormden een droevig contrast met de zelfopofferende liefde, de onbezweken trouw, de heldhaftige volharding, die de kroonprinses aan den dag legde bij de verpleging van haren doodzieken gemaal.

»Keizerin Victoria" — zoo schreven wij elders[1] — »is eene buitengewoon begaafde en ontwikkelde vrouw. In sommige opzichten is zij ongetwijfeld de meerdere van haar man geweest. Zij is beslist in de uiting van hare meeningen, vastberaden in het handelen, onverzettelijk in het vasthouden aan de gedragslijn, die zij zich na rijp beraad heeft voorgeschreven. Eenvoudig in hare gewoonten, meer waarde hechtende aan de aristocratie van den geest dan aan die, welke een stamboom van ettelijke jaren kan toonen, afkeerig van de kleingeestigheden eener hoofsche etikette, maar boven alles gekrenkt door de wijze, waarop de heer Von Bismarck en zijn aanhang den kroonprins stelselmatig op den achtergrond hadden gehouden, was zij te Berlijn slecht op hare plaats, of liever alles behalve geschikt voor de plaats, die de almachtige rijkskanselier haar wilde aanwijzen. Aan het hof en in de regeeringskringen was zij gevreesd, door velen zelfs gehaat. Men sloeg met vroom gebaar de oogen ten hemel, als men elkaar vertelde, dat de kroonprinses brieven schreef aan Strauss, den schrijver van *Das Leben Jesu*; men vond hare voorliefde voor het gezelschap van geleerden en kunstenaars onbehoorlijk; men beweerde, dat zij Engelsch was gebleven in al haar doen en laten, in hare voorliefde voor een liberaal parlementarisme en in haar zwak voor Engelsche kleeding en Engelsche manieren. Men zag in hare grenzenlooze toewijding aan haren echtgenoot en in den ijver en de geestkracht, waarmede zij diens rechten verdedigde, — verdedigde zelfs tegen de intriges van haren oudsten zoon — slechts de uiting van een bemoeizieken, hebzuchtigen, woeligen geest. Men verklaarde zelfs openlijk: de dood van den kroonprins zal een ongeluk zijn, maar *het feit*, dat de kroonprinses al haren invoed zal verliezen, zal tegen dit ongeluk ruimschoots opwegen.

---

[1] In *de Amsterdammer* van 17 en 18 Juni 1888.

»Ware slechts een klein gedeelte waar van hetgeen men der keizerin ten laste heeft gelegd, dan zou het er in Duitschland geheel anders uitzien. Dan zouden zich om dit echtpaar de breede rijen hebben geschaard van hen, die in de alleenheerschappij van de staatkunde des rijkskanseliers eer eene ramp dan een voordeel voor het Duitsche vaderland zien. Doch zoo iets is nooit gebeurd. De houding van den kroonprins en de kroonprinses is dertig jaren lang volkomen correct geweest. De kroonprins heeft iedere taak, die hem werd opgedragen, met nauwgezetheid vervuld en nooit van tijdelijk gunstige omstandigheden gebruik trachten te maken om zich zelf op den voorgrond te dringen. En de kroonprinses heeft telkenmale, wanneer zij inzag, dat maatregelen zouden worden genomen, bij welke zij zich niet zwijgend zou kunnen nederleggen, een conflict vermeden, door korteren of langeren tijd in het buitenland door te brengen. Slechts door die van beide zijden telkens opnieuw betoonde zelfbeheersching kon het huwelijk van het vorstelijk echtpaar tot het einde toe volkomen gelukkig blijven. De meerdere wilskracht, de meerdere begaafdheid van de vrouw hebben zich nooit op hinderlijke wijze doen gevoelen, omdat deze vrouw tegelijk een toonbeeld was van zelfopofferende liefde en een ongeveinsden eerbied koesterde voor het door en door rechtschapen karakter van haren echtgenoot."

In het laatst van 1887 was de kroonprins nog vol hoop. De hem van alle zijden toestroomende betuigingen van sympathie en gehechtheid vervulden hem met nieuwen moed voor de toekomst en de doodelijke aard van zijn kwaal was zorgvuldig voor hem verborgen gehouden. Doch in het begin van 1888 verergerde de toestand zoodanig, dat alle hoop moest worden opgegeven. Eene operatie bracht tijdelijke verlichting, maar toen de tijding tot hem kwam, dat zijn negentigjarige vader was overleden, wist de nieuwe keizer, dat zijne eigene dagen geteld waren.

Als van den held van Goethe's gedicht kon men van hem zeggen:

.....der Morgen wird künftig erscheinen,
Da der Meister sich regt mit allen seinen Gesellen,
Dir den Sarg zu bereiten und schnell und geschickt zu vollenden!
Und sie tragen das bretterne Haus geschäftig herüber,
Das den Geduld'gen zuletzt und den Ungeduldigen aufnimmt...
Alles sah er sogleich im Geiste wirklich geschehen,
Sah die Bretter gefügt und die schwarze Farbe bereitet.

* * *

Men kon het niet gelooven, men wilde het niet gelooven. Als men die kloeke gestalte zag, nog ongebogen, trots verterend lijden; als men den blik ontmoette van die blauwe oogen, nog helder, trots knagende smart; als men die mannelijk ernstige woorden las, aan zijn volk en aan den rijkskanselier gericht, woorden die aan geheel Europa een kreet van bewondering en sympathie ontlokten; als men vernam, hoe de dagelijks met den dood door uitputting of verstikking worstelende lijder werkte en zorgde voor het heil van land en volk, met een ijver en eene volharding, die menigen gezonde zou beschamen, als men bedacht, hoe nabij lang gekoesterde verwachtingen aan hare vervulling waren gekomen, en hoe het meer vrijzinnige gedeelte der natie thans den voet had gezet in het beloofde land, dat het tot op dien tijd slechts van verre had gezien — dan hoopte men tegen beter weten in, en klampte zich vast aan de geringste teekenen van beterschap, aan de kleinste gunstige wending. Als men bemerkte, dat de keizer zijn liefste wensch voor het geluk van een zijner kinderen opofferde aan hetgeen hem met klem van redenen als 's lands belang werd voorgesteld, dan eerbiedigde men het plichtbesef, dat zich bij den vorst nooit had verloochend, en hoopte, dat weldra de bezwaren, die de gewenschte verbintenis ver-

hinderden, uit den weg zouden zijn geruimd. En als men zag, hoe de keizer den minister Von Puttkamer — een autocraat als Bismarck, zonder een zweem van diens verdiensten of talenten — van zijn post verwijderde, waar de machtige rijkskanselier hem steeds had beschermd, dan kon men zich niet voorstellen, dat het de hand van een stervende was geweest, die dit besluit onderteekende. Toch was dit 's keizers laatste regeeringsdaad.

* * *

Onwillekeurig blijft men stilstaan bij de vraag, wat het lot van Duitschland zou zijn geweest, indien keizer Friedrich III in onverzwakte kracht den troon had bestegen. Dat hij een vredesvorst wilde zijn, wist men, en juist die overtuiging doet zijn ontijdig heengaan ook ver buiten de grenzen van zijn vaderland betreuren. Maar zou hij den heer Von Bismarck als rijkskanselier hebben kunnen behouden? En zou hij, in dit geval, als een liberaal vorst hebben kunnen regeeren?

De eerste vraag kan, naar het ons voorkomt, bevestigend worden beantwoord. Keizer Friedrich heeft zich als kroonprins vele malen te beklagen gehad over den man, in wien zijn vader zulk een onbegrensd vertrouwen stelde, maar hij heeft de buitengewone verdiensten van den rijkskanselier in al haren omvang gekend en gewaardeerd. Hij heeft dit laatste bij de aanvaarding zijner regeering uitgesproken, maar tevens duidelijk te kennen gegeven, dat hij de diensten van den beproefden raadsman niet wilde missen, doch zelf heer en meester wilde blijven. »Aan u ben ik en blijft mijn Huis warmen dank verschuldigd, en daarom hebt gij er recht op, in de eerste plaats te weten, welke de gezichtspunten zullen zijn, die voor de houding mijner regeering den maatstaf zullen geven." Zeer zeker zou de keizer een verzoek van den rijkskanselier om ontslag niet, zooals indertijd zijn vader deed, met een kategorisch »nooit!" hebben beant-

woord. Maar zeer zeker zou hij ook alles hebben vermeden, wat onherroepelijk tot eene scheiding had kunnen leiden. En daar de heer Von Bismarck, naast een zeer verklaarbaar gevoel van eigenwaarde, ook een grooten eerbied heeft voor de monarchale traditie, zou hij hoogst waarschijnlijk zijn best hebben gedaan, om met den nieuwen keizer te blijven op het terrein van wederzijdsche waardeering en van wederzijdsche concessiën.

Dit sluit natuurlijk de onderstelling uit, dat keizer Friedrich zou hebben geregeerd in den geest en volgens de beginselen der Duitsch-vrijzinnigen. Tot op zekere hoogte kon de kroonprins daarvoor sympathie gevoelen; immers in 1870 schreef hij: »*De Volkszeitung*" — destijds het orgaan der *Fortschritts*-partij — »slaat altijd den spijker op den kop." Doch reeds de kroonprins was het op twee punten met de Duitsch-vrijzinnigen geheel oneens. Vooreerst moest volgens hem het leger een »Kaiserliches Heer" en geen »Parlements-Heer" zijn, en stelde hij zich in dit opzicht geheel op het standpunt van den Pruisischen officier. In de tweede plaats was hij een voorstander van de staatsbemoeiing op het gebied der sociale politiek, terwijl de Duitsch-vrijzinnigen, ook in hunne vroegere incarnatie als *Fortschrittler*, die bemoeiing steeds hebben bestreden. Het onderscheid tusschen de constitutioneele opvattingen van keizer Wilhelm en keizer Friedrich bestaat hierin, dat de eerste voortdurend trachtte aan den band der grondwet te ontspringen, terwijl de tweede het compromis tusschen vorst en volk van heeler harte goedkeurde en dus ook de bij de grondwet vastgestelde rechten des volks zonder voorbehoud erkende en oprechtelijk eerbiedigde. Voegt men bij deze, onder de gekroonde hoofden lang niet zoo algemeene eigenschap van een volkomen eerlijk constitutionalisme nog de voortreffelijke eigenschappen van hoofd en hart, die den overleden keizer sierden, dan moet men erkennen, dat met hem schoone verwachtingen zijn ten grave

gedaald, en dat hij de bij uitstek aangewezen man zou zijn geweest om boven de partijen te staan.

Doch keizer Friedrich heeft er recht op, dat wij niet slechts vragen, wat zijne toekomst zou zijn geweest. Zijn leven is waarlijk rijk genoeg geweest en het is beter, daarop het oog te vestigen, dan zich onledig te houden met de vraag, welke partij hem, als hij een gewoon burger en geen keizer ware geweest, in hare gelederen had kunnen opnemen. De overleden keizer heeft getoond, beminnelijkheid te kunnen vereenigen met geestkracht, opgeruimdheid en levenslust met zedelijken ernst, militairen zin met burgerlijke deugden, bescheidenheid met het volle besef van zijne hooge roeping. Het is hem niet vergund geweest, het hoogste te grijpen, maar hij heeft er naar gestreefd met al de kracht die in hem was.

En daarom kan hij ons allen ten voorbeeld zijn, en zal zijne nagedachtenis in gezegende herinnering blijven.